

СОЦІОЛОГІЯ

Підручник

4-ге видання, виправлене

За редакцією доктора соціологічних наук,
професора В.М. Пічі

Затверджено Міністерством освіти і науки України

"Магнолія 2006"

Львів-2009

УДК 301
1,1, к 6(1.5я2
(7-39

*Відтворення цієї книги або будь-якої її частини
заборонено без письмової згоди видавництва. Будь-які
спроби порушення авторських прав будуть пересліду-
ватися у судовому порядку.*

*Гриф надано Міністерство!^ освіти і науки України (Лист
Л16 1/11-5066 аіс) 4 грудня 2003 р.)*

Рецензенти:

В.С. Пилипенко - доктор соціологічних наук, професор, **провідний** науковий
співробітник Інституту соціології НАН України;

М.І. Пірен - доктор соціологічних наук, **професор** Академії державного
управління **при** Президенті України;

А.М. Маковецький - доктор соціологічних наук, професор Чернівецького
Національного університету ім. ІО. Федьковича;

Н.С. Грицишин - викладач соціології, директор Львівського училища культури
і мистецтв.

С-39 Соціологія: Підручник / За **ред. докт.** соціол. наук, проф. В.М. Пічі. - 4-те **видання**,
виправлене. - Львів: "Магнолія 2006". 2009. с. 293

966-8340-25-6 "Магнолія 2006"

У підручнику розглядаються загальні проблеми соціології як науки про
суспільство і соціальні підносний, основи спеціальних і галузевих теорій, вивчення
яких передбачено освітньо-професійною прої рамою підготовки спеціалістів,
бакалаврів, магістрів а також методологія конкретних соціологічних досліджень.

Для студентів, викладачів вищих навчальних закладів га широкою кола
зацікавлених соціологією.

УДК 301
ББК 60.5я2

ПІЗК 966-8340-25-6

© В.М. Піча, В.П. Савельєв, Н.Й.
Черниш іа ін. 2009 ® "Магнолія
2006", 2009

МІСТ

<i>ПЕРЕДНЄ СЛОВО</i>	6
ТЕМА 1. СОЦІОЛОГІЯ ЯК НАУКА, ЇЇ ПРЕДМЕТ. МЕТОДИ І ФУНКЦІЇ	8
1.1. Соціологія та її місце в системі сучасних наук	8
1.2. Об'єкти предмет соціології	9
1.3. Закони, категорії і методи соціології	10
1.4. Структура і рівні соціологічного знання	13
1.5. Основні функції соціології	18
1.6. Зв'язок соціології з іншими суспільними науками	19
Резюме	22
Запитання для роздумів, самоперевірки, повторення	23
ТЕМА 2. ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ СОЦІОЛОГІЇ В КРАЇНАХ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ. США ТА В УКРАЇНІ	24
2.1. Виникнення і розвиток соціології як окремої науки	24
2.2. Основні етапи і напрями американської і західноєвропейської соціології ХХ ст.	31
2.3. Соціологічна думка України	47
Резюме	60
Запитання для роздумів, самоперевірки, повторення	61
ТЕМА 3. СУСПІЛЬСТВО ЯК СОЦІАЛЬНА СИСТЕМА	62
3.1. Сутність та типологія суспільств	62
3.2. Розвиток суспільств	70
Резюме	82
Запитання для роздумів, самоперевірки, повторення	82
ТЕМА 4. СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА СУСПІЛЬСТВА ТА СПЕЦІАЛЬНА СТРАТИФІКАЦІЯ	84
4.1. Сутність та основні елементи соціальної структури	84
4.2. Соціальна стратифікація: поняття та види	95
Резюме	Ю5
Запитання для роздумів, самоперевірки, повторення	105
ТЕМА 5. ОСОБИСТІСТЬ У СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНИХ ЗВ'ЯЗКІВ	107
5.1. Поняття особистості. Особливості соціологічного аналізу особистості.....	107
5.2. Соціалізація особистості: сутність, агенти, етапи	110
5.3. Соціальний статус і соціальні ролі особистості.....	112
5.4. Соціальна структура особистості	116
5.5. Соціальні регулятори діяльності та проблеми девіантної поведінки.....	118

5.6. Соціальні типи особистості.....	120
5.7. Нові тенденції взаємодії людини і суспільства у сучасних умовах.....	122
ТЕМА 6. ЕКОНОМІЧНА СОЦІОЛОГІЯ	126
6.1. Виникнення і розвиток економічної соціології, її суть і зміст ..	126
6.2. Соціологія економічної і соціальної сфер.....	128
6.3. Основні наукові напрями економічної соціології	131
6.4. Місце економічної культури в економічній соціології.....	132
6.5. Взаємозв'язок економічної соціології з іншими науками.....	133
Резюме	135
Запигання для роздумів, самоперевірки; повторення	135
ТЕМА 7. СОЦІОЛОГІЯ ПРАЦІ ТА УПРАВЛІННЯ	137
7.1. Предмет соціології праці та управління	137
7.2. Зв'язок соціології праці та управління з іншими науками про працю.....	142
7.3. Соціологія праці й управління і менеджмент	145
ТЕМА 8. СОЦІОЛОГІЯ ПОЛІТИКИ.....	137
8.1. Предмет соціології політики.....	149
8.2. Галузі соціології політичних відносин	152
8.2.1. Соціологія політичних рухів і партій	152
8.2.2. Соціологія держави	158
8.2.3. Соціологія міжнародних відносин	161
Резюме	163
Запитання для роздумів, самоперевірки, повторення	163
ТЕМА 9. СОЦІОЛОГІЯ КУЛЬТУРИ	165
9.1. Предмет соціології культури, її структура та функції.....	165
9.2. Основні поняття, категорії та сфери соціології культури.....	170
9.3. Нова соціально-культурна реальність та розвиток національної культури	173
Резюме	178
Запигання для роздумів, самоперевірки, повторення	178
ТЕМА 10. СОЦІОЛОГІЯ РЕЛІГІЇ.....	165
10.1. Предмет соціології релігії та її функції	179
10.2. Релігія як соціальний інститут	182
10.3. Сучасна релігійна ситуація в Україні	185
ТЕМА 11. СОЦІОЛОГІЯ МОЛОДІ	191
11.1. Місце соціології молоді у системі соціологічного знання та у державній молодіжній політиці.....	192

11.2. Основні поняття і категорії соціології молоді	194
11.3. Стан дослідження молодіжних проблем та необхідність розвитку соціології молоді в Україні	199
ТЕМА 12. СОЦІОЛОГІЯ СІМ'Ї	206
12.1. Сім'я як об'єкт соціологічного вивчення	206
12.2. Сім'я як соціальний інститут і як мала соціальна група.....	212
12.3. Основні функції сім'ї та тенденції її розвитку	215
Резюме	222
Запитання для роздумів, самоперевірки, повторення	223
ТЕМА 13. СОЦІОЛОГІЯ КОНФЛІКТУ	224
13.1. Поняття конфлікту, його соціальна природа та функції у суспільстві	224
13.2. Історія становлення соціології конфлікту. Сучасні соціологічні теорії конфлікту	227
13.3. Структура та динамічні показники конфліктів	231
13.4. Причини й умови виникнення конфліктів	234
13.5. Управління соціальними конфліктами	237
13.6. Соціальні конфлікти у сучасній Україні	240
Резюме	242
Запитання для роздумів, самоперевірки, повторення.....	243
ТЕМА 14. ЕТНОСОЦІОЛОГІЯ	244
14.1. Етносоціологія та предмет її дослідження	245
14.2. Основні підходи до вивчення етнічних спільнот.	248
14.3. Концептуальні схеми етносоціології і соціології нації	252
14.4. Національне відродження України та роль етносоціології в розбудові українського суспільства.....	254
Резюме.....	256
Запитання для роздумів, самоперевірки, повторення.....	257
ТЕМА 15. ОРГАНІЗАЦІЯ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ, МЕТОДИ ЗБИРАННЯ ТА АНАЛІЗУ СОЦІОЛОГІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ	258
15.1. Конкретно-соціологічне дослідження: поняття, етапи, види ..	258
15.2. Програма і робочий план конкретно-соціологічного дослідження. Вибірка	263
15.3. Методи збору та аналізу соціологічної інформації.....	271
Резюме	287
Запитання для роздумів, самоперевірки, повторення	288
ЛІТЕРАТУРА	290
Довідники і словники	291

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Людина - істота суспільна (*Аристотель*). Вона здійснює свою життєдіяльність в суспільстві, в колі собі подібних. Правильне розуміння законів функціонування і розвитку як суспільства в цілому; так і складових його компонентів досить важливо і для окремих людей, і для їх різних спільнот, і для всього людства. Соціологія покликана допомагати людям сформувати уявлення про процеси суспільного життя і виробити відповідні їм стилі і види поведінки у всіх сферах суспільної життєдіяльності.

Вивчення соціології у вищих закладах освіти I-І V рівнів акредитації повинно сформувати у майбутніх спеціалістів розуміння специфіки і особливостей предмету соціології, реалізувати такі завдання:

- *дати майбутнім спеціалістам цілісне уявлення про суспільство;*
- *озброїти їх знанням основних соціальних систем та інститутів, спільнот людей, процесу соціалізації і його впливу на самооцінку і поведінку особистості, законів функціонування і розвитку суспільства;*
- *виробити у майбутніх спеціалістів такий підхід до соціальної реальності, в основі якого лежить наукове знання, а не лише "здоровий глузд";*
- *навчити їх розуміти, інтерпретувати і використовувати в професійній діяльності і в повсякденному житті основні теоретичні і практичні положення соціології, дані конкретно-соціологічних досліджень;*
- *формувати загальну і соціологічну культуру, соціологічне мислення майбутніх спеціалістів, розвивати у них потребу в здобутті наукових знань про явища суспільного життя, несприйняття вульгарних пояснень поведінки людей та їх спільнот.*

Підручник підготовлено відповідно до Державних освітніх стандартів. Кожна тема починається з преамбули, де зазначено актуальність теми і місце її в лекційному курсі, якою має бути логіка викладу і вивчення матеріалу.

Особливістю підручника є й те, що в ньому поєднується певна оригінальність авторських поглядів з аналізом основних проблем, що цікачать сьогодні людей. У ньому не має надмірно складних понять, цитувань. Акцентовано увагу на птобшизації і модернізації суспільного життя, на прискоренні процесів інтеграції.

Автори підручника використали матеріали найновіших досліджень зарубіжних і вітчизняних соціологів, а також свої публікації попередніх років "Соціологія: Курс лекцій" (К.,1997), "Хто є хто в західній та вітчизняній соціології" (Львів, 1999). "Соціологія" (Львів, 2002,2003,2004,2005,2006), "Соціологія: терміни, поняття, персоналі" (К., Львів, 2002,2003,2005,2006), "Практикум з соціології" (Львів 2004,2006) та ін.

З метою концентрації уваги студента в піручнику застосовується виділення основних соціологічних понять і теоретичних положень курсивом, що значно поліпшує зорове сприйняття тексту. В кінці кожної теми подано резюме, запитання для роздумів, самоперевірки та повторення.

Підручник підготовлений авторським колективом викладачів соціології вищих навчальних закладів Києва, Львова, Дніпропетровська за загальною редакцією доктора соціологічних наук, професора В.М. Пічі.

Автори підручника "Соціологія":

доктор соціологічних наук, професор (Українська академія друкарства) *В.М. Піча* (переднєслово, теми 1,2-у співавторстві, 8, 10-у співавторстві, 12,14);

доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри соціології (Львівський національний університет ім. Ів.Франка) *Л.І. Хоронжій* (тема 6);

доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри теорії та історії соціології (Львівський національний університет ім. Ів.Франка) *Н.І. Черниш* (теми 2-у співавторстві, 11);

доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри соціології (Український державний хіміко-технічний університет) *В.А. Полторах* (тема 7);

доктор філософських наук, професор (Державна академія керівних кадрів культури і мистецтв м. Київ) *О.М. Семашко* (тема 9);

кандидат філософських наук, професор (Карпатський інститут МАУП ім. М. Грушевського) *В.П. Савельєв* (тема 10, у співавторстві);

кандидат філософських наук, доцент (Національний університет "Львівська політехніка") *Л.Д. Климанська* (тема 3);

кандидат соціологічних наук, доцент, кафедри соціології і соціальної роботи (Національний університет "Львівська політехніка") *В.Є. Савка* (тема 4);

кандидат економічних наук, доцент, завідувач кафедри культурології (Львівський державний лісотехнічний університет) *І.П. Магазишійкова* (тема 5);

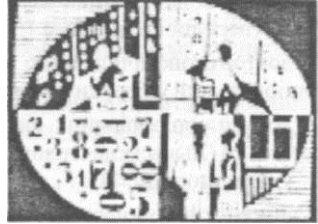
кандидат філософських наук, доцент (Львівський державний лісотехнічний університет) *Н.В. Мельникова* (тема 13).

СОЦІОЛОГІЯ ЯК НАУКА, ЇЇ ПРЕДМЕТ, МЕТОДИ І ФУНКЦІЇ

Соціологія як самостійна наука з'явилась майже 200 років тому. Вона привернула увагу багатьох прогресивних мислителів того часу

філософів, психологів, істориків, економістів, етнографів, демографів та представників інших наук, які в той чи інший спосіб долучились до її становлення.

Особливе тачення соціології і в минулому, і сьогодні виявляється є її здатності правильно сприймати й аналізувати соціальні явища і процеси, вивчати, пояснювати, розуміти суспільство. Соціологія сприяє формуванню і накопиченню знань про соціальну дійсність. Соціологічні знання широко використовують для розробки і здійснення соціальних проєктів та прогнозів, управління соціальними процесами.

План (логіка) викладу і засвоєння матеріалу:

- 1.1. Соціологія та її місце в системі сучасних наук.***
- 1.2. Об'єкт і предмет соціології.***
- 1.3. Закони, категорії і методи соціології.***
- 1.4. Структура і рівні соціологічного знання.***
- 1.5. Основні функції соціології.***
- 1.6. Зв'язок соціології з іншими суспільними науками.***

1.1. Соціологія та її місце в системі сучасних наук

Наука - багатогранне суспільне явище. Її можна розглядати як: ♦ сукупність знань про світ, ♦ основу світогляду, ♦ форму суспільної свідомості, ♦ форму відображення світу у свідомості, ♦ елемент духовної культури.

Увага! НАУКА - це система абстрактних знань, створених теоретичним шляхом на підставі аналізу фактів, явищ і процесів за їх специфічними ознаками, встановлення між ними зв'язків, які обумовлюють їх впорядковане функціонування і розвиток.

Наука є практичним перетворювачем світу. Без неї не може успішно розвиватися жодна сфера людського життя.

Залежно від сфери дослідницьких інтересів сучасні наукові дисципліни можна поділити на чотири основні групи: ♦ *природничі*, ♦ *технічні*, ♦ *гуманітарні*, ♦ *соціальні*. Якщо **природничі науки** зосереджуються на розкритті таємниць *природи*, **технічні** - на пошуку нових можливостей *техніки*, **гуманітарні** - (від лат. *humanitas* - людська природа, освіченість, духовна культура)- на заглибленні у світ самої *людини*, то **соціальні** (від лат. *socialis* - товариський, громадський, суспільний) - вивчають *сумісне життя* в суспільстві.

Кожна із соціальних наук (крім соціології) займається якоюсь окремою сферою суспільного життя. Наприклад, *економіка* досліджує => господарське життя (виробництво, послуги, розподіл, споживання тощо), *політологія* => сферу політики, *історія* => процес розвитку суспільства, *педагогіка* => проблеми навчання і виховання.

Соціологія- це наукове вивчення соціального життя, груп людей та суспільства. *Соціологія* (від лат. *socialis* - суспільство + гр. *logos* - слово, вчення) вивчає суспільство в цілому, соціальне (суспільне) життя людей, їх спілкування, взаємодію

♦ *Отже, соціологія - це наука про суспільство як єдину цілісну соціальну систему. Специфіка і відмінність соціології від інших суспільних наук полягає в тому, що вона вивчає соціальні відносини між людьми, а також вплив цих відносин на формування людини, на її свідомість і поведінку.*

1.2. Об'єкт і предмет соціології

З'ясовуючи науковий статус соціології (як і будь-якої іншої науки), важливо чітко розрізнити її об'єкт і предмет. **Об'єктом соціологічного пізнання є:**

- > *суспільство як цілісна соціальна реальність;*
- > *емпірично надана реальність, що відбиває ту чи іншу сторону соціального життя;*
- > *розвиток і функціонування суспільства;*
- > *такі об'єктивні явища суспільства, як соціальні відносини, соціальні зв'язки, соціальні організації, соціальні інститути тощо.*

♦ **Предмет науки** - це відтворення емпіричної реальності на абстрактному рівні шляхом виявлення значущих закономірних зв'язків і відносин цієї реальності. Предмет будь-якої науки - це не явище чи процес об'єктивного світу, а результат теоретичного об'рунтування, яке дає змогу виділити ті закономірності розвитку і функціонування об'єкта, що вивчаються, які є специфічними тільки для цієї науки.

♦ *Отже, предметом соціології є загальні і специфічні закони та закономірності розвитку і функціонування історично визначених соціальних систем, механізми дії та форми вияву цих законів і закономірностей у діяльності особистостей, соціальних груп, класів, народів.*

Вихідним для розуміння особливостей об'єкта соціологічного пізнання і визначення предмета соціологічної науки є поняття соціального. Можна виділити такі основні риси, що характеризують специфіку соціального:

- ◆ це загальна якість, притаманна різним групам індивідів;
- ◆ це характер і зміст відносин між різними індивідами і групами залежно від місця, яке вони займають у різних суспільних структурах, від тієї ролі, яку вони виконують у них;
- ◆ соціальне виявляється у відносинах різних індивідів і груп до свого становища в суспільстві, до явищ і процесів суспільного життя.

Увага! Соціальне явище або процес виникає тоді, коли поведінка навіть одного індивіда підпадає під вплив іншого або групи (спільноти) незалежно від того, чи присутні фізично індивід або спільнота.

- ◆ **Соціальне** - це сукупність тих чи інших властивостей і особливостей соціальних відносин, які виявляються в конкретних умовах між індивідами і спільнотами в процесі сумісної діяльності (взаємодії).

Поєднуючи теоретичні й емпіричні засоби, соціологія досліджує саме загальні якості будь-якого вияву соціальності. Специфіка соціології полягає в тому, що кожний вияв людської життєдіяльності вона вивчає в соціальному контексті, у взаємозв'язку з усім суспільним організмом як цілісною системою, у взаємодії різних сторін, рівнів, підсистем

1.3. Закони, категорії і методи соціології

Характерною рисою сучасного суспільства є функціонування в ньому великої кількості різних видів і типів соціальних спільнот. У процесі спілкування між ними виникають і формуються необхідні і сталі соціальні зв'язки і відносини, які називають законами.

Соціальні закони мають такі основні ознаки:

- ◆ закон може діяти лише за певних умов;
- ◆ за цих умов закон діє завжди і всюди без будь-яких винятків;
- ◆ умови, за яких оіє закон, реалізуються не повністю, а частково.

Соціальний закон - відносно сталі і систематично відновлювальні відносини між народами, націями, класами, соціально-демографічними групами, а також між суспільством і соціальною організацією, суспільством і трудовими колективами, суспільством і родиною, суспільством і особистістю, містом і селом, соціальною організацією та особистістю і т.д.

Г. Осипов

Соціальні закони не створюються свідомо членами суспільства або групами, як, наприклад, культурні норми або правові закони. З соціальними законами люди стикаються постійно. Вони підпорядковуються їх дії або намагаються їх уникнути, пристосовувати свою поведінку до них чи протестувати проти них.

Соціальні закони діють у всіх сферах людської діяльності і можуть різнитися за сферою свого розповсюдження. Існують закони, дія яких розповсюджена на *малу групу*, на певну *соціальну страту*, *соціальну верству* або *клас* та на *суспільство* в цілому. Отже, у сфері дії соціальних законів може знаходитися суспільство в цілому або ж його частини.

Для соціології велике значення має типологізація, за допомогою якої виокремлюють соціальні закони за формами зв'язків: ♦ **закони, які віддзеркалюють незмінне(інваріантне) співіснування соціальних явищ:** => **закони, які відображають тенденції розвитку;** => **закони, які встановлюють функціональну залежність між соціальними явищами;** => **закони, які фіксують причинний зв'язок між соціальними явищами.**

Залежно від часу дії соціологи виділяють ♦ **соціальні закони безперервної дії** (норми права, етичні та моральні принципи) і ♦ **закони - тенденції**, які діють у певний проміжок часу. За *масштабом реалізації* соціальні закони поділяють на *загальні* - вони діють в усіх суспільних системах (наприклад, закон товарно-ірошових відносин) і ♦ *специфічні* - їх дія обмежена однією чи кількома суспільними системами (наприклад, закон, пов'язаний з переходом від одного типу суспільства до іншого). За *характером, способом вияву* соціальні закони поділяють на *закони соціальної статички* і *закони соціальної динаміки*. Перші відображають ♦ *головні напрями змін*, => *їх тенденцію до збереження стабільності соціальної системи*. Вони не детермінують соціальні *явища*. Другі визначають => *напрямы, форми, чинники розвитку соціального об'єкта*, => *особливості його змін, еволюції*, тобто вказують на його якісні перетворення.

Як і всі інші науки, *соціологія* має свою *систему категорій*. Під ними розуміють найбільш загальні поняття, які віддзеркалюють суттєві сторони її предмета, розкривають механізм прояву законів і закономірностей, які нею вивчаються. Понятійно-категоріальний апарат соціології охоплює:

- ▶ *загальнонаукові соціологічні категорії* (суспільство, соціум, соціальна система тощо);
- ▶ *безпосередні соціологічні категорії* (соціальний інститут, соціальна організація, соціальні норми, соціальні цінності);
- ▶ *категорії спеціалізованих і галузевих соціальних дисциплін* (економічна соціологія, соціологія політики, соціологія культури тощо).

Соціологічна практика останніх років виділяє дві групи соціологічних категорій :

- ⇒ категорії, що пояснюють **статичку суспільства**, його *структуру*, з виокремленням основних підсистем та елементів. Серед них такі категорії, як *"особистість"*, *"соціалізація"*, *"соціальна група"*, *"соціальна спільнота"*, *"соцієтний клас"*, *"соцієтна спільнота"*, *"соціальна діяльність"*, *"соціальний контроль"* та інші;
- ⇒ категорії, що характеризують **динаміку суспільства**, його основні зміни, особливості його розвитку. Серед них такі категорії, як *"соцієльний процес"*.

⇒ **СОЦІОЛОГІЯ ЯК НАУКА. ЇЇ ПРЕДМЕТ. МЕТОДИ І ФУНКЦІЇ**

"соціальна зміна", "соціальна трансформація", "соціальний рух", "соціальна мобільність", "соціальний розвиток" та інші.

До категорій соціології належать також "соціальне відтворення", "соціальна адаптація", "соціальна диференціація", "соціальна напруженість", "соціальна солідарність", "соціальне відхилення", "соціальна патологія", "соціальна рівновага", "соціальна сфера", "соціальне життя", "соціальна дія" та багато інших.*

Соціологія, вивчаючи суспільні явища, використовує певні методи та прийоми. Вони покликані забезпечити об'єктивність і надійність одержаних результатів. Ось три головні умови реалізації в соціології вимог наукової методології:

Ч> принцип емпіризму використання емпіричних процедур з метою встановлення об'єктивної достовірності одержаних у дослідженнях фактів та узагальнень;

Ч> теоретичне Об'рунтування (пояснення) одержаних результатів, які дають змогу розкрити причини, що лежали в основі емпіричних фактів, і водночас включити ці факти в систему теоретичного знання;

***Б нейтральність соціології, незалежність її від будь-яких заангажованих установ, які зазвичай пропонують різні класи і партії в суспільстві.**

Методи науки не менше, ніж зміст, розділяють науки одна від одної.

Ф. Гіддінгс

Метод соціології незалежний від будь-якої філософії... Соціальні факти -суть речі, а завдання соціолога... висвітлювати факти.

Е.Дюркгейм.

Позитивізм розглядає суспільство за аналогією з природою, використовуючи методи і природничих наук. Його засновники користувались так званим об'єктивним методом. Вони розглядали соціальні факти і процеси як такі в їх об'єктивній реальності, описували і систематизували їх. Цей метод ґрунтується на запереченні необхідності філософського осмислення життя.

Розуміюча соціологія (А/. Вебер) аналізує смислові елементи соціального життя, робить акцент на розумінні змін, рухів. Цей напрям тяжіє до суб'єктивного методу. Дослідник констатує соціальні явища об'єктивного світу на підставі своїх суб'єктивних оцінок. Об'єктивний метод визнає настільки, наскільки він має значення для теорії.

Розвиток і зміни соціального життя зумовлюють розвиток і зміни методів його дослідження. З огляду на особливості сучасного етапу розвитку соціології, відзначимо три моменти, які характеризують метод емпіричного пізнання:

>" це введення часового параметра в саму методологію мислення, гіпотези і концепції. В цьому випадку важливо від вивчення станів на конкретний момент часу переходити до вивчення процесу соціального розвитку;

***Зміст цих категорій радимо з'ясувати за навчальним словником-довідником «Соціологія: терміни, поняття, персоналій» (За заг. ред.В.М. Пічі. - К., Львів, 2002.).**

> це врахування змін структури соціального простору: простежується ефект просторової трансформації суспільств, переростання локальних соціальних процесів у регіональні, регіональних-у глобальні. Глобалізм - важлива ознака сучасної і майбутньої соціології;

> активна участь соціології, як науки, в реальному житті, в соціальному процесі. Звідси посилюється тенденція до пошуку шляхів розв'язання соціальних проблем, зокрема й конфліктів, прогнозування і проектування соціальних рішень.

1.4. Структура і рівні соціологічного знання

Сучасне суспільство - складне утворення. Воно охоплює чимало взаємозв'язаних соціальних систем і підсистем. Як суспільство в цілому, так і різні його системи і підсистеми вивчають по-різному: ♦ виявляють спільне, ♦ виявляють особливе, специфічне тощо. При цьому використовують різні способи і методи одержання знання, що обумовлює складну структуру соціологічного знання.

А Під структурою соціологічного знання розуміють систему взаємопов'язаних уявлень, понять, поглядів, теорій соціальних процесів різних рівнів (чи то життєдіяльність окремих людей, соціальних груп чи суспільства в цілому). Особливістю структури соціологічного знання є те, що вона є не просто певною сукупністю (обсягом) інформації, уявлень і наукових понять про соціальні явища і процеси, а перш за все певною упорядкованою системою знань про суспільство як динамічно функціонуючий соціальний організм.

Структура соціологічних уявлень і наукових знань формується залежно від кола об'єктів, які вивчаються соціологією, глибини і широти наукових узагальнень і висновків, що здійснюються в межах соціологічних теорій на підставі аналізу даних про ті чи інші соціальні явища і процеси.

Соціологія дає знання теоретичне й емпіричне, знання фундаментального і прикладного порядку. У зв'язку з цим у ній виділяють відносно самостійні галузі знання: ^теоретичну соціологію, Ффундаментальну соціологію, Априкладну соціологію, ♦ емпіричну соціологію.

Емпірична і теоретична соціології різняться за рівнем абстракції одержуваного знання; фундаментальна і прикладна - за орієнтацією отримуваних знань, за цілями, які вони перед собою ставлять.

♦ *Теоретична соціологія зосереджує увагу на вивченні фундаментальних наукових проблем, пов'язаних з формуванням знання про соціальну дійсність, описуванням, поясненням і розумінням процесів соціального розвитку, розробкою концептуальних основ соціології, методології та методів соціологічного дослідження. Концепції і теорії, які розробляє вона, відповідають передусім на два запитання: «що пізнається?» (об'єкт) і «як пізнається?» (метод), пов'язані з вирішенням ґносеологічних завдань.*

Теоретична соціологія сформувалась у 30-40-х роках ХХ ст. в академічному університетському середовищі США, хоча її передумови виникли набагато раніше праці - Г.Зіглішеля, Е.Дюркгейма, М.Вебера та ін. Значно вплинула на теоретичну соціологію неопозитивістська методологія, орієнтована на моделі розвинутих фізичних наук, в яких існує поділ на прикладні та фундаментальні, теоретичні дослідження.

Феноменологічна соціологія і символічний інтеракціонізм на перше місце висувають з'ясування соціально психологічної структури соціальної взаємодії, ролі людської особистості як творця соціальної реальності. Автори *концепції соціального обміну* підкреслюють вирішальну роль універсальних закономірностей людської природи - прагнення до одержання вигід і нагород - для пояснення соціальних відносин і структур. Для прихильників *функціоналізму* пошук об'єктивної істини, яка проголошується головною цінністю наукового пізнання, конкретизується у формуванні закономірностей або вимог, покликаних пояснити структурні механізми збереження сталості і стабільності будь-якої соціальної системи. <

Ознака «теоретичності» аж ніяк не збігається з ознакою «фундаментальності». Хоча перший термін часто вживається як синонім другого (наприклад, теоретична психологія, теоретична фізика). Тут термін «теоретичний» означає не тільки певний рівень наукового знання на відміну від емпіричного, а й його фундаментальну спрямованість на відміну від практичної, прикладної.

Теоретичне знання як фундаментальне виступає у порівнянні з прикладним, а не емпіричним знанням і не виключає практичної спрямованості. Такі характеристики, як практичний аспект, прикладна функція, цілком можуть бути додані до теоретичного знання. Його альтернативою є не прикладне знання, а емпіричне.

Увага! Теоретична соціологія і знягся від прикладної не об'єктом чи методом ' а метою, яку ставить перед собою соціологія, які вирішує завдання: теоретичні чи практичні. —"

♦ *Прикладна соціологія - практична частіша соціологічної науки про специфічні закони становлення, розвитку та функціонування конкретних соціальних систем, процесів, структур. Організацій та їх і елементів. На відміну «ід загальної соціології, яка вивчає закони розвитку соціальних спільностей та відносин, взаємодій \>масштабах усього суспільства, прикладна соціологія вивчає процеси, які відбуваються в певних соціальних підсистемах, конкретних соціальних спільностях, організаціях. Вона ставить завдання знайти засоби для досягнення практичних цілей суспільства, шляхи і способи використання пізнаних теоретичною соціологією засобів і закономірностей.*

Прикладна соціологія безпосередньо вивчає практичні і **алузі** людської діяльності, збагачує такі спеціальні галузі соціологічного знання, як, наприклад, *соціологія особи, соціологія релігії, соціологія сім У*, що безпосередньо орієнтовані на вирішення соціальних проблем.

Специфіка прикладної соціології полягає не тільки в тому, що вона концентрує увагу на **тих** компонентах соціальної системи, які безпосередньо пов'язані з людиною, впливають на її практичну діяльність. Вона зосереджує гся на дослідженні людських спільностей та людської особи в її різних соціальних аспектах. Прикладна соціологія, зокрема, вивчає закони:

- 1) які відбивають розвиток компонентів соціальної структури суспільства;
- 2) що діють на рівні соціальних інститутів;
- і) що діють на рівні соціальних систем і підсистем.

її Ф *Прикладна соціологія має свої категорії, які відбивають соціальну дійсність, а також методи дослідження (опитування, спостереження, І аналіз документів та ін.).*

Оскільки прикладна соціологія досліджує конкретні соціальні явища, вона розкриває джерела та причини їх розвитку або гальмування. Тому її висновки мають прикладне значення, і науковою підставою вдосконалення управління соціальним життям, його різними сферами. Прикладна соціологія - єдність конкретних соціологічних досліджень і спеціальних та галузевих соціологічних теорій. У цьому виявляється єдність емпіричної о і і еоретичного, що становить фундамент кожної науки.

Прикладна соціологія висвітлює можливість і сферу конкретного соціологічного о дослідження, розробляє його основні категорії, понятійний апарат, розглядає Питання, пов'язані з розробкою проєктів дослідження, з формулюванням гіпотез та ін.

Важливою галуззю прикладного соціологічного дослідження є проблематика с і руктури і окремих етапів емпіричного соціологічного о дослідження. Чітке розуміння їх змісту, оптимальних зв'язків і послідовності - одна з основних передумов професійної роботи соціолога. В центрі уваги прикладної соціології знаходяться також розробка пп іань надійності, репрезентативності, достовірності, усталеності її інших особливостей одержання та аналізу соціологічної інформації.

Прикладна соціологія охоплює також ^розробку процедур соціологічного дослідження. »: методів і техніки збирання інформації, які є особливою галуззю знання, що

дає змогу тим, хто оволодів ними, науково визначити соціальну дійсність за допомогою існуючого соціологічного інструментарію. Прикладна соціологія найближче від інших суспільних наук стоїть до соціальної дійсності.

Єдність і взаємодія теоретичної та прикладної соціології знаходять конкретне втілення:

Ч> в розкритті науково-методичних основ соціологічних досліджень, у системі принципів, законів і категорій концепції соціального пізнання;

*5> в обґрунтуванні переходу вихідних теоретичних положень до операціоналізації та емпіричного їх відбиття за допомогою ряду показників у дослідженні соціальної структури суспільства, способу життя, культури, громадської думки та ін.;

Ч> у методологічному та методичному забезпеченні соціологічних служб, у практиці соціологічних досліджень на усіх рівнях та етапах, в усіх видах і масштабах.

Поділ соціологічного знання за орієнтацією на фундаментальне та прикладне досить умовний, бо будь-яке з них безпосередньо або опосередковано робить певний внесок у вирішення як наукових, так і практичних завдань. У точному значенні слід говорити лише про переважну орієнтацію того чи іншого соціологічного знання: наукового, фундаментального або практичного, прикладного, що і дає підставу для його віднесення до сфери теоретичної або практичної соціології. Це саме можна сказати і про емпіричні соціологічні дослідження. Вони можуть бути орієнтовані на вирішення:

*наукових проблем (наприклад, на формування спеціальної або галузевої соціологічної теорії);

практичних питань, пов'язаних з удосконаленням соціальних інститутів (сім'ї, освіти, права тощо).

У структурі соціологічного знання можна виділити окремі рівні. Йдеться про три рівні соціологічного знання:

> загальносоціологічні теорії або загальнотеоретична соціологія;

спеціальні і галузеві соціологічні теорії або теорії середнього рівня (цей термін ввів у науковий обіг американський соціолог Р. Мертон);

> первинне узагальнення даних конкретно - соціологічних досліджень. **Загальносоціологічні теорії**, спираючись на соціальну філософію, торкаються, як правило, глибинних, сутнісних моментів розвитку того чи іншого суспільства (історичного процесу в цілому) і місця в ньому людини. На цьому рівні кожне соціальне явище розглядається з точки зору його місця і ролі в суспільстві, його багатоманітних зв'язків з іншими явищами.

Спеціальні і галузеві соціологічні теорії набагато вужчий пізнавальний ракурс, аніж загальносоціологічні. Вони торкаються в основному окремих сфер суспільного життя, соціальних груп та інститутів, поєднують у собі теоретичний і емпіричний рівні дослідження. Вони, по суті, займають проміжне становище між фундаментальними соціологічними теоріями та емпіричним узагальненням первинної соціологічної інформації. Вони виступають у ролі своєрідної зв'язуючої ланки та долають наявний між ними розрив.

Галузеві соціологічні теорії, або просто галузеві соціології — галузі

соціологічного знання, які постають на межі власне між *соціологією* та ін. науками: економікою, правознавством, політологією, наукознавством. Вони ніби розподіляють свій об'єкт з тією чи іншою наукою про *суспільство* (як правило, такою, що вже має давню традицію, усталений понятійний апарат і методи), виділяючи в ньому шіасне соціальний вимір, насамперед, *соціальні відносини*, групові інтереси, інституційні зв'язки тощо. Так, галузевими називають *економічну соціологію*, *соціологію політики*, *соціологію культури*, *соціологію медицини* та деякі інші соціологічні дисципліни.

Спеціальні соціологічні теорії - галузі соціологічного знання, які вивчають, насамперед, окремі *соціальні спільноти* у їх конкретному стані (соціологія *малих груп*, соціологічне вивчення *соціальної структури*, соціологія окремих професійних груп, *соціологія міста*, *соціологія села*, *соціологія молоді*, *етиосоціологія* та ін.), *соціальні інститути* (*соціологія сім'ї*, *соціологія освіти* тощо), *соціальні процеси* (*соціологія конфлікту*, *соціологія вивчення мобільності міграційних процесів*, *масової комунікації*, *масових соціальних рухів*, *злочинності*, *самогубств*). До спеціальних соціальних теорій відносять також *соціологію особистості*, а також ті теоретичні побудови, які пояснюють закономірності міжособистісного спілкування: *теорію соціальних ролей*, *теорію референтних груп*, *соціальних статусів*.

Виділення спеціальних і галузевих соціологічних теорій (теорій середнього рівня) створює для соціології цілий ряд безперечних зручностей і переваг, основними з яких є:

Ф можливість створення міцної і зручної теоретичної основи для дослідження конкретних сфер людської діяльності і окремих складових соціальних груп без використання громіздкого і абстрактного понятійного апарату фундаментальних соціологічних теорій;

О забезпечення тісної взаємодії з реальніш життям людей, яке завжди знаходиться в полі зору теорій середнього рівня;

О демонстрування переконливих висновків соціологічних досліджень пересічним громадянам.

Водночас ці теорії породили досігтв вузьку спеціалізацію соціологів-спеціалістів

^—

Увага!

^ч.

Названі рівні соціологічного знання знаходяться у тісній взаємодії. За допомогою вищих рівнів соціологічного знання визначають концептуальні межі і логіку побудови зв'язків між ключовими поняттями більш нижчого рівня, а за допомогою більш нижчих рівнів соціологічного знання складають базу для теоретичних узагальнень вищих

в окремих галузях соціології, які збирають емпіричні дані, узагальнюють їх, обфунтовують теоретичні висновки і будують моделі лише в межах цих галузей соціологічного знання.

Третій рівень соціологічного знання представлений конкретними соціологічними дослідженнями, які проводяться з метою одержання об'єктивних даних стосовно різних сторін соціальної дійсності. Ці дані можуть бути осмислені

на рівні спеціальних, галузевих і загальносоціологічних теорій і використані у розв'язанні актуальних проблем розвитку суспільства.

У соціології існують різні рівні аналізу соціальних явищ-ігросесів. Аналізом нарівні великих спільнот, соціальних систем та соціальних структур займається макросоціологія. Пізнавальна орієнтація мікросоціології - це вивчення так званих "мікрооб'єктів": міжособистісних взаємодій і стосунків комунікативних зв'язків у малих групах поведінки особи ідентифікації, окремих приватних соціальних явищ і процесів.

1.5. Основні функції соціології

Ідентифікаційність зв'язків соціології із життям суспільства, її суспільне призначення визначаються насамперед її функціями, які вона виконує. Функції (від лат. *functio* - виконання, призначення) соціологічної науки зовні такі самі, як і в інших суспільних науках, але їх змісту кожної науки свій.

Теоретична функція полягає у поглибленні та збагаченні соціологічного знання, в розробці концепцій, теорій, ключових понять і категорій цієї науки на основі дослідження соціальної дійсності. Збагачення наукового соціологічного знання відбувається як на основі вдосконалення теоретичної соціології, так і на базі розвитку спеціальних і галузевих соціологічних теорій, а також зв'язаних з ними досліджень емпіричної соціології.

Описуючи, систематизуючи, нагромаджуючи дослідницький матеріал у вигляді ашлітичних записок різних наукових звітів, статей, книг соціологія здійснює **описову функцію**.

Здобуваючи і накопичуючи знання про закони і закономірності функціонування і розвитку історично визначених соціальних систем про різні сфери суспільного життя, всі його складові частини соціологія тим самим реалізує **познавальну функцію**.

Інформаційна функція - це збирання, копіювання соціологічної інформації, одержаної у результаті проведення досліджень. У великих соціологічних центрах вона нагромаджується в так званих банках соціологічної інформації. Її використовують органи управління, засоби масової інформації.

Прогностична функція полягає у соціальному прогнозуванні. Соціологічні дослідження завершуються обґрунтуванням коротко- або довгострокового прогнозів досліджуваного об'єкта.

Критична функція соціології тісно взаємозв'язана з її прогностичною і гуманістичною функціями. На підставі аналізу і розвитку соціальних систем соціологія не тільки виробляє практичні рекомендації щодо їх вдосконалення. Вона також конструює й можливі технології їх прогреса, формує соціальні ідеали, розробляє проєкти соціального розвитку, підпорядковуючи все це реалізації інтересів людини.

Піховна функція соціології реалізується втому, що знання, які здобуваються цією наукою безпосередньо використовуються системою виховання і впливу на свідомість і поведінку людей з метою формування їх певних соціальних якостей. Цю функцію соціологія виконує також тому, що забезпечує передачу новому поколінню соціального досвіду попередніх поколінь.

У визначенні методів вивчення соціальної реальності збору, обробки і аналізу первинної соціологічної інформації соціологія реалізує свою **інструментальну функцію**.

Світосвітна функція виявляється в тому, що озброюючи людей соціологічним знанням, вона тим самим формує їх погляди на соціальні процеси, дає їм теоретичну основу для практичних дій, оцінки явищ соціальної реальності.

Дуже часто соціологи збирають дані, які потім використовують ті, хто приймає рішення. Це означає, що ці дані вони збирають, виконуючи певне політичне замовлення, базуючись на тій або іншій ідеології. Крім того, віддзеркалюючи закони функціонування і розвитку соціальних систем, соціологія дає їх теоретичне обґрунтування з позицій певних соціальних і політичних сил, тією чи іншою мірою відображаючи їх погляди. Отже, соціологія виконує **ідеологічну функцію**.

Знання, які вишукує соціологія, є не тільки підвалиною для подальшого розвитку теоретичних поглядів. Вони орієнтовані на розв'язання практичних проблем, які постають як перед суспільством в цілому, так і перед різними соціальними групами. І ці знання безпосередньо виширюються для перетворення соціальних інститутів, управління соціальними процесами тощо. В цьому знаходять реалізацію *практична, регулятивна, орґанізаційно-технологічна, інформаційна* функції соціології.

Зазначимо, що всі функції, які виконує соціологія, *"працюють"*. взаємодоповнюють одна одну.

1.6. Зв'язок соціології з іншими суспільними науками

Соціологія одержала широке визнання у всьому світі і міцно зайняла місце серед інших наук. Зростає і роль української соціології у вирішенні нагальних проблем реформування посткомуністичного суспільства, всієї системи соціальних відносин, розбудови нової соціальної реальності в Україні.

Особливе місце соціології в системі суспільних і гуманітарних наук обумовлюється низкою чинників:

- * вона є першою з усіх наук про громадянське суспільство, його явища та процеси;
- * включає загальну соціологічну теорію (або теорію суспільства), яка виступає як теорія і методологія всіх інших суспільних і гуманітарних наук;
- * всі суспільні і гуманітарні науки, які вивчають різні сторони життєдіяльності суспільства і людини, завжди включають соціальний аспект, тобто ті закони і закономірності, які досліджуються в тій чи іншій сфері суспільного життя, реалізуються у діяльності людській;

♦ *техніка і методика вивчення людини та її діяльності, методи соціального виміру, які розробляються соціологією, використовуються всіма іншими суспільними і гуманітарними науками;*

* *склаїлась певна система досліджень, що проводяться на стику соціології та інших наук, які одержали назву соціаїьнихдосїджень (соціально-економічні, соціально-політичні, соціально-психологічні, соціально-демографічні та ін.).*

Як наука про суспільство, соціологія водночас структурно включає як загальїгу теорію соціальної багатоманїтності явищ і процесів суспільного життя, що є об'єктами дослідження суспільних і гуманітарних наук, так і соціальні теорії різних специфічних об'єктів, а саме соціальні теорії праці (*соціологія праці*), освіти (*соціологія освіти*), релїгії (*соціологія релїгії*) тощо. Те, що соціологія займає загальне, а не приватне місце серед суспільних і гуманітарних наук, ще не означає її перетворення у філософську науку.

Зауважимо, що у своїй теоретичній частині соціологія переплітається з філософією. Мова, зокрема, йде про такий розділ філософії, як **соціальна філософія**, яка має чимале соціологічне забарїення. Водночас теоретїгчна соціологія має елементи соціальної філософії. Деякі спеціалісти цілком слушно вважають соц-ї&тну філософію вищим теоретичним рівнем соціологічного знання. Соцішїьна філософія конструює загальні принципи соціального буття, закони його функціонування і розвитку, які станоачають логїчну основу соціології. Крім того, через соціальну філософію в соціологію переходять і загальні принципи буття (*онтологія*) і загальні принципи пізнання (*гносеологія, логїка, методологія*). Отже, кордони між філософією і соціологією є нечіткими. Філософія через соціальну філософію глибоко проникає в соціологію і стає, по суті, частиною її теоретичної системи. Водночас соціологія, здійснюючи конкретний аналіз суспільного життя у всїй його багатоманїтності, сприяє збагаченню понятійного апарату і предметного змісту соціальної філософії, а також конкретизації її положень і висновків на основі розширення і поглиблення їх зв'язку з реальним життям, практикою.

Значення соціології для інших наук полягає в тому, що вона дає науково об-гру нтовану теорію про суспільство та його структуру, забезпечує розуміння законів і закономірностей взаємодії його різних сфер.

Соціологія має безпосередній вихід на ряд суспільних і гуманітарних наук. На-самперед спостерїгається її тїсний зв'язок із **соціальною психологією**. Соціолога, які розробляють проблеми соціальної поведінки індивїдів та спільностей, чимало запозичають знань з досліджень у галузі психоаналїзу і деяких розділів психїатрії. Соціальні психолога поряд з психологічними методами спостереження, лабораторного і природного експерименту, тестуваїшя широко застосовують соціологічні методи - анкетні опитування та інтерв'ю, коптент-аналїз, соціальний експеримент. Спільними проблемами дослідження для соціології і соціальної психології є потреби та інтереси, соціальні установки і цїннісні орієнтації, думки та настрої людей тощо. Однак для кожної з них характерним є специфічний підхід до вивчення цих явищ. Наприклад, при вивченні громадської думки соціолога цікаатять

передусім закономірності формування громадської думки людей, які належать до певних соціальних груп, тоді як соціально-психологічні дослідження спрямовані на пізнання психологічних механізмів формування і виразу громадської думки.

Соціологія активно співпрацює із *соціальною статистикою* - галуззю статистики, предмет якої - соціальна сфера суспільства, галузь соціальних відносин і процесів. Соціальна статистика забезпечує соціологію інформаційною базою для оперативного аналізу змін у соціальних відносинах і процесах, в орієнтаціях і поведінці верств і груп для гідготовки науково обгрунтованіших загальнодержавних і регіональних соціальних програм, поточної соціальної політики, розробки надійних прогнозів і проєктів соціального розвитку. Однак сучасний стан соціальної статистики в Україні не може задовольнити потреби соціології щодо повноти і надійності інформації, її доступності. Щоб змінити цей стан, необхідним є розвиток теорії суспільства, його структури, різних галузей соціологічної науки, покликаний методологічно забезпечити вдосконалення соціальної статистики.

Тісний зв'язок існує між соціологією і *правознавством*. Відійшло в минуле-ле зневажливе ставлення до частини соціологів, які схильні були пояснювати соціологію лише як науку про процеси, що спонтанно виникають, і про сили, що спонтанно розвиваються. Водночас зменшилась кількість правознавців, які тривалий час схильні були нехтувати дослідженнями соціологів. Нині ці дві науки зближаються. І соціологи, і правознавці дійшли висновку, що повний опис і пояснення сучасних соціальних процесів вимагають об'єднання зусиль спеціалістів обох наук. Виникла спеціальна соціологічна теорія - *"соціологія права"*.

Проте у системі суспільних і гуманітарних наук існує дисципліна, з якою зв'язок соціології найтісніший і взаємонеобхідний. Йдеться про *історію*. Об'єктом і предметом досліджень і історії, і соціології є суспільство та закономірності його розвитку вих конкретних проявах. І та й інша наука відтворюють соціальну дійсність в єдності необхідного і випадкового. Якщо історія відтворює (описує і пояснює) соціальні явища і процеси, що мали місце в минулому, то соціологія - ті, що спостерігаються в даний час. Як історія, так і соціологія мають справу, з одного боку, з наявними у суспільстві об'єктивними, незалежними від волі і свідомості людей закономірностями, які детермінують зміст характер і націям його розвитку, а з другого боку, з існуючими індивідуальними, петюігторними явищами і процесами які не можуть бути причинно поясненими, але мають закономірний характер, су ті і во впливають на *"зигзаги"* суспільства та його історії. Саме цей, другий вид закономірностей, і є предметом вивчення як історії, так і соціології. Як і соціологія, історія опирається на філософію, зокрема, на соціальну філософію (іноді її називають *філософією історії*). Разом із соціальною філософією соціологія виступає як загальнотеоретична і методологічна основа історичної науки. Одним із проявів поглиблення взаємозв'язку соціології і історії може бути виникнення *соціології*

історії, покликаної дати соціологічний аналіз історичного процесу. _____

Дуже тісний зв'язок соціології **політології**. Він визначається тим, що:

> *соціальні спільноти, соціальні інститути і організації є важливими суб'єктами і об'єктами політики.*

> *політична діяльність є однією з основних (форм життєдіяльності особистості та її спільнот), які безпосередньо впливають на соціальні зміни в суспільстві*

Політика як дещо ширше, складне і багатоманітне явище проявляється у всіх сферах суспільного життя (економічна політика, соціальна політика, культурна політика і т. д.) і багато в чому визначає розвиток суспільства в цілому. Особливо тісний зв'язок і взаємовплив соціології і політології відображається у появі таких спеціальних соціологічних теорій, як *соціологія політики, соціологія влади, соціологія міжнародних відносин та ін.*

Соціологія, особливо прикладна, ґрунтується на математичних знаннях і методах. Завдяки розвитку математичного знання, у тому числі й закону великих чисел, на підставі відкриття певних константних залежностей і закономірностей між соціальними явищами, виникають принципово нові ідеї, аргументи і способи пояснення останніх, що змінює старі парадигми, зумовлює появу нових методологічних і світоглядних уявлень про суспільство.

Саме в процесі зближення емпіричної соціології і математики виникла **"математична соціологія"** - спеціальна соціологічна теорія, в межах якої розробляються основні компоненти соціального аналізу, стратегія побудови соціальних моделей. **Отже, соціологія не може успішно розвиватися, не спираючись на результати досліджень соціальної філософії, економічної теорії, політології, етнографії, етнології, культурології тощо. Не випадково творці соціології були людьми з широкою гуманітарною і соціальною освітою, широко окреслювали межі соціологічних досліджень.** Історичний розвиток наук (не лише суспільних) свідчить про те, що в точках, де вони стикаються і взаємодоповнюють одна одну, виникають досить цікаві теорії.

Зв'язок соціології з іншими науками потрібно розглядати швидше через призму тенденції до їх інтеграції, зближення і об'єднання, аніж до їх розмежування. Сьогодні переважає тенденція комплексного, всебічного дослідження явищ і процесів суспільного життя, спільного дослідження їх кількома науками, комбінування (поєднання) їх пізнавальних можливостей.

СУТТЄВО

Резюме

1. Соціологія система наукового знання, яка прагне пояснити через призму соціального механізму взаємозв'язку і взаємодії різноманітних соціальних спільнот, закономірності соціальних дій і масової поведінки.

2. Об'єктом соціології є суспільство як цілісна соціальна система, в якій сукупність соціальних зв'язків і соціальних відносин. Предметом соціології є соціальне життя суспільства, закони і закономірності функціонування і розвитку суспільства, соціальних суб'єктів. Основним поняттям соціології є «соціальне». Під соціальним розуміють сукупність тих чи інших властивостей і особливостей суспільних відносин.

4. Як і всі інші науки соціологія має свою систему законів і категорій. Закони соціології є результатом безлічі цілеспрямованих, послідовних дій і взаємодій соціальних суб'єктів, різних соціальних зв'язків. Категорії соціології – найбільш загальні поняття, які віддзеркалюють суттєві сторони її об'єкта і предмета, розкривають механізми вияву законів і закономірностей, які вона вивчає. Досліджуючі соціальні явища і процеси, соціологія дотримується принципів історизму, порівняння, узагальнення, методологічного плюралізму, системного аналізу та ін.

5. Складовими структури соціологічного знання є теоретична, фундаментальна, прикладна та емпірична соціологія. В структурі соціології виділяють макросоціологію і мікросоціологію. Зазвичай виділяють три рівні соціологічного знання: загальносоціологічні теорії, спеціальні і галузеві соціологічні теорії; знання, представлені конкретними соціологічними дослідженнями.

6. Функції соціології визначаються її завданнями перед суспільством. Найголовнішими функціями соціології є пізнавальна, прогностична, виховна, інструментальна, ідеологічна, гуманістична, соціального управління, практична, інформаційна.

7. Соціологія пов'язана з такими суспільними науками, як соціальна філософія, історія, правознавство, політологія, соціальна психологія та ін.

2.1 Запитання для роздумів, самоперевірки, повторення

9. Яке місце займає соціологія в системі сучасних наук ?
10. Чим відрізняється соціологія від інших наук про суспільство?
11. Як визначається об'єкт і предмет соціології? І? чому полягає їх відмінність?
12. Що ви розумієте під терміном «соціальне»?
13. Що таке «соціальний закон»?
14. За якими критеріями здійснюють гіполотезацію соціальних законів?!
15. Якими основними категоріями оперує соціологія?
16. Що ви розумієте під методом(методами) і прийомами соціології?
17. І? чому відмінність позитивізму від розуміючої соціології?
10. Якою (структура соціологічного знання? Чим відрізняється теоретична соціологія від емпіричної соціології?!
11. Чим відрізняється макросоціологія від мікросоціології?
12. У чому суть основних функцій соціології?
13. Що дає знання соціології сучасній людині?
14. Чому зростає значення соціології в наш час?
15. Чим відрізняється соціологія як наука від соціології як навчального предмета? 16. У чому виявляється зв'язок соціології з іншими науками?

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ СОЦІОЛОГІЇ В КРАЇНАХ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ, США ТА В УКРАЇНІ

Люди і глибокої давнини цікавились соціальними проблемами а чому-полягає сенс життя людини, як прожити своє життя гідно, як раціонально організувати сумісне життя і працю. Розвиток філософської і соціальної *м*/ думки в Європі обумовив і теоретично, і методологічно появу нового наукового напрямку, зосередженого на вивченні взаємодії людини і суспільства, тобто на соціальних відносинах. Потреба в такому науковому напрямі була

актуальною і для соціальної практики. Відповіддю на ці соціальні запити стали праці Огюста Конта - французького мислителя, якого вважають *батьком* соціології.

0 План (логіка) викладу і засвоєння матеріалу:

- 2.1. Виникнення і розвиток соціології як окремої науки.
- 2.2. Основні етапи і напрями американської! західноєвропейської соціології ХХ ст.
- 2.3. Соціологічна думка України.

2.1. Виникнення і розвиток соціології як окремої науки

Жоден окремий індивід, звичайно ж, не може заснувати цілу галузь наукового знання, і людей, які зробили внесок у розвиток соціологічного мислення на його ранніх етапах, проте, особливе місце тут належить французькому авторові Огюсту Конту.

Е. Гіденс

Термін *соціологія* вперше запропонував і використав 1824 р. у своїх листах О.Конт (1798- 1857 рр.). Але широковідомим цей термін став після публікації четвертого тому "*Курсу позитивної філософії*" (1838 р.) О. Конта. Заслуга вченого полягає насамперед у тому, що він обґрунтував необхідність наукового підходу до вивчення суспільства, виділення соціології як самостійної науки, яка ґрунтується на спостереженні та експерименті, пізнанні законів суспільного

розвитку і практичному використанні досягнень науки для здійснення соціальних реформ на благо суспільства. Конт вважав, що соціологія є наукою особливою, яка відповідає новому соціальному порядку в індустріальній Європі, наукою, яка повинна використовувати **прийоми** ^{спостереження}, ^{експерименту} і ^{порівняння}. (ХКонт запропонував свою класифікацію наук. Він розмістив їх відповідно до ^{історії} їх виникнення, [&] розвитку і ^{Належності} одна від одної, ускладнення їх предмету, ^{зростання} складності явищ, які вони вивчають.

За логікою О.Конта, нас пішою сходинкою має бути **О.конт** окрема наука про найбільш складний життєвий організм — *суспільство*. Гаку цій класифікації з'являється спочатку "*соціальна фізика*", які пізніше Коїтг дає назву "*соціологія*".

*Соціологія має сприяти покращенню
існування людства завдяки засто-
суванню науковій мети.*

Науковий позитивізм Конт а поєднувався з його еволюційним поглядом на суспільство і мислення. Мислення, на його думку, в своєму розвитку проходить три стадії: *теологічну*, *метафізичну* і *позитивну*. Людська думка прогресує в міру того, як зменшується рівень узагальненості і зростає рівень складності. Суспільства в процесі еволюції проходять три основні стадії: *примітивну*, *проміжну* і *наукову*. О.Конт вважав, що суспільство стає також більш складним, диференційованим і спеціалізованим через поділ праці. Поряд з мовою і релігією поділ праці веде до зміцнення соціальної солідарності, породжуючи новий соціальний поділ між класами, а також між приватною і суспільною сферами. Соціологія, яка є вершиною наук, за Контом, повинна розвиватись як аналіз соціальної динаміки і соціальної статистики. **Соціальна динаміка** покликана розглядати загальні закони соціального розвитку, тоді як **соціальна статика** повинна зосередитись на "*анатомії суспільства*" і взаємодії його складових елементів. Конт досліджував соціальну роль соціальних інститутів (таких, як власність, держава) у підтриманні цілісності соціального порядку. Основні праці Конта: шеститомний "*Курс позитивної філософії*" (1830-1842 pp.) і чотиритомна праця "*Система позитивної політики*" (1851-1854 pp.).

БОтже, О. Конт став засновником не лише нової науки, але й справжнього соціологічного підходу до аналізу соціальних явищ і процесів. З появою праць О. Конта соціальна теорія набуває інституціонального статусу, одержує права громадянства в науковому світі.

Послідовником О. Конта був відомий англійський філософ, історик і економіст *Джон Стюарт Міль* (1806 - 1873 pp.) - прихильник буржуазної демократії і ліберальних реформ. Особливе значення для соціології мала праця

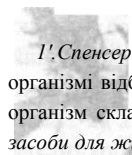
Дж.Мілля «Система логіки алогічної та індуктивної», у якій він виклав чотири методи дослідження:

- > *Метод схожості: якщо в декількох випадках V процесі дослідження будь-якого явища є лише одна спільна обставина, то вона і є причиною (або наслідком) цього явища.*
- > *Метод відмінності: якщо у випадках, коли явище відбувається і не відбувається, всі обставини однакові крім однієї, то ця остання і є причиною (або наслідком) цього явища.*
- > *Метод залишків: із явищ відокремлюються ті частини, причини яких відомі із попередніх індукцій. Факт, що залишився, є наслідком причини, що залишилась.*
- > *Метод супроводжуючих змін: явище завжди змінюється за певною зміною іншого явища, зв'язаного з цим останнім причинним зв'язком.*

Дж. Мілля розглядає суспільство як агрегат індивідів, мислення яких поступово змінюється і розвивається. Він вважав, що держава не повинна втручатися в економічну діяльність підприємств приватних власників. На відміну від Конта, який закликав до зміцнення держави та її функцій, Мілля переносив акцент на активність підприємців. У підприємництві, на його думку, могли б мати успіх всі народи.

До яскравої плеяди різнобічних дослідників належить англійський філософ і соціолог / ерберт ('пенсе/) (1820 - 1903 рр.) Він одержав технічну освіту і потім тривалий час займався :

^біологією, ^психологією, ^соціологією, Щетиною і і. д. Спенсер шепував органічний напрям у соціології. Основу соціологічних поглядів Спенсера склав метод аналогії між біологічним організмом, його еволюцією і соціальним, надоргашчним організмом і його еволюцією. Цей метод

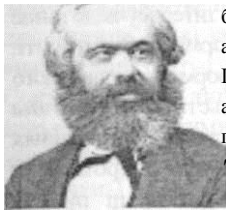

Г.Спенсер

руніувався на тому, що і в біологічному і в соціальному організмі відбувається перехід від простого до складного. На думку Спенсера, соціальний організм складається з трьох основних систем: **Крегулятивної, & системи яка виробляє засоби для життя і ♦розподільчої*. Джерелом класових відмінностей вважав завоювання: & переможці утворюють панівний клас, **1*** переможені стають рабами. Головним для Спенсера було вивчення не суспільства в цілому, а його структурних одиниць, їх функцій та взаємозв'язку.

Увага!

Г.Спенсер заклав основи структурно-функціонального напрямку в соціології, сприяв виникненню функціоналізму, однак, лише частина його наукової спадщини актуальна для сучасної соціології. Головна його праця - «Основи соціології» (1896 р.), в якій він робить висновок: перемагає те суспільство, в якому більша кількість людей пристосовується до промислової праці, але при цьому владні структури поважають особисті потреби

К.Маркс

Певним резонансом у розвитку соціологічної д\мкв в XIX СТ. було вчення про еусп.п.е і во *Карій Маркса* (1818-1883 pp). який і автором праці. "Німецька ідеологія" ".Критика готської програми". Центральне місце в цьому вченні займає соціально-економічний аналіз *капітаніму*. Ного структури, механізмів функціонування і протиріч, революційної заміни буржуазного суспільства асоціацією, "а якій вільний розвиток кожного сумовою вільного розвитку всіх" .

У суспільному виробництві свого життя люди вступають у певні, необхідні, від їх волі не залежні відносини - виробничі відносини, які відповідають певному ступеню розвитку їх матеріальних виробничих сил. Сукупність цих виробничих відносин є економічною структурою суспільства, реальним базисом, на якому ґрунтується юридична і політична надбудова... Спосіб виробництва матеріального життя складає соціальний, політичний і духовний процеси життя взагалі. Не свідомість людей визначає їх буття, а навпаки, їх суспільне буття визначає їх свідомість. На певному ступені свого розвитку матеріальні виробничі сили суспільства приходять у протиріччя з існуючими виробничими відносинами... З форми розвитку виробничих сил ці відносини перетворюються в їх кайдани. Тоді настає епоха соціальної революції. Зі зміною економічної основи більш або менш швидко відбувається переворот у всій величезній надбудові... Буржуазні виробничі відносини є останньою антагоністичною формою суспільного процесу виробництва... Тому буржуазна суспільна формація завершує передісторію людського суспільства.

К/Маркс

Розвиток суспільства, за Марксом, - це природно-історичний процес зміни суспільно-економічних формацій. У розвитку суспільства К.Маркс виділив п'ять суспільно-економічних формацій: *первісно-общинну, рабовласницьку, феодальну, капіталістичну і комуністичну*.

Значна роль у розвитку соціологічної науки належить також таким мислителям, як Е. Дюркгейм, М. Вебер, Дж. Мід, В. Парето.

Французький соціолог **Ечіль Дюркгейм** (1858-1917 pp.)

Е. Дюркгейм

одержав широке визнання як один із засновників сучасної соціології, сприяв визначенню предмета і встановленню автономії соціології, яку викладав в університетах Бордо і Сорбонни Великий вплив на Дюркгейма мала французька інтелектуальна традиція *Жан-Жака Руссо, Сен-Сімона, Огюста Конта*. В своєму соціологічному аналізі Дюркгейм використовував *колективістський підхід*. Він заперечував, що утилітарна версія індивідуалізму може забезпечити побудову стабільного суспільства. Учешій стверджував, що

соціологічний метод повинен мати справу з *соціальними фактами*. В своїй першій великій праці "*Суспільний поділ праці*" (1893 р.) Дюркгейм, заперечуючи *Спенсеру*, стверджував, що не треба розуміти соціальний

порядок в індустріальних суспільствах як результат договору між індивідами, що керуються лише власними інтересами. Досягнення власного інтересу веде лише до соціальної нестабільності, що проявляється в різних формах девіантності, передусім у самогубствах. Дюркгейм проводив різницю між формами соціального порядку в примітивних (традиційних) і сучасних суспільствах. **Механічна солідарність** у примітивних суспільствах ґрунтувалася на спільних переконаннях і консенсусі, які виявлялись у межах колективної совісті. З процесами індустріалізації, урбанізації і ускладнення суспільств поділ праці руйнує механічну солідарність і моральну інтеграцію, руйнуючи соціальний порядок. Дюркгейм усвідомлював те, що індустріальні суспільства пов'язані з багатьма конфліктами. Він вважав, що в розвинутих суспільствах повинна з'явитись нова форма соціального порядку, яка ґрунтувалася на **органічній солідарності**. Дюркгейм вважав галуззю соціології дослідження соціальніших фактів, а не індивідів. Говорив, що суспільства мають свої релігії, які не можна звести лише до дій і мотивів індивідів, і що індивіди формуються і обмежуються соціальним середовищем (*Правила соціологічного методу*", 1895 р.). У праці *"Самогубство"* (1897 р.) Дюркгейм пояснив, як на рішення здійснити самогубство впливають різні форми соціальної солідарності в різних соціальних ситуаціях. Аналізуючи статистику самогубств у різних суспільствах і різних групах в межах цих суспільств, Дюркгейм виявив чотири види самогубств: *егоїстичні, анемічні, фаталістичні, альтруїстичні*.

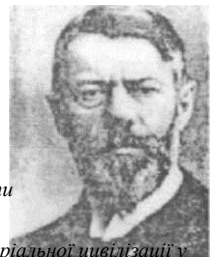
Дюркгейм висловлював стурбованість у зв'язку з небезпекою для суспільства, яка йде від індивідів, які перебувають у стані **аномії**, вони не відчують, що соціальні норми є значимі для них. Відомими також є його праці *"Примітивна класифікація"* (у співавторстві з М. Моссом 1903 р.), *"Елементарні форми релігійного життя"* (1912 р.).

З іменем німецького соціолога, соціального філософа і історика **Макса Вебера** (1864 - 1920 рр.) пов'язано виникнення **розуміючої соціології і теорії соціальної дії**. Викладав у Фрайбурзькому (1893-1896 рр.), Гейдельберзькому (1896-1898 рр., 1902-1919 рр.) і Мюнхенському (1919-1920 рр.) університетах Вебера називають засновником сучасної соціології, оскільки він:

- > запропонував чіткий системний **Підхід до** понятійного апарату соціологічного **аналізу**;
- > послідовно відстоював ідею соціальної науки, яка повинна приділяти увагу проблемам пояснення соціальної дії;

Р- глибоко і тонко підмітив основні характеристики сучасної індустріальної цивілізації у великій кількості різноманітних галузей;

- > під час емпіричних досліджень сучасного суспільства він визначив ряд ключових питань, які стали центральними в соціологічних дискусіях;

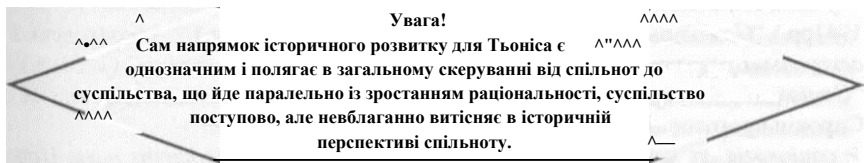
Соціологія, на його думку, повинна прагнути до розуміння суті дії, вона повинна займатися формуванням моделей або ідеальних типів дії на підставі порівняльних досліджень. Такі соціологічні поняття, як "бюрократія", повинні мати аналітичний статус, як і поняття економічні, наприклад "вільна конкуренція". Соціологія не є лише суб'єктивною інтерпретацією дії, оскільки соціологи керуються певними нормами свого співтовариства (такими, як "ціннісна нейтральність"), а отримані ними дані повинні бути відкриті для науковою аналізу і критики. Під раціоналізацією Вебер розуміє процес, в ході якого кожна галузь людських відносин стає об'єктом розрахунків і упорядкування. Значним є внесок Вебера в порівняльну соціологію релігії, соціологію міста, соціологію музики, економічну соціологію, соціологію права, дослідження стародавніх цивілізацій. Сьогодні український читач має змогу читати рідною мовою найвідомішу веберівську працю "Протестантська етика і дух капіталізму" (1905 р.) в перекладі професора О.Погорілого. Вебер є також автором таких: «Об'єктивність» (1904р.), «Про категорії розуміючої соціології» (1913р.), «Господарська етика світових релігій» (1916 - 1919рр.), «Політика як професія» (1919 р.), «Господарство і суспільство» (1921р.) та ін.

В історію класичної соціології увійшло й ім'я німецького вченого Георга Зіммеля (1858-1918 рр.). Увага Зіммеля спрямована на мікропроцеси, насамперед взаємодію людини з людиною. На цій основі утворюються складніші форми усупільнення: соціальні процеси, соціальні типи та моделі розвитку. Основні праці Г.Зіммеля: "Соціологія", "Нові факти і нові зв'язки".

Суспільство можливе як сукупність взаємодій форм і змісту, тобто історично зумовлених цілей, мотивів і сполук людських взаємин.

Г.

Помітне місце у розвитку західної соціології класичного періоду відіграє німецький соціолог Фердинанд Тьоніс (1855-1936 рр.). Він наголошував, що: соціологія вивчає суспільне життя; суспільне життя складається з певних соціальних зв'язків; держава утримує єдність суспільства, а спільна воля людей жити разом; тип соціального зв'язку визначається типом волі (природної, інстинктивної, розумової, раціональної); історичний процес складається з двох протилежних віх спільного життя людей - спільнот, заснованих на соціальних зв'язках, реального органічного життя і природній волі, та суспільства, яке є механічним утворенням, яке руйнується на волі розумовій, раціональній.

Італійський соціолог, інженер та економіст *Вільфредо Парето* (1848-1923рр.) виклав свою теоретичну концепцію в *"Трактаті всезагальної соціології"* (1916 р.). Зробив значний внесок в *теорію еліт*. Суспільство для Парето - це система, яка знаходиться в стані динамічної рівноваги. Воно поділяється на еліту - *"кращих"*, які керують, і нееліту, тобто тих, якими керують. Така соціальна гетерогенність обумовлюється біологічно, тобто наявністю певних біопсихологічних якостей індивіда. На його думку, такий поділ притаманний усім суспільствам, а циркуляція, зміна еліт, є основою і рушійною силою всього історичного розвитку. Його теорія еліт стала відправним пунктом для дослідження механізмів влади.

Наприкінці ХІХ - на початку ХХ ст. у ряді країн Західної Європи та США виникає так званий *соціологічний психологізм*. Його ще називають психологічним соціологізмом або психологізмом у соціології. Яскравими представниками цього напрямку всоціології були Леслі Стерклі (1841-1913 рр.), Фредрік Гіддінгс (1855-1931 рр.), Постав Лебон (1841-1931 рр.), Вільям Мак-Дугал (1871-1938 рр.) та ін. Представники соціологічних концепцій соціології цього періоду ставили собі за мету визначення сутнісних характеристик суспільства й людини та тенденцій їх розвитку за допомогою психологічних явищ. Їхні погляди ґрунтувалися на *психологічному редукціонізмі*, тобто можливості повного або часткового зведення соціологічних явищ до дії тих чи інших психічних чинників.

Соціологічні традиції, закладені представниками класичної соціології, знайшли своє гідне продовження в працях *Пітирима Сорокіна* (1889 - 1968рр.). Народився і одержав освіту в Росії. З 1922 р. оселився у США. У 1930 р. став першим професором соціології в Гарвардському¹ університеті. І представник *інтегрального напрямку сучасної соціології*, автор *теорій соціальної стратифікації і соціальної мобільності*. Значінні внесок зробив у розробку проблем предмету і структури соціології, механізму і шляхів

соціального розвитку, соціальної нерівності, соціальної структури суспільства, соціокультурної динаміки, конвергенції соціальних систем і т. д. Об'єднав в єдине ціле всі аспекти соціологічного вивчення суспільного життя, створив ту *"інтегральну"* соціологію, яка синтезувала все найкраще, що було досліджено до того часу в соціології. Основні праці Сорокіна: *"Система соціології"* (1920р.), *"Соціологія революції"* (1925р.), *"Соціальна мобільність"* (1927р.), *"Сучасні соціологічні теорії"* (1928р.), *"Соціальна і культурна динаміка"* (1937-1941рр.), *"Соціокультурна причинність, простір і час"* (1943 р.), *"Американська сексуальна революція"* (1956р.), *"Основні тенденції нашого часу"* (1964 р.), *"Соціологічні теорії сьогодні"* (1966 р.). У праці *«Система соціології»* П. Сорокін проголосив такі основні принципи соціології:

Р соціологія, як наука, повинна будуватися за типом природничих наук. Про

- жодне протиставлення «наук про природу», «наук про культуру» не може бути й мови;*
- > соціологія повинна вивчати світ таким, яким він є. Будь-який нормативізм, тобто суб'єктивне втручання в науку з позицій моральних та інших наук, є недопустимим;*
 - > соціологія повинна бути «об'єктивною дисципліною», тобто вивчати реальні взаємодії людей, які є доступними об'єктивному виміру і вивченню;*
 - > оскільки соціологія хоче бути дослідницькою і точною наукою, вона повинна позбутися усякого «філософствування», умовляючої, недоведеною наукою побудови;*
 - > розрив з філософствуванням означає і розрив з ідеєю монізму, тобто зведення будь-якого явища до одного якого-небудь начала.*

Соїдсхогія - це наука, яка вивчає поведінку людей, що живуть у середовищі собі подібних.

П.Сорокін

П.Сорокін тривав соціологію. На його думку, об'єктами вищезгаданої соціології є перш за все соціальна поведінка і діяльність людей, соціальні групи і структура суспільства в цілому, а також соціальні процеси, які в ньому відбуваються. Він розробив теорію цінностей і культурної динаміки.

2.2. Основні етапи і напрями американської і західноєвропейської соціології XX ст.

Якщо у першій половині XX ст. домінуючим видом діяльності соціологів у багатьох країнах були прикладні соціологічні дослідження, то у 60-80-х роках в Західній Європі і частині в США все більше соціологів стало цікавитися розробкою проблем самої соціологічної теорії, пов'язаних з процесом інтеграції різних напрямів у соціології, які різнилися один від одного специфічним підходом до аналізу об'єкта і предмета соціології, до розуміння методу соціології як науки.

У широкому значенні під **школою** в соціології розуміють групу соціологів, яка працює в межах виробленої нею самої дослідницької традиції. У більш вузькому значенні школа в соціології — це дослідницька група із традиціями і відповідною інституційною формою.

Напрями об'єднують соціологів, які займаються розробкою ідентичної проблематики, або мають спільну світоглядну спрямованість. До них можна віднести, наприклад, функціоналізм, позитивізм, символічний інтеракціонізм, структуралізм, етнометодологію та ін. Всі вони виступають як парадигмальні альтернативи, і водночас, є продуктом оперативної взаємодії (як між собою,

так і з різними пограничними суспільствознавчими і людинознавчими дисциплінами).

Спробуємо окреслити деякі із найбільш впливових сучасних соціологічних шкіл і напрямів.

У XX ст. найбільш плідно соціологія розвивалась у США. Причому якщо в Європі вона йшла вперед завдяки ініціативі й ентузіазму окремих вчених, то дослідження американців, починаючи з першого президента Американської соціологічної асоціації *Л.Ворда*, були добре організовані, фінансовані і стали складовою частиною університетської освіти.

Серед теоретичних розробок в американській соціології значне посилення набрала система *Ф.Тейлора* (1856-1915 рр.). Ретельно проаналізувавши виробництво, Тейлор дійшов висновку[^] що воно дуже часто є недостатньо ефективним. Робітники виявляють пасивність, лінощі, "*працюють з прохолодою*". Щоб виправити становище, дослідник вперше розробив систему наукової організації праці (НОІ І) і раціонального управління виробництва (менеджмента).

Ведучим напрямом в американській психології кінця XIX -початку XX ст. став біхевіоризм (від англ. *Behaviour* - поведінка) буквально "*наука про поведінку*". Родоначальники біхевіоризму[^] *Е. Торндайк* (1874-1949 рр.) і *Дж. Уотсон* (1878-1958 рр.) та їх послідовники вважали, що поведінка людини будується за схемою "стимул" - реакція. Змінюючи стимули, можна задавати певні реакції і управляти поведінкою людей, підтримуючи гармонію в суспільстві. Недооцінка біхевіористами фактора свідомості людини і впливу на неї суспільства, оточуючих людей "*підірвали*" популярність біхевіоризму, хоча в 1930 р. він трансформувався в *необіхевіоризм* (нео - від гр. *neos* - новий). Такі переваги біхевіоризму, як [^]*науковість*, [^]*строгість*, [^]*точність досліджень*, [^]*широка опора на математику і статистику*, [^]*нові методики експериментів* тощо - все це дозволило соціологам і психологам використати його для розв'язання багатьох практичних завдань.

Однією з помітних у соціології XX ст. є *аналітична школа* (або *емпірична соціологія*). Вона виникла в межах західної соціології, сформувала в своєму руслі дві основні течії - *академічну і прикладну*.

Ф Завдання першої вбачається у створенні систем наукового знання про окремі галузі і явища суспільного життя (наприклад, *соціологія праці, соціологія міста, соціологія засобів масової комунікації* і т. д.), які використовуються в якості методологічної основи конкретних соціологічних досліджень.

♦ Завдання другої—організація цих, націлених на розв'язання чітко визначених практичних завдань і безпосередньо пов'язаних з виконанням функцій соціальної інженерії, досліджень.

Історичні корені аналітичної школи знаходимо у ранніх емпіричних дослідженнях XIX ст. соціального і моральному здоров'я (*Е. Чадуїк, Л. Ватерне, Р.Вірхов, Дж.Кей-Шаттлвор, А. Г?ррі, А. Вагнер* та ін.). З 1920 по 1950 рік емпіричні дослідження

стають пріоритетним напрямом в американській соціології.

Початок цьому процесу поклали представники Чиказької школи (Р. Парк, Е. Берджесс, У. Тамас, А. Смілтай). Займаючи домінуюче становище в американській соціології протягом 20 — 40-х років, Чиказька школа мала значний вплив на формування світової емпіричної соціології.

Основними відмінними рисами Чиказької школи: ^> *органічне поєднання емпіричних досліджень із теоретичними узагальненнями*; ^> *висування гіпотез в межах єдиної організованої і спрямованої на конкретні практичні цілі програми*; *широта теоретичної орієнтації*; ^> *поєднання різних підходів і методів*.

Першою працею Чиказької школи в галузі емпіричної соціології була книга У. Тама-са (1863- 1947рр.) і Ф. Знанецького (1882-1958 рр.) "Польський селянин в Європі і Америці" (1918- 1920 рр.). В ній викладаш і апробовані на практиці основні ідеї соціологічної теорії Томаса, ядро якої - поняття *соціальної ситуації*, яке включає в себе гри взаємопов'язаних елементи:

У об'єктивні умови (соціальні норми і цінності);

> установки індивіда і групи;

> визначення ситуації діючою особою.

Значний вклад у розвиток емпіричної соціології внесли соціологи Гарвардського університету. Професор Л. Мейо (1880-1949рр.) і його колеги розробляли *індустріальну соціологію* і доктрину *людських відносин*, а також *соціологію управління*. Вивчаючи вплив різних факторів (умови і організація праці, заробітна плата, міжособистісні відносини і стиль керівництва) на підвищення продуктивності праці на промислових підприємствах, Мейо показав особливу роль людського і групового фактора. В основу своєї концепції Мейо закрив такі три моменти:

- *погляд на людину як на соціальний організм, зорієнтований і включений в контекст групової поведінки;*
- *несумісність людської природи з конкретною ієрархією підпорядкованості в бюрократичній організації;*
- *керівники організації повинні орієнтуватися більшою мірою на людей, ніж на виробництво продукції.*

Такий підхід, за Мейо, забезпечує соціальну задоволеність людини своєю безпосередньою працею і в кінцевому рахунку - соціальну стабільність суспільства. Працями Мейо і його колег був закладений теоретичний фундамент сучасного *менеджменту* - нової галузі техніко-організаційних і соціальних аспектів управління виробництвом, яка одержала інтенсивний розвиток як в американській, так і в європейській емпіричній соціології.

Яскравий приклад успіху соціальних досліджень в СІ ПЛ - діяльність всесвітньо відомого Американського інституту громадської думки, або Інституту Геллапа.

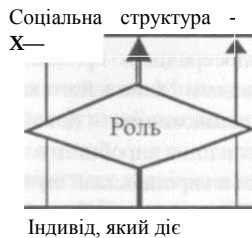
Створений у 1935 р. журналістом і статистичним аналітиком *Дж. Гелпан* (1901 -1984 рр.) для вивчення настроїв виборців напередодні виборів 1936 р., цей інститут і сьогодні проводить дослідження з найрізноманітніших питань у всіх розвинутих країнах світу. Його дані не тільки оперативні і точні, але й помітно впливають на громадську думку.

Під впливом американської соціології (на прикладі структурно-функціональних підходів до соціальної реальності) в 60-70-х роках активно формувалась **німецька соціологічна школа** з багатьма галузевими соціологіями. Одним із її засновників став *Р. Кеніг*, видавець "*Кельнського журналу соціології і соціальної психології*" (з 1949 р.), словників із соціології і керівництв з емпіричних соціологічних досліджень. Його колега *Х. Шельський* у 1966 р. організував у Білефельде університет з кафедрою соціології, який став згодом найбільшим соціологічним центром у Німеччині. У 80 - 90-х роках сферою особливого і постійного інтересу в німецькій емпіричній соціології стає розвиток *соціології праці*, а в її межах - *індустріальної соціології* (*Ф. Адлер, Г. Бернард, Ф. Мюллер, Р.Штольберг* та ін.).

Структурний (рунціоналізм (або структурно-функціональний аналіз) - один з найбільш важливих і складних напрямів сучасної теоретичної соціології, виникнення якого певною мірою об'єктивно пов'язане з розвитком емпіричної соціології. До середини 30-х рр. XX ст. соціологи США накопили значний емпіричний матеріал, здійснивши велику кількість різноманітних за масштабістю і тематикою емпіричних соціологічних досліджень, які, однак, не виходили за межі окремих регіонів країни і торкались лише деяких проблем суспільного життя. Аналізуючи емпіричні дані, вони одержували лише часткові узагальнення локальних явищ або класів явищ, збільшуючи кількість "*дискретних теорій*". Чим більше з'являлось таких теорій, тим гостріше у свідомствувалась необхідність розробки систематичної теорії науки — теорії, яка б могла пояснювати емпіричні факти соціальної дійсності.

За вирішення цього завдання взялися провідні соціологи США *Толкот Парсонс* (1902-1979 рр.) і *Роберт Мертон* (нар. 1910 р), які в різні роки очолювали Американську соціологічну асоціацію (у 1949 і 1957 рр. відповідно). Саме Т. Парсонс в працях "*Структура соціальної дії*" (1937 р), "*Соціальна система*" (1951 р), "*Соціальна система і еволюція теорії дії*" (1977 р.) та Р.Мертон у дослідженнях "*Соціальна теорія і соціальна структура*" (1975 р.), "*Соціальна структура і автономія*" (1966 р.), "*Соціологія науки*" (1973 р.) розробили основні принципи структурно-функціонального аналізу.

Представники структурного функціоналізму розглядають соціологію як науку, котра покликана аналізувати повторювальні наслідки, що виникають унаслідок взаємодії елементів соціальної структури. При структурному підході об'єкт дослідження (сус-

пільство, соціальний інститут, чи соціальний процес) складаються з одиниць чи елементів, які входять до його складу і утворюють певну структуру. Функціональний підхід з'ясовує зв'язки між елементами і цілим, а також способи їх функціонування.

Якщо Т. Парсонс приділив основну увагу аналізу механізмів підтримки "*соціального порядку*", то Р. Мертон зосередив свою увагу на вивченні дисфункціональних явищ, які виникають внаслідок протиріч у соціальному житті. Проте, структурний функціоналізм сприймається і його прихильниками і його супротивниками як достатньо єдина теоретична парадигма з усталеними традиціями і напрямками аналізу. Він був і залишається головною формою теоретичних суджень про суспільство, основним способом мислення, ігритадним для соціології як самостійної дисципліни.

Символічний інтеракціонізм - один із найбільш цікавих і продуктивних напрямків у сучасній соціології, який зводить зміст соціальних процесів до взаємодії індивідів у групі і суспільстві.

Увага!

У символічному інтеракціонізмі більше ніж, у будь-якому іншому теоретичному підході, надається значення активному, творчому індивіду.

Засновником теорії символічного інтеракціонізму був американський соціолог, професор Чиказького університету *Дж. Мід* (1861-1931 рр), який визнавав перевагу соціального над індивідуальним і прагнув подолати обмеженість тієї дослідницької традиції, в якій індивід і суспільство протиставлялись один одному. За Дж.Мідем, індивід з'єднується з суспільством через взаємозв'язок з іншими людьми. У праці "*Розум, Я і суспільство*" (1934 р.) Мід підкреслює, що соціальний світ індивіда і людства переповнюється соціальними взаємодіями, в яких велику роль відіграє "*символічне оточення*". Спілкування між людьми здійснюється за допомогою особливих засобів - символів, до яких Мід відносив жест і мову. Соціальне життя залежить від нашої здатності уявляти себе в інших соціальних ролях, а це прийняття ролі інших залежить, відповідно, від нашої здатності до внутрішнього діалогу з собою. Дж. Мід трактував суспільство як обмін жестами, що передбачає використання символів.

Основні моменти теорії символічного інтеракціонізму викладено в праці *Г. Блумера* **Л** (1900- 1987рр.) "*Символічний інтеракціонізм: \$ перспективи і метод*" (1969 р). Різні течії **А** теорії символічного інтеракціонізму акцентують увагу на різних частинах цієї

теорії. Так, Чиказька школа зосереджується на здійсненні взаємодії і процесі інтерпретації. Школа університету Айови намагається формалізувати дослідження і їх результати, розробляє вимірювальні процедури і шкали оцінок, припускаючи, що людське "Я" є стабільне і відносно незмінне. Ще один напрямок теорії символічного інтеракціонізму - "рольова теорія". У 1970-х роках символічний інтеракціонізм вважався основною альтернативою функціоналізму і теорії соціальних систем (особливо в тому вигляді, в якому вони розвивались Т. Парсонсом), які складали в той час панівну парадигму в американській соціології. Крім того, даний підхід мав важливе значення в соціології як критика позитивізму. В останній час найсуттєвішою розробкою в теорії символічного інтеракціонізму є класифікація технік і стратегій спілкування *Е. Гоффмана* (1922 - 1982 рр.).

Символічні інтеракціоністи виділяють реальне й ідеальне суспільство, розглядаючи їх через призму широти і якості взаємодії. *Ідеальне суспільство* вони характеризують всезагальністю норм і втягуванням в процес комунікації всього людства. Передумови виникнення ідеального суспільства вони вбачають в розширенні світогосподарських зв'язків, політичних союзів держав, універсальних релігій. При цьому вони підкреслюють конструктивну роль соціальних конфліктів.

Суттєве значення для розвитку сучасної соціології має *рольова концепція* символічного інтеракціонізму. Поведінка людини, згідно цієї концепції, обумовлена структурою її особистості, її соціальною роллю і сприйняттям установок "усуспільненого іншого". Багатомірну поведінку людини можна подати у вигляді певного набору соціалотипових, усталених шаблонів її поведінки - "ролей", які людина відіграє в суспільстві. Згідно символічного інтеракціонізму, аналіз "ролей" людини дає міцні підвалини для судження не лише про її поведінку, але й про її особистість, оскільки її внутрішня імпульсивність і нормативна суперечність віддзеркалюється в будь-яких поведінкових акціях.

Б Отже, *символічний інтеракціонізм* - це дослідження відношення між особистістю і суспільством як процесу символічного спілкування між соціальними діями.

Розвиток цієї концепції сприяв аналізу 'ролі, 'соціалізації, 'комунікації і 'дії. Символічний інтеракціонізм мав значний вплив на соціологію девіантної поведінки завдяки запропонованому ним поняттю кар'єри, яке використовується в дослідженнях злочинної поведінки. Інтеракціоністський підхід є теоретичною основою *теорії наклеювання ярликів*, досліджень стереотипів і стигми. Інтеракціоністи зробили вагомий внесок у *медицину соціологію*, дослідивши взаємодії між лікарем і пацієнтом. Сучасний символічний інтеракціонізм має тенденцію до аналізу суспільства як утворення, яке виникає на основі безкінченних трансакцій соціальних діячів. Символічний інтеракціонізм критикують через те,

що він не приділяє достатньої уваги різним момеїтам об'єктивного обмеження соціальної дії.

феноменологія(*тобто* дослідження духовних цінностей) як новий напрям теоретизування (на відміну від структурних функціоналістів і емпіриків) в соціології почала заявляти про себе в 60-х роках XX ст. Головними моментами позиції соціологів-феноменологів є такі:

негативне ставлення до методології як сукупності прийомів, призначених для виявлення незмінних властивостей соціальної реальності;

Ф відмова від спроб визначити природу соціальних об'єктів, що вивчаються;

Ф природниче ставлення до аналізу особистості і її діяльності;

ШЛ<ява соціальної реальності як штучної за своєю природою, тобто утвореної самими діючими індивідами;

О наші уявлення про реально діючі об'єкти невіддільні від них самих;

Об'єкти, з якими має справу людина, тісно пов'язані з її уявленнями про ці об'єкти, які залежать від нагромадженого нею соціального досвіду. Якщо Т.Парсонса людина, як індивід, може проявити свою індивідуальність на рівні поведінкового організму, то феноменологія намагалась довести, що свою індивідуальність людина, як особистість, проявляє завжди, маючи власну інтерпретацію соціальної реальності згідно з нею самою накопиченому досвіду соціальної взаємодії. Для Т. Парсонса людина залишається істотою унікальною за своєю біологічною природою, а для феноменологію нікальність особистості людини виявляється головним чином в її соціальній сутності.

З самого початку феноменології заявили, що прагнуть вивчати зміст, структуру і функції "повсякденного знання", з якого походять наукові знання, так само як і продукти художньої творчої уяви або релігійного життя.

Як різновид "*розуміючої соціології*" феноменологічна соціологія бере свій початок ще зМ Вебера. Він пов'язавши ЗЕ. Гуссерлем, Ч. Кулі, Дж. Мідом та ін. Засновником феноменологічної соціології як самостійного напрямку в соціології є австрійський, а згодом американський соціолог. Шюц (1899 — 1959 рр). У 50-х роках, аналізуючи структуру повсякденного мислення, Шюц розробив *концепцію інтросуб'єктивного світу повсякденного життя*. Цей світ, на його думку, існував до нашого народження і інтерпретувався нашими предками як соціальний світ. З цією інтерпретацією можна познайомитись лише завдяки вихованню і навчанню в сім'ї та школі. Сприйняття конкретних законів залежить від того, як людина інтерпретує, визначає для себе ті або інші події. Спосіб тлумачення ситуації, визначення того, що можливо, допустимо, а що абсолютно виключено, залежить від системи цінностей індивіда, яку він засвоїв в процесі *соціалізації*, від нагромадженого власного досвіду взаємодії з оточуючими людьми. Шюц підкреслював, що різниця цінностей і смислових значень обумовлена специфікою соціалізації і залежить від приналежності індивіда до тієї чи іншої культури, соціальної верстви, просередньої групи. Соціально нормовані "*конструкції світу*" дуже варіативні.

Можливість об'єктивного розуміння мотивів людських дій, тобто їх суб'єктивного смислу закладена в самій основі повсякденного життя, у "світі повсякденності".

А. Шюц

Саме це дозволяє вирішувати головне, на думку Шюца, завдання соціології зрозуміти процес становлення об'єктивності соціальних явищ на основі суб'єктивного досвіду індивідів. Соціолог, створюючи теоретичну модель життєвого світу, повинен дотримуватися таких правил (або, як їх називає Шюц, постулатів):

> постулат релевантності (представництва). Модель соціального світу повинна враховувати лише ті моменти, які фіксують типові зв'язки і відносини предмета, що досліджується, залишаючи без уваги "надмірний" зміст, який не пов'язаний безпосередньо з досліджуваною проблемою; **Р постулат адекватності**. Соціологічна модель і знання, мотиви, тайни дій, що в ній містяться, повинні бути вибудовані таким чином, щоб з точки зору здорового глузду вони також сприймалися як "розумні і зрозумілі"; **Р постулат логічної послідовності**. Поняття, якими оперує соціологічна наука, треба узгоджувати один з одним, і засновані на них висловлювання не повинні суперечити одне одному; **Р постулат узгодженості**. Соціолог не винаходить світ заново, він будує свою пояснювальну модель таким чином, щоб її можна було емпірично перевірити. Керуючись основними принципами феноменологічного підходу, можна проаналізувати поведінку будь-якою суб'єкта дії (індивіда, групи, суспільства).

Феноменологічна соціологія не лише суттєво урізноманітнила спектр наявних версій соціологічного теоретизування, але й зуміла чітко позначити принципово нетрадиційні дослідницькі підходи. Вона, по суті, вперше розглядає повсякденність як основу і необхідну передумову дослідження в соціальних науках і як тему, предмет цього дослідження.

***Етнометодологія** - оригінальна соціологічна концепція представлена у книзі "Дослідження з етнометодології" (1967 р.) американським дослідником Г. Гарфінкелем (нар. 1917 р.). Сам термін "етнометодологія" означає "методи людей" (реорієнтетизм).

Соціальні антрополози, які вивчали соціальні інститути та відносини між людьми в традиційних общинах, помітили, що члени цих общин самі описати функціонування своїх інститутів не можуть. Зовсім інша ситуація в сучасних індустріальних суспільствах, громадяни яких з легкістю аналізують діяльність соціальних інститутів і свою участь у них. Початок емпіричному соціологічному аналізу цих процесів поклав Г. Гарфінкель і його колеги. Вони розробили етнометодологію як цілий ряд методів перетворення повсякденних дій індивідів. Вони розглядали всі соціальні події і дії як однаково важливі предмети

соціологічного дослідження. Щоб при інтерпретації соціальних подій і дій соціолог зміг врахувати їх специфіку, він повинен не лише звернутися до термінів спеціального наукового аналізу. Він повинен використати ті вирази розмовної мови, в яких найповніше фіксується ця специфіка і які в процесі інтерпретації подій і дій виявляють свою власну раціональність. Такі вирази етнометодологи називають індексними. Вони вважають, що предмет етнометодології становлять навички і техніка використання раціональних властивостей індексних виразів у повсякденному житті. Водночас ці вирази не повинні допускати можливість альтернативних пояснень конкретної ситуації, в якій дані події і дії відбуваються або відбулись. Отже, поділяючи з феноменологічною соціологією суб'єктивну орієнтацію, етнометодологія відрізняється від неї головним чином у трьох відношеннях:

- *специфічніш предметом своїх досліджень;*
- *прагненням визначитися як дисципліна емпірична;*
- *радикалізмом суб'єктивістських висновків.*

Предметом етнометодології є так звані етнометоди, тобто характерні для різних соціальних класів, груп і організацій методи інтерпретації, які застосовують учасники взаємодії з метою розуміння актуальних фактів і явищ. Розуміння веде до встановлення стабільної структури взаємодії, яка забезпечує нормальний (з погляду учасників) розвиток подій. Усвідомлення ролі **етнаметодів** у формуванні стабільних структур діяльності (тобто "соціального порядку") привело прихильників етнометодології до висновку про те, що вказані методи, нормативно-структурні детермінанти діяльності не "усвідомлюються" як такі, але "утворюються" щоразу заново. Звідси випливає відмова від визнання об'єктивного існування самих структур діяльності.

Аналізуючи життя сучасного громадянського суспільства і його окремих структурних утворень, сучасні феноменології намагаються діяти в дусі положень етнометодології:

лише учасникам взаємодії вдається настільки повно поєднати їх точки зору на події, які відбуваються, і власні дії, наскільки всім їм вдається скласти загальну уяву про конкретні умови збігання цих подій і здійснення цих дій; + не всі інтерпретовані взаємодіючі події і дії інтерпретуються однозначно, вони інтерпретуються систематично і в певній послідовності; зміст, який вкладають інтерпретатори в події, що відбуваються, і у свої власні дії, залежить від послідовності в інтерпретації і від біографій учасників взаємодії.

Соціолог, згідно концепції етнометодології, зобов'язаний враховувати власну залежність від світу повсякденності і формулювати опис практичних дій як на професійному рівні, використовуючи формальні способи соціологічного пояснення, так і на рівні повсякденного життя. Але найшкливішими передумовами розвитку і передачі наукового знання є заміна індексних виразів об'єктивними.

Як функціоналіста, так і етнометодолога цікавлять *процеси соціалізації особистості й інтеграції суспільства*. Однак якщо в основі функціоналістської теорії соціалізації лежить поняття інтерналізації, то теорія соціалізації, за етнометодологами, ґрунтується на понятті ідентифікації, тобто зараховування себе до будь-якої групи. Положення функціоналістів про прийняття індивідом зобов'язань участі в тій чи іншій системі взаємодії неможливо з їх теорією соціалізації. Зобов'язання участі індивіда у конкретній взаємодії повинно бути результатом його вільного вибору, а, згідно функціоналістської концепції соціальної дії, цей вибір детермінований функціональними вимогами соціальної системи. Етнометодологи вимагають пояснення соціального порядку і його змін, а функціоналісти приймають це як дане. В цілому ці основні компоненти етнометодології можуть бути зведені до правил методу, який є доступним будь-кому. Він може бути використаний будь-яким соціальним діячем в будь-якій практичній дії, в якій він бере участь.

0Неофункціоналізм. У науковий обіг термін "неофункціоналізм" увів в 1985 р. американський соціолог Дж. Ліксандер (нар. 1944 р.). Цим терміном позначався напрям в теоретичній соціології, який вважав що:

- > соціологи в дослідженні еволюції суспільства зобов'язані брати до уваги всі точки зору різних соціальних сил;
- > кожна з цих точок зору виражає певний аспект цієї еволюції;
- > значний заряд раціональності міститься в комунікативній дії членів суспільства і його треба виявляти, а не приймати раціоналізацію соціальної дії за тенденцію самого історичного розвитку.

Неофункціоналісти розглядають суспільство як історично визначену соціальну систему і конкретний життєвий світ, як інтерсуб'єктивну і первісну очевидну даність світу самих суб'єктів життєдіяльності. Застосування принципу комунікативної раціоналізації життєвого світу до дослідження суспільства і первинних суспільних проблем найбільш повно виявилось у творчості німецького соціолога Юргена Хабермаса (нар. 1929 р.), особливо в його працях *"Теорія комунікативної дії"* (1981 р.) і *"Моральна свідомість і комунікативна дія"* (1990 р.).

Центральним пунктом соціологічної концепції Ю. Хабермаса є категорія *"життєвого світу"* (Lebenswelt), яка походить від феноменологічної традиції. "Життєвий світ" за Ю. Хабермасом, це нетематизований горизонт значень, який становить підвалини життєвого досвіду індивіда. Зовнішні впливи співвідносяться з цією підвалиною, протистащуються йому, порівнюються з ним. Цей горизонт значень складається із попереднього запасу знань, зосередженого в культурі, передусім у мові.

Метою *теорії комунікативної дії* є опис розгортання "життєвого світу" в еволюційній перспективі. Соціальна еволюція, за Ю. Хабермасом, полягає в розвитку позитивних здібностей людини. Соціальний прогрес, на думку Хабермаса, це передусім розвиток пізнавальних здібностей індивіда. Стрижнем еволюційного

процесу стає веберівська *концепція раціоналізації*, яка в сучасних умовах може бути адаптована лише критично.

Визначаючи необхідність системно-функціонального аналізу соціальних явищ і процесів, Ю. Хабермас простежує підвищення продуктивності капіталістичної соціальної системи за рахунок специфіки сукуино-суспільних функцій, тобто за рахунок більш високого рівня диференціації всієї системи, а також за рахунок зростаючої її схильності до криз. Модифікацію суспільства, стверджує він, неможливо розуміти лише з точки зору зміну класової структури, як це робив К. Маркс. В сучасному суспільстві соціальні протиріччя втрачають здатність структурувати життєвий світ соціальних груп.

Життєві світи з повсякденною комунікативною практикою перебувають у стані постійного обміну з економікою і державним апаратом через виконання членами суспільства різноманітних соціальних функцій, соціальних ролей. Життєвим світам необхідно протистояти постійному тиску управлінсько-адміністративного апарату, економічному й адміністративному втручанням. Так, справа може дійти до радикальних соціальних вибухів. Щоб цього не сталося, за Хабермасом, треба використати всі можливі ресурси суспільної інтеграції, в тому числі гроші, владу, взаєморозуміння і солідарність. Останні не повинні превалювати. Кордони життєвого світу повинні захищати *політична комунікація*, зрілість якої залежить від *культурного капіталу суспільства*, нагромадженого суспільством у процесі комунікативної раціоналізації життєвого світу.

У процесі нагромадження культурного **потенціалу** суспільства, що пов'язано з його *модернізацією*, у людей зростає й усвідомлення, що самі члени суспільства повинні вирішувати, за якими нормами вони мають діяти і взаємодіяти.

З формуванням моральної свідомості, яка у прагненні колективно виробленими звичками, змінюється *зразок соціалізації*. Серед складних ролевих очікувань сучасного життя, які динамічно змінюються, стає складніше керуватися готовими розпорядженнями у своїй поведінці. Тому ми вимушені розвивати здатність будувати індивідуальні життєві проекти. Головне в людській дії - визначення людиною свого ставлення до об'єктивного світу і відмінностей між самою дією і світом. Аналізуючи ставлення діючої людини до світу, Хабермас виділяє передусім стратегічний аспект дії (діюча людина - об'єктивний світ). У теорії комунікативної дії суб'єктивний і об'єктивний світи чітко розрізняються. Тому у визначенні дії має бути на увазі стратегічний норморегуючий і драматургічний аспекти, які взаємодоповнюють один одного.

В умовах реального існування багатьох діючих осіб, відзначає Хабермас, виникає проблема сумісного переслідування колективних цілей. З огляду на це по-іншому треба ставити питання про регулювання сумісного життя.

♦ У *прагматичному дискурсі* (обговоренні) при розв'язанні тактичних проблем в життєдіяльності людей приводяться у відповідність власні інтереси з інтересами інших людей.

III В етичному дискурсі визначається місце для багатоманітності індивідуальних життєвих проєктів у процесі ототожнення себе з тим або іншим колективом.

^ У **морально-практичних дискурсах** перевіряється значимість і доцільність нормативних заповідей і їх відповідність настроям людей.

Ю. Хабермас цілком слушно стверджує, що лише інструментальне розуміння практики (як реалізації якоїсь теорії) має руйнівні наслідки для суспільства. Тому підтвердження - вся 70-річна практика ленінізму. Відкриті структури комунікації перешкоджають перетворенню авангардних партій у політично пануючі. В межах *правової держави* офіційно визнається державним апаратом необхідні для розумного формування громадської думки і волі **комунікативні форми**, які дозволяють найбільш повно виразити і реалізувати свої інтереси практично всім соціальним групам і верствам населення, тобто здійснити власне народовладдя, в напрямку до якого і йдуть сьогоднішні розвинуті країни, зауважує Ю. Хабермас.

Проблему співвідношення (протистояння) суспільства (як універсальної соціальної системи) і людини (як цілісної особистості) осмислює Ніклас Луман (нар. 1927 р.) "*Теорія суспільства чи соціальна технологія?*", яка написана разом з Ю. Хабермасом і опублікована в 1971 р., і "*Соціальна система*" (1984 р.). Дослідник займається розв'язанням питання про самоопис сучасного суспільства, вдосконалюючи розроблену ним в 70-х рр. **системну теорію**. У цій теорії він радикалізує функціоналізм Т. Парсонса, враховуючи досягнення соціологів-феноменологів. На відміну від Т. Парсонса, Луман розглядає соціальні системи як більш динамічні утворення, які витікають у процесі вироблення певної згоди між учасниками взаємодії з приводу їх дій і переживань. Тому соціальну дію в тій або іншій соціальній системі Луман розглядає як подію для цієї системи, бо від кожної дії, яку діюча особа співвідносить з іншими діями в даній системі, залежить існування і розвиток такої системи.

Суспільство як соціальна система, за Луманом, на основі комунікації виділяється із оточуючого його світу і є операціонально замкненою соціальною системою. Воно виступає як єдине утворення завдяки своїй відмінності від навколишнього світу, еволюціонує в процесі повного виділення навколишнього середовища і стає більш диференційованим і складним. За типом диференціації Луман розрізняє:

- ▶ *сегментарне суспільство народів з архаїчним укладом життя;*
- ▶ *стратифіковане суспільство з високою загальною і передусім матеріальною культурою.*

На відміну від Т. Парсонса, Луман не пов'язує диференціацію суспільства безпосередньо з розв'язанням питання про адаптацію його до навколишнього середовища, що постійно змінюється, з виконанням соціальною системою суспільства певних функціональних вимог. Вищим ступенем еволюції суспільства нині є *функціонально диференційоване суспільство*, в якому чітко з'ясована відмінність функціональних систем господарства і політики, релігії і мистецтва, виховання.

Увага!

Характерною рисою соціології 80-х рр. було те, що

неофункціоналізм став єдиним теоретичним напрямом в соціології, який запропонував нові, свіжі ідеї і зробив глибокі зрушення в основах соціологічних дисциплін.

Описуючи соціальні системи, неофункціоналісти подають їх не як багатоманітні варіанти конкретних взаємодій цілісних особистостей, а як граничні можливості таких взаємодій. З піднесенням центрального ядра функціоналізму до рівня загальної теорії швидко розвиваються і емпірично орієнтовані дослідження, розширюється галузь реконструкції функціоналістської метатеорії, ревізія її ортодоксальних форм, успішно розв'язується питання подолання розриву між макро- і мікросоціологією, формується нова соціологічна парадигма. Нині можна говорити про конвергенцію неофункціоналізму і загального руху в галузі соціологічного теоретизування. Неофункціоналізм виявився найбільш потужним напрямом соціології ХХ ст., в площині якого запропоновано чимало нових концепцій і який водночас віддзеркалює найсуттєвіші зрушення у сучасній соціології.

Структуралізм і посто́структуралізм. В цілому, не вказуючи на існування окремої школи, термін *структуралізм* часто використовують для позначення специфічного стилю соціологічної роботи. В найзагальнішому розумінні він означає ті соціологічні концепції, в основі яких лежить поняття *соціальної структури* і ідея того, що суспільство є первинним щодо індивідів. Однак у більш вузькому значенні структуралістами називають тих теоретиків, які вважають, що існує ряд соціальних структур, які не спостерігаються і на яких ґрунтуються спостережувані соціальні феномени. Спеціалісти визначають структуралізм як *пошук універсальних і незмінних законів людського життя на всіх його рівнях, а корені його засад вбачають у структурній лінгвістиці, граматичній системі мови, законах її використання.*

Представники сучасного структуралізму (К. Леві-Строс, Ж. Лакан, Р. Барт, М. Фут, Ж. Дерріда, Ч. Пірс та ін.) вивчають етнографічні, психологічні, історико-культурні, естетичні утворення як сукупності взаємопов'язаних і взаємодіючих елементів, суть яких визначається не їх власним змістом або зовнішніми зв'язками, але їх місцем в соціальній системі. В соціальних системах структуралізм прагне віднайти щось об'єктивне, незалежне від суб'єктивних впливів і змін. Об'єктивність у соціумі, вважають структуралісти, представлена мовою, в якій структури (людський розум, суспільство тощо) існують і функціонують споконвічно і формуються незалежно від волі і бажання людей.

Ідеї структуралістів про значущість об'єктивно існуючих структур, а не суб'єктивних реакцій на них людей, їх критичне ставлення до суб'єктивізації і психологізації соціології знайшли підтримку серед багатьох теоретиків. У 70-х роках ХХ ст. структуралізм, підсилений новими ідеями Барта, Дерріда, Фуко,

отримує назву **постструктуралізму** (або неоструктуралізму), який, так само як і структуралізм, розглядає мову як сданопрідатний фундамент для пізнання, а також для дій та існування.

Основними положеннями постструктуралізму є:

- *теоретичне знання - це дискурсивна (/юрма, що породжує тексти;*
- *емпірична реальність, яку має витлумачувати теоретичне знання, теж є сукупністю текстових утворень (опитування, відеозаписи, статистичні дані тощо);*
- *зміст емпіричних текстів залежить від того, з позицій яких теоретичних текстів вони будуть прочитані;*
- *'вивчення емпіричних текстів веде до розуміння того, що відбувається у світі, бачить, ніж будь-які емпіричні дослідження;*
- *світ є таким, яким він є, не через якийсь єднаючий фактор, а завдячуючи відмінностям, що лежать у його підґрунті;*
- *завдання соціології полягає не в пошуку єдиних принципів та законів існування цього світу, а у вивченні його відмінностей;*
- *соціологи мають зосередитися на аналізі об'єктивної структури суспільства, а не на (ролі) окремих діючих осіб, які конструюють суспільство;*
- *головним для дослідника повинен бути текст, а у тексті - його внутрішня структура. Авторство тексту особливого значення немає: важливим є не наміри, бажання того, хто створює текстову реальність, а лише "внутрішня гра значимих складових" (Е. Гідденс).*

Найбільш яскраво постструктуралістський підхід до соціальної сфери характеризують праці (праць) соціолога М. Фуко (1926 - 1984 рр.) *"Божевілля і цивілізація", "Виникнення клініки", "Археологія знань і дискурс про мову", "Дисципліна та покарання", "Історія сексуальності"* та ін. В них, зокрема, викладені такі концептуальні підходи, ідеї та висновки:

^A *важливим джерелом ачади є контроль над людською сексуальністю, що набуває за сучасних умов дедалі більшого розмаху. Визволитися з -під тиску влади можна лише вивільнившись від верховенства сексу;*

^A *важливо не те, про що людина могла подумати і не те, наскільки висловлене нею відображає її справжню думку', а те, що зумоначає систематизацію вимовленого у висхідній точці (тобто незачежні від свідомості особи чинники, які визначають її мовну діяльність);*

• *недоліки всіх наук про людину ідуть від розділення "розумного"! "божевільного", здорового і хворого, від підпорядкування моральним постулатам. Здійснення морального контролю над людиною — ось основне призначення наук, що займаються людиною;*

■ *існує зв'язок між знанням та сизою впади, людина керує собою й собі подібними за допомогою виробництва та нагромадження знань;*

• *історія - це процес переходу від однієї системи владарювання і примусу до іншої;*

•а дискурсивно сформовані судження, як і той шлях, що вони долають для того, щоб перетворитися у знання або наукову дисципліну, зумовлюються не зовнішньою реальністю, а, насамперед, глибинними правилами мовної діяльності та її практикою.

Представники різних гілок структуралізму і неоструктуралізму обстоюють: <у> важливість спеціальних версій лінгвістики для соціальної теорії; <у> відносність природи цілосностей залежно від характеру їх означення; *=> першозначущість тих, хто визнає (зі&iil/ieгз), над тим, що визначається; <=> децентралізацію (усунення з центру уваги аналізу) суб'єкта текстуальних матеріалів;

я> тимчасовий характер того, що конструє природу об'єктів і подій.

Соціологічні концепції технократизму В сучасній соціології все більшого значення надається дослідженням проблем *технократизму*, теоретико-методологічному з'ясуванню питань, пов'язаних із розмаїттям форм вияву технократичної свідомості, її типів і носіїв. Зазвичай *технократизм* у соціології розглядають як концепцію, що наголошує на необхідності передачі державної влади в руки технічних спеціалістів (інженерів, техніків, організаторів виробництва, а також учених), які тільки й здатні приймати політичні рішення на справжній науковій основі і в інтересах всього суспільства. Як самостійна соціологічна концепція *технократизм* виник ще на початку ХХ ст, був тісно пов'язаний з феноменом *техногенної цивілізації* \ віддзеркалював реалії розвитку суспільства в умовах науково-технічної революції.

Теоретично-методологічною основою соціологічних концепцій, які об'єднуються під загальним терміном "технократизм", є "**технологічний детермінізм**". Сутність цього фундаментального принципу полягає в абсолютизації ролі науково-технічного чинника в історії, в перетворенні його в основу соціального прогресу (зміни в технології є першоосновою змін соціальних інститутів і соціальних дій). У найбільш закінченому вигляді сутність технотерміністського трактування розвитку цивілізації висловив американський учений *Л. Байт*. Суспільство він розглядає як "сукупність" трьох горизонтальних страт: *технологічної*, яка є підґрунтям, *філософської*, яка знаходиться зверху, і *соціологічної* яка знаходиться між ними. Технологічна система є основною і первинною. Соціальні системи являють собою функції технології, а філософські - віддзеркалюють технологічні сили і соціальні системи.

За методологією *технократизму* науково-технічні знання нібито стають творцями світу, технічна раціоналізація породжує соціально-економічну, політичну, моральну тощо раціоналізацію. Відповідно до технотерміністських принципів виділяються в *технократичних* позиціях і типи суспільного устрою, типи цивілізації. Наприклад, американський соціолог *Д. Белл* (нар. 1919 р.) ділить історію на три фази, що послідовно змінюють одна одну:

► **доіндустріальна**, яка характеризує найнижчий етап в опануванні людиною засобами існування і знаннями;

^ **індустріальна**, яка ототожнюється з "класичним" капіталізмом першої половини ХХ ст.;

► **постіндустріальна**, яка знаменує якісний стрибок у розвитку продуктивних сил, перехід до нових технологій, становлення нових соціальних відносин на базі інтелектуалізації, комп'ютеризації, ресурсозберігання тощо.

Залежно від того, яка верства науково-технічної інтелігенції висувається як майбутня "владна еліта" (інженери, менеджери, учені), виділяють такі етапи (або напрями) розвитку технократичних концепцій:

- *технократичні* (Т. Веблен, Г. Скотт);
- *організаційні* (Д. Бернхем, М. Бера, П. Дракер, А. Фріш);
- *індустріальні* (К. Керр, Д. Гелбрейт);
- *постіндустріальні* (Д. Белл, В. Феркіс);
- *інформаційні* (Масуда, А. Тоффлер, Д. Найсбіст).

Всі ці концепції відбудовуються в межах парадигми спочатку "індустріального суспільства", "постіндустріального" і "інформаційного" як підтипів загальної технократичної парадигми суспільного розвитку. Концепції інформаційного суспільства, зберігаючи генетичну спорідненість з технократизмом, разом з тим зменшують спробу виходу за його межі. Теоретики інформаційного суспільства прагнуть синтезувати в ньому все найкраще, що було розвинуто на попередніх стадіях розвитку технократизму

У ХХ ст. в західних країнах досить помітними є різні напрями **футурології**. Термін «футурологія» запропонував німецький соціолог О. Флехтхейм. Основні напрями футурології визначились в 60-і рр. в діяльності «Комісії 2000 року» при Американській академії мистецтв і наук (під головуванням американського соціолога Д.Белла), а також у доповідях «Римському клубу». До цього часу нагромаджена значна кількість найрізноманітніших прогнозів:

► *катастрофічних наслідків інтенсивного виробництва і споживання:*

► *повернення до традиційних цінностей на основі тривалого зростання виробництва;*

► *розчинення існуючих соціальних систем в майбутній цивілізації.*

До концепцій, які претендують на статус загальносоціологічних, належать теорії: ^стадій економічного зростання; ^конвергенції; ^соціальної мобільності; Асоціальної стратифікації; ^деідеологізації і багато інших

До цього часу **втих** чи інших нагарапетаціях зберігаться створена у 20-х роках ХХ ст. теорія *ік'ідео.ю, згаііі*. яка пов'язана з іменем німецького соціолога Кі\ Іанхеіша (1893-1947 рр). У 50-60-х роках французький соціолог Р. Арон, американський соціолог К.Поперта і інші надали дстдеолопзацііхарактер соціологічної концепції. І |л концепція прогнозувала, шо на Заході настав «кінець нк'аюгії»,що в умовах ііаушкііктехнічпоіреволюцііішзміну ідеології ігірийшла наука.

У 60-х роках концепція деідеологізації стала своєрідним доповненням теорії індустріального суспільства, конвергенції та ін.

Щодо соціологічної думки в Росії, то в її розвитку найбільш різноманітним і плідним був період зі середини XIX ст. — початку 1920-х роів. Російські вчені розробляли питання соціологічного прогресу, роль особи та широких народних мас в історії, географічні, соціально-економічні, психологічні та інші чинники, що впливають на розвиток суспільства. За радянських часів розвиток соціології був спрямований за одним теоретичним руслом - руслом комуністичної ідеології, і підпорядковувалось потребам будівництва соціалізму в Росії (з 1922 р. — в СРСР) і стимулювання робітничого руху, світової соціалістичної революції В умовах комуністичної диктатури і сталінської тиранії соціологія була практично ліквідована. Тільки після смерті Сталіна (1953 р. з початком розвінчування його особи) почалося її поступове відродження.

У 1958 р. виникла Радянська соціологічна Асоціація. У 1960 р. в Інституті філософії АН СРСР був створений перший соціологічний підрозділ - сектор дослідження нових форм праці й побуту. Пізніше на базі цього сектора утворився відділ конкретних соціологічних досліджень (1964р.). З 1968 р. у Москві почав працювати Інститут конкретних соціологічних досліджень. З 1974 р. почав виходити у світ фаховий журнал "Социологические исследования" (Социс). Протягом 60-90-х роках в Росії сформувався значний загін відомих соціологів-теоретиків і практиків (В.Ядов, Т.Заславська, Б.Грушин, Л.Коган, І.Бєлатюжев, Г.Волков, А.Яхієл, Г.Андрєєва, Г.Осіпов, М.Мсцковський, А. Уледов та ін). За цей час видано чимало наукових праць (*"Шлюб і сім'я в СРСР"*, 1965; *"Соціологія в СРСР"*, 1966; *"Індустрія і праця в СРСР"*, 1972; *"Місто, регіон і народонаселення"*, 1989; *"Етносоціологія"*, 1984; *"Економічна соціологія і перебудова"*, 1990) та навчальних посібників з соціології (*Робоча книга соціолога*", 1976; *"Теорія і практика соціологічних досліджень в СРСР"*, 1979; *"Соціологічні дослідження: методологія, програма, методи"*, 1987; *"Короткий словник з соціології"*, 1989; *"Соціологія сьогодні"*, 1993; *"Основи прикладної соціології"*, 1995;). Тільки у 1990-х роках в Росії різними авторами видано понад 30 підручників і навчальних посібників та понад 10 навчальних словників-довідників із соціології.

2.3. Соціологічна думка України

Витоки соціального пізнання в Україні сягають у княжу добу (IX - ХІІ ст.) і тісно пов'язані з буттям українського народу, формуванням української державності. Цінними джерелами *протосоціологічних ідей* є перші літературні твори: «слова», «повчання», «патерики», «життя святих», які склалися для поширення християнства і водночас містили відомості про соціальні відносини, побут та культуру того часу і опосередковано відбивали настрої різних верств.

Важливіш джерелом протосоціологічної думки був твір дрібного шляхтича з Волині *Христофора Філарета* (псевдонім) "*Апокрисис* " (1597 р.), в якому у релігійній формі відстоюється ідея рівності людей незалежно від місця і становища у житті, дотримання монархом прав і свобод народу, суспільного договору у природних прав.

Вияткове місце у розвитку соціальної думки в Україні кінця XVI - початку XVII ст. займає мислитель/. *Вишньський* - виходець з містечка Судова Вишня, біля Львова. Життя українського народу і боротьба в жорстких умовах національного, соціального та релігійного переслідування стали в його писаннях центральними темами.

Значний інтерес для *протосоціологісттоишть* соціально - політичні концепції Києво-Могалянської академії - першого вищого навчального закладу на східних землях України. Засновником академії був Визначний церковний і культурний діяч київський митрополит *Петро Могила* (1596 - 1648 рр.).

■■■■■Ш

ШШШШШ

Разом з іншими діячами академії *С.Яворський, Ю.Кониський, П.Величковський та Ф.Прокопівичем*-він розвивав погляди на співвідносний церкви і держави, світської та церковної влади.

Важливий вплив на становлення української суспільної думки, протосоціологічних ідей XVIII ст. має теоретична спадщина великого мислителя /.' *С'кооороди* (1722-1794 рр.).

,-

ШШ

Ш

Провідник демократичних ідей, великий гуманіст- *Ф.Прокопівич* просвітител, він у своїх творах висунув основні проблеми філософського, історико-соціологічного та етичного характеру. Основне місце в його творчості займають філософсько-соціологічні твори.

Певний внесок у розвиток пізнання, людини, суспільства, гуманітарної освіти, науки та культури зробили представники *Кирило-Мефодіївського Братства*, створеного наприкінці 1845 - початку 1846 рр. До Братства належали *М.Костомаров, М.Гулак, Т.Шевченко, 77. Куліш, В.Білозерський, О.Маркович* та ін. Висловом основних ідей братчиків був твір М. Костомарова "*Книги биття (буття) українського народу*", в якому подано картину світової історії, історії України та її поневолення. Закінчується вона романтичною картиною "відродження, або повстання України з мертвих".

У суспільно-політичних поемах члена Братства *Т. Шевченка* чітко виражена ідея українського державництва, самостійності, соборності, проголошується заклик до відновлення козацької традиції, українського демократизму, віра у воскресіння України та в зміну суспільного ладу. П. Івченко Вважав за необхідне встановлення демократичної республіки, вірець якої він вбачав у республіканському *ТШЕі* устрої США. Творчості Шевченка притаманні гуманізм, _____

людяність, християнська терпимість. Гуманізм Шевченка - виходить із внутрішніх джерел народної моралі та ідеалів. Ідеєю народного права Шевченко обґрунтовував висновок, що закон, який дозволяє бранця продати, купити, зробити рабом і утримувати свавільно, не заснований на жодному праві і є антилюдяним. Діяльність і творчість Шевченка вплинули на розвиток суспільно-політичної та соціальної думки в Україні. Соціально-політичні погляди Шевченка знайшли своє віддзеркалення в поемах "*Гайдамаки*" (1841 р.), "*Гамалія*" (1842 р.), "*Сон*" (1844 р.), "*Кавказ*" (1845 р.) та ін.

Початком самостійних соціологічних праць слід вважати дослідження женецького гуртка українських учених у 80-х роках XIX ст, які друкувалися в часописі "*Громада*" (Женева) і в окремих виданнях. У цей час у всій тодішній соціології домінуючим методологічним напрямом був *позитивізм*, під впливом якого соціологічна теорія натуралізується, набуваючи форм *еволюціонізму, органіцизму, соціал-дарвінізму тощо*. Саме під впливом наведених напрямів і течій перебували учені, які започаткували соціологічні студії в Україні. Характерною ознакою їх діяльності була активна пропаганда положень, уже вироблених західною соціологічною думкою. Учені того часу не стільки турбувалися про продукування нових ідей, скільки про засвоєння уже вироблених. Певною мірою така позиція є зрозумілою, якщо взяти до уваги, що соціологія була наукою новою і до того ж запозиченою. Її дійсно необхідно було освоювати. Цим, напевне, і пояснюється некритичне ставлення учених до положень, висунутих попередниками, багато з яких приймалися за аксіоми.

Відомий український економіст, соціолог, публіцист *С.А. Подолінський* (1850—1891 рр.) соціологію розглядає як науку про людське суспільство. В своїй науковій творчості поєдгував марксистські і соціал-дарвіністські погляди. Коло соціологічних інтересів зводиться до проблематики: «виробнича діяльність людей і «господарські відносини, «соціальна стратифікація, «соціаль-на мобільність. •взаємозалежність національності і стану-вища індивіда в суспільстві, «закон боротьби за існування і •закон зростання солідарності людей. Важливою є думка про те, що одним з вимірів *соціальної стратифікації* і умов *соціальної мобільності* є приналежність до певної національності. При аналізі бідності виступив проти мальтузіанства, стверджуючи, що людство не подвоюється через кожні п'ятдесят' років, а бідність не є наслідком збільшення населення на землі. І Подолінський висуває ідею, що поряд з боротьбою за існування діє і закон зростання солідарності людей. (обґрунтовує < тезу, що в громаді, збудованій на основі солідарності, дарвіністський закон висуватиме на перші позиції в науці, мистецтві, у сфері морального вдосконалення найбільш розвинутих осіб.

"... С.А.Подолінський

С. Подолинському належить також праця *"Ремесла і хвабрити на Україні"*, яка була надрукована у Женеві 1880 р. У ній вчений аналізує соціальне становище (умови праці, життя, заробіток) різних груп робітників України, їхні відносини з працедавцями тощо. Причини соціальної диференціації С.Подолинський вбачав насамперед у привласненні панівним класом додаткової вартості.

Коло соціологічних зацікавлень українського громадсько-політичного діяча, вченого і публіциста *М.П.Драгоманова* (1841-1895 рр.) - соціальні зміни, співвідношення історії і соціології, питання національності, проблеми прогресу.

М.Драгоманов прихильник теорій О.Конта. Г.Спенсера.

І.Ж.Ірвудона. В поглядах на суспільство дотримувався в цілому еволюційної теорії; Важливу роль у розумінні сутності соціальних змін відіграє природнича наука. В питанні про співвідношення різних боків еволюційного прогресу дотримувався погляду, що такі сфери суспільного життя, як економіка і соціальні відносини підлягають органічній еволюції, а зміни в державній і політичній сферах відбуваються еволюційно залежно від двох перших. І надаючи великого значення соціологічному підходу до історії, Драгоманов *М. Драгоманов* підкреслював, що в такому випадку історія буде не описовою наукою, а розкриватиме закони минулої діяльності людей, тобто даватиме точні знання, як і фізичні науки. Розглядаючи нації, Драгоманов приписує кожній ряд певних ознак (мова, будова тіла, одяг, звичаї). Розглядає прогрес як якісну характеристику розвитку суспільства; першопричина прогресу - в об'єктивному русі історії, а шляхи прогресу можуть набувати мирних і немирних форм. Твори Драгоманова: *"Чужацькі думки про українську національну справу"* (1916 р.), *"Що таке українофільство?"* (1916 р.).

На формування соціологічних поглядів українського етнографа, антрополога, політичного діяча *Ф. К. Вовка* (1847-1918рр.) - мали вплив ідеї О.Конта і Г.Спенсера. Соціологію розглядав як науку про суспільне життя, яка разом зі спеціальною та передісторичною антропологією, етнологією, етнографією є складовою однієї науки - **антропології**; хронологічно виникненню соціології передують геологія, палеонтологія і біологія. Ф.Вовк приділяв увагу питанням **еволюції**. На його думку, закони розвитку біології переносяться на суспільство і дають підстави зробити висновок, що всі суспільні явища і форми виникли не внаслідок впливу на них зовнішніх сил, а є результатом повільного ступеневого розвитку зародків фізичної природи людини. Цілковита однаковість фізичної природи людини зумовлює однаковість соціальних явищ, а різні умови довкілля зумовлюють їхню різноманітність. Досліджував розвиток етнічних спільнот і таких соціальних інститутів, як наука, релігія і сім'я. Основна праця: *"Студії з української етнографії та етнології"*.

Важким є внесок у розвиток вітчизняної соціологічної думки українського економіста і соціолога, громадського діяча, професора Київського університету

М. І- Зібера (1844 - 1888 рр), який певний час перебував в еміграції у Швейцарії. Соціологічні інтереси Зібера зосереджені навколо проблем суспільства, суспільного розвитку, народо-ішселення, **історичноїсоціології**. Учений стверджував, що еволюційний порядок с\ спільних відносин зумовлений поступом економічних відносин, а всі політичні, юридичні та духовні явища в суспільстві є надбудовою пал економічними відносинами. Зібср отстоював стіснений розвиток суспільства, зробив порівняльний аналіз обциинною і капіталістич-ного суспільства. Досліджуючи первісне суспільство, Зібср виділив характерні риси обциинної організації первісних народів, які вступають у річк\ суперечність із сучасною йому європейською цивілізацією: *Фвипадковий і непостійний характер праці та споживання, Фвідсутність шляхів сполучення між різними пієменаш*. В таких умовах особа фактично позбавлена свободи. А сучасна цивілізація створює умови для розвитку свободи особистості. В питанні про тенденцію зростання народонаселення Зібср критикує погляди Т.Мальтуса і Дж.Мілля. Основна праця Зібсра *"Вибрані економічні твори"*.

М.І.Зібср

Одним з найяскравіших українських дослідників у галузі соціології був М. М. Ковалевський (1851-1916 рр). Вже 17-річним юнаком він познайомився з *"Курсом позитивної філософії"* О. Конта. Майже 25 років Ковалевський займався науковою діяльністю за кордоном. Він мав можливість оцінювати погляди сучасних йому соціологів не тільки за їх творами. Більшість з них він знав особисто - *Спенсера, Льюїса, У ордо де Г'рефа, Тарда, Дюркгейма, Маркса* та ін. Він був членом **Міжнародного соціологічного товариства**, певний час навіть головою, безпосереднім учасником його конгресів, членом ряду соціологічних інститутів і автором їх видань. З цього приводу іноді М. Ковалевського не вважають представником української соціології. То наголошують на його європеїзмі, то видають за представника російської соціологічної думки. Але Ковалевський є типовим представником обширної течії історичної і соціологічної думки України, яка відображала інтереси українського лібералізму 80-90-х років. Соціологічні студії Ковалевського найменше є "російськими". Як зазначав Я. С. Тімашеву книзі *"Вступ в історію соціології"* (Лондон, 1947 р.), Ковалевський повністю порвав з російською традицією і створив свою соціологічну систему, яка фунтується на всебічному вивченні соціальних, політичних, юридичних та економічних систем.

Значний внесок М. Ковалевського у розвиток **Хсторико-порівняльного методу в соціології**, який він розглядав як могутню зброю боротьби проти суб'єктивізму Саму ж історію він вивчав із соціологічної точки зору. Істориком Ковалевський став з метою кращого опанування соціологією, органічно поєднував у собі історіка.

з одного боку, і соціолога - з другого. Наявність такого поєднання в його працях дозволяє сказати, що в історії він соціолог, а в соціології - історик. Соціологічна проблематика - центральна в його творах.

В останні роки свого життя М. Ковалевський багато працював над курсом соціології як вчення про суспільні явища *"Сучасні соціології"*. Вся його наукова діяльність була пронизана *"соціологічним духом"*. Для нього характерні були прагнення до синтезу, до широких узагальнень. Він розіляв соціологію як науку про організацію й еволюцію суспільства, вимагав включити в завдання соціології вивчення не тільки прогресу, а й періодів занепаду, регресу, дисгармонії між окремими сторонами суспільства.

Серед українських мислителів кінця XIX - початку XX ст. безумовно, провідне місце займає / Я. Франт (1856-1916 рр), демократ, геніальний митець слова, який відіграв величезну роль у розвитку національної та соціальної свідомості українського народу. В ряді праць І. Франко *"прагнув проаналізувати генезу творення людської суспільності"* і держави, вірив у майбутню справедливість, новий соціальний порядок матеріального і духовного прогресу суспільства.

І. Франко був активним проповідником національної самостійності України. Він вийшов з Української радикальної партії і взяв участь у творенні націонал-демократичної партії, навіть допоміг скласти її програму. Його світогляд опирався на основи гуманізму, раціоналізму і демократизму. І. Франко порвав з федералістичними традиціями Костомарова і Драгоманова і став борцем за повну політичну незалежність України. Відомий із своїх праць про Україну американський дослідник К. Манінг назвав І. Франка *"скульптором модерної української нації"*.

Значний внесок у подальший розвій української соціології зробили такі видатні українські вчені, як М. С. Грушевський, Б. О. Кістяківський, С. С. Дністрянський, М. І. Туган-Барановський та ін.

Найпоглибленіше поглибив свої історичні дослідження соціологічними студіями А/І. С. Грушевський (1866-1934 рр). Він вперше почав застосовувати в українській історіографії **історико-соціологічний метод**, розроблений на межі XIX і XX ст. європейським позитивізмом. Перебування М. Грушевського у Парижі в 1903 р. на студіях мало переломне значення для його творчості, він з історика соціально-економічних та суспільних явищ перетворився на історика-соціолога. Основа соціологічних інтересів М. Грушевського - **фактори соціальної еволюції, закони**

суспільного розвитку, ♦суш* соціології тощо. Критично оцінюючи «хідні соціологічні теорії (О. Конта, Г.Спенсера, К. Маркса та ін). М. І ру шевський обгрунтував неможливість моністичного розуміння історії, а також неправомірність застосування природничого розуміння закону для пізнання соціальної реальності. У суспільстві можуть діяти лише емпіричні закони, які виключають автоматичність і механічність соціального процесу, оскільки слід рахуватися з психологією, елементами доцільності і моральної регуляції

М.Грушевський людської спільноти. Крім того, наведені закони діють лише в окремих сферах соціального життя.

Соціальний процес у цілому характеризується певним ритмом, тенденціями, формами. Завдання соціології саме в тому і полягає, щоб, відкидаючи мінливе, вішадкове, вибирати типове, постійне, те, що становить властиву основу соціального ритму.

М. Грушевський

Український вчений обгрунтував думку про те, що характерними тенденціями соціального розвитку є *диференціація* та *інтеграція*. Чергування цих тенденцій відбувається під впливом комбінування факторів, проте у визначеному соціальному просторі і часі можуть переважати то економічні, то релігійно-психологічні фактори та ін. Отже, М. Грушевський, по суті, відстоював розуміння коливальної динаміки суспільної еволюції, яке є близьким сучасним посткласичним теоріям. У праці "*Початки громадянства*"(1921 р.) він критикував суперечливі теорії про початкову суспільну еволюцію, застосовуючи для порівняння й українські матеріали.

Видатним представником групи українських соціологів, які досліджували право, насамперед як суспільне утвореніє, був *Б. О. Кістяківський* (1868-1920рр.). У своїх поглядах він еволюціонував від захоплення марксизмом до неокантіанства. Праці його важливі передусім тим, що він перший глибоко ввішав у методологічні питання."(*Успівавио і особистість*" (1899 р.) . - « "*оципньна наука її прано*" (1916 р.), "*Право и наука о У праве*" (1918 р.) та ні

Б. Кістяківський дійшов висновку, що перенесення природничо-наукового мислення в соціологію не дозволяє Пізнати особливості соціального світу, які відрізняють його від світу природи. Реальність, яку маг вивчати соціологія, є, крім економічних відносин, свідомості та її уявлень, дії людей, зумовлені соціальною дійсністю та її культурними формами. Звернення до цієї реальності - умова здобуття *Б.О.Кістяківський* соціологією статусу самостійної науки, відокремлення її від соціальної філософії.

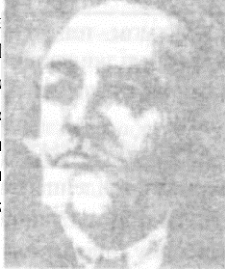
Галузь соціології - це галузь достовірного в соціальних явищах, а тому її точка зору полягає не у визначенні різних можливостей, а в установленні необхідного.

Б. О. Кістяківський

З цих позицій Кістяківський критикував М. Михайловського, для якого домінуючим критерієм при поясненні соціальних явищ була категорія можливості.

Близько до зазначеної групи українських соціологів стояв і С. С. Дністрянський (1870-1935 рр.). У своїх працях *"Звичаєве право й соціальні зв'язки"* (1902 р.), *"Погляд на теорію правота держави"* (1925 р.), *"Загальна наука права її політики"*

(1926 р.), *"Соціальні форми права"* (1927 р.) він висунув **теорію зв'язків**. Соціальні зв'язки виникають з необхідності задоволення людьми своїх потреб. Вони розвиваються від найменні простих (родини) до найбільш складних (держави). Соціальними зв'язками є також * церква, * покоління, * нація тощо. Умова успішного функціонування соціальних зв'язків - узгодженість з внутрішнього переконання про взаємну залежність людей в суспільстві з їх потреб. Кожний соціальний зв'язок живе своїм особливим життям, має свої цілі і засоби їх досягнення.

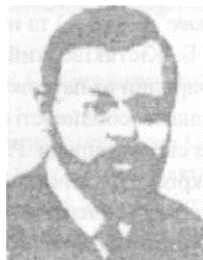
С.С. Дністрянський!

Одна й та ж особа належить до різних соціальних зв'язків, виконує в них різні обов'язки і дотримується різних правил.

С. Дністрянський

Ці твердження дають підставу для висновку, що в соціологічних студіях С.Дністрянського в імпліцитному стані наявні ідеї **теорії статусу і ролей**. Саме з позиції теорії соціальних зв'язків учений розглядав право як соціальне утворення.

Вагомий внесок у розвиток української соціології зробив видатний учений-економіст, мислитель і патріот А. І. Туган-Барановський (1865-1919 рр.), який вважав, що без соціології немає сучасної науки про суспільство. У працях *"Основи політичної економії"*, *"Суспільні основи кооперації"*, *"Внутрішні основи політичної економії на природознавство та філософію"*, *"Психологічні фактори суспільного розвитку"* та інших він обґрунтував роль господарства в соціальному житті. Господарство він визначав як сукупність людських дій, спрямованих на зовнішній світ для створення матеріальної обстановки, необхідної для задоволення людських потреб.

М.І. Туган-
Барановський

Вирішальне значення господарства у суспільному житті ґрунтується не тільки на тому, що люди, як вважав марксизм, перш ніж займатися політикою, наукою, мистецтвом, релігією, повинні їсти, пити і одягатися, а й на тому, що політика, наука тощо мають свою матеріальну основу, яка створюється господарством.

^Отже, підсумовуючи розвиток української соціології у початковий період (протягом другої половини XIX ст), приходимо до висновку, що ряд видатних учених досліджували і публікували свої праці із суспільних наук, що безпосередньо стосувалися проблем соціології. Однак ці праці не були побудовані на наукових принципах і на методології новітньої соціологічної теорії. Ні один з них не дав повної теорії суспільства та його суті, досліджуючи тільки окремі проблеми суспільного життя. Основного завдання - побудувати суто теоретичну чи конкретно-соціологічну систему - вони перед собою й не ставили. Свою увагу вони зосереджували на засвоєнні суспільною думкою України західних соціологічних теорій і поширенні соціологічних поглядів серед широких верств.

Розвиток вітчизняної соціології в післяжовтневий період 1917 р. не припинився, хоча й був неоднозначним. Соціологічні студії здійснювалися в умовах повної інтегрованості в радянську соціологічну науку. Водночас українська соціологічна думка зазнавала досить відчутний вплив світової соціології, зокрема, соціологічних шкіл США та Європи, де процес подальшого розвитку соціологічного знання в силу певних історичних умов проходив інтенсивніше.

Слід зазначити, що перші роки більшовицького режиму в Україні збіглися з періодом прискорення інституціоналізації соціології. Деякий час створювалися соціологічні наукові та навчальні заклади, проводилися теоретичні та прикладні дослідження. Наукова і науково-видавнича праця із соціологічних проблем у 20-ті роки майже повністю зосередилась у Всеукраїнській академії наук (далі - ВУАН).

Організації соціологічних студій в установах ВУАН присвятив свою діяльність М. Грушевський, повернувшись в Україну у 1924 р. Найближчими співробітниками та прихильниками його поглядів в галузі соціологічних студій були *И. Гермайзе*,

у*

Увага!

Основний підсумок початкового періоду полягає в тому, ^{у н. т. о.} були закладені основи української соціологічної традиції. ^{Виникла гостра потреба вивчати і зрозуміти нові суспільні явища та науково *зх. пояснити.} Після велетеньських суспільних і державних катаклізмів та найбільших ^{ч. ^}соціологічних експериментів в історії людства в перших десятиліттях XX ст. українська ^{ч. ^}суспільно-політична відродженська думка дійшла переконання: відродження Х. народу як суспільний процес може бути зрозумілим і поясненим лише ^{зх.}соціологічно, і навіть основне питання практичної політики - ^{ч.} куди і якими шляхами повинен іти народ - може знайти ^{у з}

// К. Клименко, К. Грушевська. Кабінет примітивної культури, очолюваний К. Грушевською, досліджував питання *генетичної соціології*, з 1926 р. видавав річник *"Первісне громадянство та його пережитки на Україні"*. К. Грушевська опублікувала тут свої праці *"Спроба соціологічного пояснення народної казки"*, *"Соціологія старовини"* та ін. В цьому ж напрямі працював Ф. Савченко, автор студій *"Примітивна культура"*, а також *"Соціологія в концепції нової фрази" узької демократії*".

Після 1930 р. за умов гоніння на українську науку, поширення політики терору й репресій ослабла зацікавленість соціологічними студіями. Соціологічні установи, яких й так було обмаль в Україні, ліквідовувались, а їхні співпрацівники, уникаючи небезпечної тематики, в основному популяризували соціологічні знання в дусі догми вчення Маркса, Енгельса, Леніна, Сталіна. Соціологія, як наука, втрачає свій самостійний статус, заноситься у *"чорний список"* так званих буржуазних наук, стає поволі служницею пропаганди. Конкретна мікросоціологія та соціометрія не встигли розвинутиися взагалі, бо заборонені були математична статистика, теорії ймовірності і вибірки, структурно-функціонального аналізу для вивчення радянського суспільства.

З 1936 р., з посиленням хвилі репресій, відбувається майже повна ліквідація будь-яких соціологічних досліджень. Такий стан був понад 30 років, незважаючи на тимчасові *"потепління"* й спроби поживлення соціологічних студій у межах академічних установ. Соціально-економічний відділ АН УРСР (1937-1946 рр.) не видав ірраціонально жодної вагомості праці соціологічного характеру. Пізніше наукова тематика із соціальних та національних питань була передана створеному у 1947 р. Інституту філософії АН УРСР. Про науко-дослідну працю у цьому Інституті не було відомостей аж до початку 60-х років, коли відділ атеїзму провів соціологічні дослідження на західноукраїнських землях, але вони опубліковані не були. Дещо було надруковано у збірнику *"Соціологія на Україні"* (К, 1968, ред. Л. В. Сохань). Хоча його оголосили як перший український щорічник соціології, проте наступні щорічники так і не з'явилися. І Правда, в 1969 р. Інститут філософії АН УРСР видав інший збірник *"Філософія та соціологія"*, в якому соціології присвячено невеличкий розділ.

Соціологію радянського періоду можна вважати однією із найвідсталіших наук як в Україні, так і в цілому колишньому СРСР. До цього призвели такі фактори:

- > *повний контроль партії над плануванням, тематикою та проведенням соціологічних досліджень;*
- > *відсутність самостійного статусу соціології як науки та її отождествлення з історичним матеріалізмом у плані вихідних методологічних засад;*
- > *постійний політичний ризик інноваційної соціології;*
- > *протидія соціологічним дослідженням, з одного боку, на ідеологічному ґрунті, а з другого - на патріотичному, коли більш-менш об'єктивні наукові розвідки, які відхилялися від партійної лінії, діставали ярлика "націоналістичних";*

- > *застій у розробці альтернативних теоретичних засад і моделей та бідність самостійних методичних засобів соціологічного аналізу;*
- > *обмеженість державної соціальної статистики та часто й недостовірність;*
- > *бідна матеріально-технічна база соціології, брак найновішого обладнання, електронно-обчислювальної техніки, комп'ютерів;*
- > *відсутність належних умов для підготовки висококваліфікованих спеціалістів, у тому числі і за кордоном;*
- > *нерозвинутість наукових зв'язків із зарубіжними соціологами; Рдефіцти соціологічних праць зарубіжних авторів.*

До цього слід додати, що результати соціологічних досліджень у більшості випадків приховувались, а рекомендації соціологів здебільшого не враховувались. Виразно позначилась невідповідність працівників органів управління не тільки до самостійного висунення замовлень для соціологічної науки, а й до кваліфікованого співробітництва з нею, запровадження результатів у соціальну практику. Усіх, хто мислив більш-менш неординарно, робили винними за той стан справ, який вони розкривали своїми дослідженнями. Тому соціологія в Україні протягом багатьох років знаходилась у стані регресу.

Лише з початком процесів оновлення суспільства у середині 80-х років змінюється ставлення до соціології та усвідомлюється зростаюча потреба в її дослідженнях. Розвиток соціології стає нагальною потребою національного відродження України. Яскравим виявом цієї тенденції було створення восени 1990 р. *Інституту соціології в системі Національної Академії наук*. Головний напрям діяльності інституту — виявлення закономірностей розвитку українського суспільства в національному і міжнародному контексті, осмислення та узагальнення досвіду перетворення суспільства у справді громадянське. Досягнення цієї мети реалізується, зокрема, в таких напрямках досліджень:

^особливості соціально-статусної стратифікації в умовах становлення ринкової економіки;

^> соціальні умови й механізми формування ринкової економіки;

^фактори виникнення і механізми подолання соціальних конфліктів у процесі трансформації суспільства;

Українська етнічність у сучасному світі та ін. Інститут має широкі зв'язки з аналогічними зарубіжними інститутами. У ньому працюють відомі у нас і за рубежом науковці-соціологи, *В. І. Волович, Л. В. Сохань, В. М. Ворона, М. О. Шульга, А. О. Ручка, В. В. Танчер, Є. І. Голоєаха, В. І. Тарасенко, В. Л. Осовський, В. Є. Пилипенко, Н. В. Паніна, С. О. Макеев, К. К. Гриценко, ІМ. При-биткова, С. О. Войтович, О. А. Донченко, І. О. Мартинюк, Є. І. Суїменко та ін.*

У цей час відбуваються й інші важливі події для становлення української соціології. Створюється Соціологічна асоціація України, першим президентом якої став професор *В. І. Волович*. В університетах відкриваються факультети та відділення для підготовки професійних соціологів, започатковуються соціологічні

видання, утворюються спеціалізовані ради по захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата і доктора соціологічних наук, починає виходити журнал *"Філософська і соціологічна думка"*, а з 1998 р. — часопис *"Соціологія: теорія, методика, маркетинг"*.

Значний внесок у розвиток вітчизняної соціології зробили вчені-соціологи, що працюють у вищих навчальних закладах Києва (М. Захарченко, М. Лукашевич, М. Гірен, М. Гавриленко, Л. Ніколаєнко, В. Хмелько, Ю. Яковенко та ін.), Харкова (О. Якуба, В. Астахова, В. Бакіров, В. Соболев, Л. Герасіна, Є. Подольська, І. Рущенко, В. Шкода, Ю. Чернецький, О. Сидоренко та ін), Львова (А. Хоронжий, Н. Черниш, В. Піча), Одеси (І. Попова, Н. Победа, Е. Гансова, В. Подшивалкіна, В. Оніщук та ін.), Дніпропетровська (В. Городяненко, В. Полторака) та інших центрів науки і освіти України.

Нині соціологія знаходиться в пошуку власної автентичності, виробляє свою методологічну базу, концептуальну схему та відповідний понятійно-категоріальний апарат. Кардинально переглядається предмет її досліджень. Центральним поняттям, ключовою соціологічною категорією є *громадянське суспільство*, а сама соціологія — самостійна наука про соціальні спільноти-суб'єкти, механізми їх становлення, функціонування й розвитку. Створюються умови для методологічного плюралізму в соціології, існування різних підходів, орієнтацій в соціальних дослідженнях. Українська соціологічна школа набуває рис національної, що знаходить прояв не стільки в проблематиці досліджень, скільки в акцентах на традиції соціально-гуманітарних досліджень української культури в цілому.

На окрему увагу заслуговує висвітлення питання про соціологічні студії українських учених в еміграції, які змушені були покинути Україну. Такі студії активно розвивались з ініціативи А/ С. Грушевського, який восени 1919 р. у Відні заснував *Український соціологічний інститут* (УСТ). Це був перший український науковий заклад в еміграції і діяв до приїзду Грушевського до Києва (1924 р.). До співробітництва в інституті М. Грушевський залучив відомих українських учених, які перебували тоді в еміграції (історика й соціолога В. К. Липинського, соціолога В. Старосольського, історика й мистецтвознавця Д. В. Антоновича та ін.).

Найважливіші завдання інституту полягали в:

- ♦ інформуванні світової громадськості про соціальне життя в Україні;
- ♦ підготовці досвідчених науковців у різних галузях соціології і залученні їх до самостійної роботи на загальному й українському культурно-історичному і соціологічному матеріалі;
- ♦ ознайомленні українського суспільства зі здобутками соціологічної науки на Заході, її напрямками й методами;
- ♦ пробудженні в українській і громадськості інтересу до соціології; ♦ ознайомленні західних наукових і громадських кіл із соціальною історією

України, її сучасним життям, досягненнями української науки тощо. Інститут працював кількох напрямках: збирав бібліотеку, організовував публічні

виступи, публікації робіт співробітників. Протягом 1920-1923 рр. опублікував 13 книг Після від'їзду М. Грушевського та деяких його співпрацівників з Прага, де функціонував переведений з Відня УСІ, в Україну, постала гостра необхідність створення нової української наукової установи. Це завдання успішно виконав відомий український соціолог і громадський діяч *М. Ю. Шаповал*. 1 листопада 1924 р. він заснував Празі Український інститут громадознавства, який під його плідним керівництвом виконав велику роботу в організації соціологічних студій. До співпраці з інститутом було залучено чимало українських вчених-суспільствознавців, що перебували в еміграції, а також таких видатних західних соціологів, як *А. Блага, С. Чапін, Л. Візе, І. Штайнберг, Е. Ельвуд, П. Сорокін, Р. Міхельс, С. Богардус, Е. Росе, /•./ Хаїуппінн* та ін.

За вісім років існування (до 1932 р. — року смерті М. Шаповала) інститут крім соціологічного часопису *«Суспільство»* і наукового збірника *«Народознавство»*. видав праці */./ Драгоманова «Вибрані твори»* (т. 1, 1932 р.), *В. Коваля «Національні меншості а міжнародному праві»* (1927 р.), *М. Мандрики «Сучасне міжнародне право, його сурогати й політична самоволя»* (без року видання); *В. Метрі на «Суспільство і війсьکو», «Нова Україна»* (1924 р.); *М. Шаповала «Українська -ціалогія», «(Соціологія українського відродження»* (1927р.), *«іага іьна соціологія»* (1929 р.), *«Соціологія України»* та ін.

Значну соціологічну роботу в еміграції здійснили українські учені-викладачі соціологічних кафедр, утворених в Українській Господарській академії у Подєб-радах, Вищому Педагогічному інституті ім. М. Драгоманова, відкритому у 1923 р. у Празі, Українському Вільж.гу університеті (Прага). До викладання соціології були залучені такі відомі українські соціологи, як *О. Бочковський, В. Старо-сольський, С. Ріпецький, О. Ейхельман, Л. Білецький, С. Русова, В. Доманицький, М. Шаповал* та інші.

За період між двома світовими війнами з'явилося чимало важливих соціологічних праць членів «празького гурту», зокрема: *«Націологія й націографія як спеціальна дисципліна для наукового досліду нації»* (1927 р.), *«Боротьба народів за національне визволення: Націологічні нариси»* (1932 р.) *О. Бочковського*; *«Засади українського урбанізму»* (1940 р.) *В. Доманицького*; *«Соціологія і проблеми суспільного виховання в С. 111. Америки»* (1925 р.) *М.Мандрики: «Внутрішня і/орма слова в соціологічній термінології»* (1923 р.) *В. Старосольського: «Військо і революція»* (1923р.), *«Місто й село»* (1926р.), *«Система суспільних наук і соціографія»* (1931 р.) і *«Суспільна будова»* (б. р. в.) *М. Шаповала: соціологічні праці С. Гольдельмана, О.Ейхельмана, /./ Олесевица, І. Івасюка, В. Садовського, О. Мицюка* та ін.

І Після Другої світової війни соціологічні студії в еміграції не велися планово. Одна з причин цього - відсує шість поважної самостійної інституції (як це було в 20-х рр. ХХ ст), яка б об'єднувала українських дослідників. Українські соціолога *(С. Мамчур, І. Задорожний, В. Кисілевський, П. Юзик, О. Войцєнко, І.Тєсля,*

А/ Марунчак, В. Липинський, Д. Донцов, ІО.Бойко, ІО.Дивішч, І Майстрюк, В. Нагірний. В. /айв та ін.) досліджують:

- процесії асиміляції, суспільної мобільності та етнічної ідентичності серед українських емігрантів;
- структуру українських інституцій, груп та громад і їх діяльність;
- типологію особистостей і способів їх поведінки у західних суспільствах;
- процеси асиміляції й акультурації та етнічної ідентифікації українців у США та Канаді;
- ідеологічні групи та етнічні ідентифікації емігрантських груп у США.

♦ Хоча напрацювання вітчизняної соціології є досить помітними, на жаль, вона ще не ідентифікувалась остаточно із передовою західною соціологією, не інтегрувалась з прогресивними школами і напрямками сучасної світової соціології. Лише органічне поєднання наших соціологічних традицій із досягненнями світової соціологічної думки зможе забезпечити нам створення самобутної і водночас модерної української соціологічної науки, наблизитись до більш-менш адекватного розуміння теорії, методології і методичного аналізу світової соціології, трансформувати нашу соціологію у повноцінну науку.

Указом Президента України від 25 квітня 2001 р. "Про розвиток соціологічної науки в Україні" передбачається запровадження державних наукових програм у галузі соціології, створення банку соціологічних даних, розвиток соціологічних і соціально-психологічних служб на підприємствах, в установах, навчальних закладах, викладання "основ соціології" у середніх школах, гімназіях та ліцеях, поширення соціологічних знань серед населення тощо.

ч

[«^■*з]:ЖП^Р

Резюме

1. Серед класиків - засновників соціології можна відмітити п'ять особливо важливих постатей: О.Конт, Г.Спенсер, К.Маркс, Е. Дюркгейм і М.Вебер, які творили в середині XIX ст., започаткували кілька головних напрямків соціології.

2. Помітне місце у розвитку соціології класичного періоду відіграють Г.Зіммель, Ф.Тьоніс, В. Парешо, Ф. і'ідоінс, Г. Лебон, Л. У орд, У. Мак-Лугал. Наприкінці XIX - на поч. XX ст. у ряді країн Європи та США виникає соціологічний психологізм.

3...У першій пол. XX ст. посилюється увага до емпіричних досліджень, розробляються індустріальна соціологія, доктрина людських відносин, соціологія управління, закладаються теоретичні основи сучасного менеджменту. Активно вивчається громадська думка (Інститут Геллапа).

4. Головними теоретичними підходами в соціології XX ст. є структурний функціоналізм, символічний інтеракціонізм, феноменологічна соціологія, етнometoіологія, структуралізм і постструктуралізм, неofункціоналізм, технократизм. До певної міри ці підходи доповнюють один одного. Водночас між ними є значні відмінності, які впливають на способи вирішення теоретичних питань.

5. Щодо розвитку української соціологічної думки, то найтриваліший її етап припадає на протосоціологію (від княжої доби до 60-х років XIX ст.). Безпосередньо її становлення і розвиток пов'язан із представниками Кирило-Мефодієвського Братства і такими постатями, як С. Подолинський, М. Драгоманов, ХІ. Зібер, І. Франко, ХІ. Грушевський, Б. Кістяківський та ін.

6. Розвиток вітчизняної соціології після більшовицької революції 1917 р. не припинився, хоча й був неоднозначним. Найбільш активно соціологічні студії в 20-30 тті рр. проводились українськими вченими, які перебували в еміграції. Лише з 60-х років XX ст. соціологія емпірична, а пізніше й теоретична почала відроджуватись в Україні. Сьогодні вона представлена серйозними вчені Інституту соціології НАН України і багатьох центрів вищих закладів освіти.

(7] Запитання для роздумів, самоперевірки, повторення

1. Що сприяло виникненню і розвитку соціології як окремої науки?
2. Яка роль О. Конта у становленні соціології?
3. Який метод лежить в основі соціологічних поглядів Г. Спенсера?
4. Чому К. Маркса називають класиком соціології?
5. Який вклад у соціологію зробив Е. Дюркгейм?
6. Хто був творцем розуміючої соціології і теорії соціальної дії?
7. Назвіть перших представників соціологічного психологізму.
8. Чим зумовлена поява у XX ст. різних соціологічних шкіл і концептуальних напрямків у соціології?
9. Хто започаткував і розвивав соціологічну думку в Україні у XIX ст.?
10. У чому полягають особливості розвитку вітчизняної соціології XX ст.?
11. Які основні сіапи свого розвитку пройшла соціологічна думка України'.
12. На що націлює Указ Президента України від 25 квітня 2001 р. "Про розвиток соціологічної науки в Україні"?

СУСПІЛЬСТВО ЯК СОЦІАЛЬНА СИСТЕМА

О Фундаментальною категорією соціології < категорія "суспільство". Стіс соціологія покликана відповісти на питання що таке суспільство, що (причинами його виникнення що с його головною сутністю, які основні іасади (закони) його розвитку і функціонування, як співвідносяться поняття "суспільство", "держава \ "країна" I 'і ті аспекти суспільства як соціального феномена - етапи його розвитку, структури, типології, взаємодії та віаімовіоіюснн людей, соціальних спільнот, інституті/; та напрями соціальних змін, соціологічного розвитку, соціального прогресу, модернізації с предметом багатьох сучасних досліджень. Про деякі і них і йдеться в цьому розділі. Зосереджено увагу на ознаках, рисах різних видів суспільства, характерних особливостях сучасного суспільства

"^1Я

План (логіка) викладу і засвоєння матеріалу:

- 3.1. Сутність та типологія суспільств.**
- 3.2. Розвиток суспільств.**

3.1. Сутність та типологія суспільств

"Суспільство" є буденним поняттям, зміст якого більшість людей ніколи і не намагається сформулювати. Суспільство оточує нас постійно. Інтуїція з приводу суспільства підказує нам три узагальнених уявлення:

- 1) суспільство - це люди (тобто це не одна людина);
- 2) ці люди чимось об 'єднані, що дає змогу відрізняти "наших " від "не-на-ших ";
- 3) для людини суспільство є необхідним (і вигідним).

Суспільство уявляють Ояк якесь організоване ціле, правила якого краще не порушувати, якщо хочеш в ньому залишатися; ^як якась сила, протистояння якій може мати наслідком покарання; ^як природна атмосфера, яку не обирають, але мають в ній дихати.

Відомо, наприклад, що *Арістотель* і *Платон* поняття суспільства і держави використовували як тотожні. В епоху Середньовіччя панував погляд, що суспільство виникло внаслідок Божественної волі. В епоху Нового часу виникнення суспільства намагалися пояснити заключенням суспільного договору між людьми. *О.Конт* розглядав суспільство як функціонуючу систему, яка ґрунтується на поділі праці. *Г.Спенсер* під суспільством розумів композицію усілякого роду ідей, вірувань і почуттів, які реалізуються через індивідів. *Е. Дюркгейм* вбачав суспільстві над індивідуальну реальність, що ґрунтується на колективних уявленнях. За *М.Вебером*, суспільство - це взаємодія людей, яка є продуктом соціальних дій.

Що ж таке суспільство, якою б не була його форма? Продукт взаємодії людей.

ї ї . _____ А".\іаркс

Суспільство існує не "поза" і незалежно від індивідів... а тільки як система взаємодіючих одиниць, без яких, поза якими воно немислиме і неможливо, як неможливе будь-яке явище без скла, юних його елементів.

Ц.Сорокін

3 точки зору *соціології*, суспільство - це особливий, надзвичайно складний вид організації соціального життя. Воно охоплює всю багатоманітність стійких соціальних взаємодій, всі інститути та спільноти, що локалізовані в рамках конкретних державно-територіальних кордонів. Суспільству властиві такі механізми саморегуляції, які дозволяють йому підтримувати свою цілісність, впорядковувати відносини між інститутами та спільнотами, інтегрувати соціальні новоутворення та підкоряти своїй логіці поведінку основної маси населення, схиляючи людей, що живуть на відповідній території, відтворювати у своїх діях єдину тканину численних соціальних взаємодій. До основних ознак суспільства (тобто стійких характеристик, які дають змогу відрізнити суспільство як цілісне соціальне утворення від усіх інших - соціальної реальності, соціальних відносин, інститутів, спільнот, культури) належать:

- ♦ **територія**, на якій відбувається консолідація соціальних зв'язків;
- ♦ **універсальність**, тобто різносторонній його характер, що передбачає що воно включає в себе всю багатоманітність соціальних зв'язків, відносин, всі соціальні інститути та спільноти в рамках певного територіального простору;
- ♦ **автономність**, тобто спроможність ~~існувати~~ самостійно, що досягається за рахунок високого рівня внутрішньої саморегуляції, що забезпечує підтримку та постійне відтворення складної системи соціальних взаємин;
- ♦ **інтегративність**, тобто цілісність, єдність загальної системи цінностей (традицій, норм, законів, правил тощо), яку називають культурою.

Сукупність усіх суспільних відносин, пов'язаних певними чинниками, називаємо суспільною або соціальною системою.

Ш.Щапова л

Суспільство як цілісна асистема має свою внутрішню структуру, складається з певних підсистем, які взаємодіють одна з одною, зокрема: *правова; демографічна; економічна - відношення впродовж історії виробництва соціальних класів, соціальних груп, верств; політична - діяльність державних організацій, політичних інститутів, партій та об'єднань; духовна - розвиток і взаємодія суспільної свідомості, науки, мистецтва освіти, релігії тощо.* Кожна підсистема складається у свою чергу, із своїх власних блоків і елементів, які виступають своїми частинами цілісної суспільної системи.

Людину суспільство виховує з дитинства. Людина, народившись в певній культурі, живе в джунглях Амазонки (чи навпаки), була б спантеличена новим соціальним оточенням і не змогла б поводитися адекватно. Тому кожне людське суспільство - це специфічний виклик соціологічному розумінню.

Водночас соціологічне розуміння поглиблює порівняння різних суспільств деяких аспектах, такі порівняння дають змогу відшукати дещо спільне між різними суспільствами.

Якщо спресувати всю історію життя на планеті в один рік, то перші живі істоти сучасного типу умовно з'являються лише о 23.53. 31 грудня від початку цього року, а перші цивілізації - лише завилину до закінчення року. Але, незважаючи на такий мізерний відсоток часу, культурні та соціальні зміни є вражаючими:

- 15 тисяч років тому наші пращури почали практикувати релігійні ритуали та малювати на стінах печер;
- * 11 тисяч років тому деякі з них почали одомашнювати тварин та рослин;
- 6 тисяч років тому люди починають жити у містах, ділитися за типами занять, на класи, створюючи економічні та політичні інститути;
- * близько 250 років тому розпочинається *індустріальна революція*, яка реформувала світ навколо нас у світ фабрик та літаків, ядерних реакторів, глобальних комунікацій і т.п.

Історію людства можна класифікувати через обмежену кількість базових типів суспільств. І наукове порівняння передбачає виділення основних параметрів, на підставі яких створюється класифікація основних видів конкретних виявів феномена, що досліджується. Суспільство складним, багаторівневим утворенням, будь-яка універсальна класифікація не може його охопити. Соціологи змушені зрізнаніти їх ознаки, характерні для суспільства, обираючи лише окремі, на підставі яких вони створюють певну типологію.

Іноді за головну ознаку обирається наявність писемності, і тоді всі суспільства поділяють на *дописемні* і *письменні*, які володіють абеткою та фіксацією звуку у матеріальних носіях: * *клинописних таблицях*, * *берестяних грамотах*, + *книгах*, ^ *газетах*, *факсимілях*.

Інша типологія поділяє всі суспільства на два класи - прості і складні. Критерієм у цьому випадку є кількість рівнів управління та ступінь соціальної диференціації. *Прості суспільства* - це ті, де немає керівників та підлеглих, багатих та бідних (первісні племена), *складні суспільства* - це суспільства, де є кілька рівнів управління, декілька соціальних верств населення, що розташовуються зверху вниз із зменшенням доходів.

З появою складного суспільства у світі формуються окремі країни, держави. "Суспільство", "держава" і "країна" - поняття близькі, але нетотожні. За об'ємом вони можуть збігатися, але вони обов'язково різняться за змістом, оскільки віддзеркалюють різні сторони одного й того ж.

Характерним для соціології є розподіл суспільства на *традиційне* та *індустріальне*. В основі цієї типології лежить критерій способу здобуття засобів

С Суспільств 5

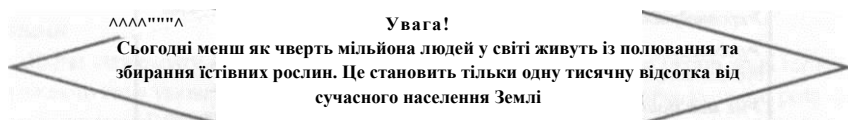
Просте	Складне
кровно-родові зв'язки ^■родоплемінна організація суспільства >не має майнової диференціації в суспільстві >немає класів і держави	>широкі і різноманітні зв'язки між людьми ^соціальне розширення (класи, верстви, заможні-незаможні, ті, що управляють, і ті, ким управляють...) ►багаторівневе управління суспільством через державу
виникло 50-40 тис. років тому	виникло 10-6 тис. років тому

існування. Найдавніший з них - полювання та збирання. Відповідно виділяють суспільство первісних мисливців та збирачів. Цей період в людській історії ще називають **протосуспільством** або періодом людського стада.

ФПротосуспільство має лише декілька статусів, які базуються на віці, статі, родинних зв'язках. Соціальні ролі тут одноманітні. Релігія цих первісних суспільств не включає віру у всемогутнє божество, яке втручається у людські справи, людина вважає, що навколишній світ населений духами, які треба брати до уваги, але ублажати їх не обов'язково. Соціальна структура цих суспільств є простою, а культура не диверсифікованою.

Поширеним є стереотип, що життя у первісному суспільстві дуже тяжке і складне. Ймовірно, що це не так. Потреби цих людей доволі прості, людина потребує небагато часу для того, щоб підтримати свій життєвий цикл. На думку соціологів, це найбільш "*лінійний*" тип суспільства.

Людина завжди покладалася на полювання та збирання певних культур для виживання. Вісї суспільства користувалися цією технологією декілька тисяч років тому, але ще й сьогодні залишилися ізольовані суспільства (наприклад, деякі племена у Центральноавстралійській пустелі), які активно практикують саме цей спосіб життя. Таке суспільство складається з маленьких груп (ймовірно тому, що навколишнє середовище не може підтримувати великі скупчення людей, які покладаються лише на збирання їжі або полювання). Ці первинні групи рідко перевищують кількість 40 членів. Контактів між групами майже немає. Група є однією сім'єю. Сім'я є фактично єдиним інститутом цього суспільства. Вона виконує багато функцій, які пізніше беруть на себе інші інститути: виробництва, навчання, захисту групи. Політичних інститутів немає: статуси в таких суспільствах в основному рівні, хоча іноді індивід з великим авторитетом береться виконувати функцію управління суспільними справами, більшість рішень приймається общиною. Ці суспільства постійно рухаються, оскільки вони завжди повинні збирати і полювати на нових територіях. А тому власність їх обтяжує. Вони беруть із собою у мандрівки обмежену кількість речей. Немає статусу власника, немає власності. Знайшовши якусь їжу, людина завжди ділиться нею зі своїми родичами. Військові конфлікти є рідкісним явищем у таких суспільствах, ймовірно через те, що вони не мають за що боротися.

На зміну протосуспільству приходить *традиційне або доіндустріальне аграрне суспільство*. Виникненню сільськогосподарського виробництва сприяв розвиток перетворюючих функцій людини.

Завдяки становленню та розгортанню виробництва з'явилася можливість за допомогою знарядь праці, створених людиною, отримувати продукти, яких не було в природі. Поступово з полювання виникає *тваринництво*, коли люди впевнилися, що приручити гварин більш економічно, тіж здобувати їх на полюванні. *Із збирання виростає городництво*, а з нього - *землеробство*, тобто інтенсивне та систематичне вирощування сільськогосподарських культур.

Із хліборобством пов'язують зародження держави, міста, класів, писемності - перехідних ознак цивілізації. Вони стали можливими за умов переходу від кочового до осідлого способу життя. Значна частина людей вже може не працювати на землі, спеціалізуючись на виконанні інших соціальних ролей, які за домовленістю визнаються необхідними у суспільстві. З'являються міста. Вони, як правило, складаються з людей, які безпосередньо або опосередковано обмінюють свої спеціалізовані послуги на продукти сільського господарства. Набувають сили політичні інститути, влада зосереджується в руках одного індивіда, виникають спадкові монархії. Влада монарха, як правило, абсолютна. Від нього залежить життя і смерть його підданих. У найбільш розвинутих аграрних суспільствах з'являються інститути суду та урядової бюрократії. Багатство в таких суспільствах поділено нерівномірно, виникають класи. Релігія набуває рис окремого соціального інституту, в межах якого діють люди, що виконують спеціалізовані соціальні ролі і часто мають значний політичний вплив. Релігії аграрних суспільств включають, як правило, віру в «сім'ю» надприродних істот,

серед яких обов'язково є найстарша і найважливіша. Ця віра обумовлена земним досвідом політично-ієрархізованого суспільства абсолютної монархії. З'являються і поступово еволюціонують економічні інститути, зокрема, торгівля. Гроші використовуються як еквівалент обміну. Аграрні суспільства фактично постійно перебувають у стані війни, а це вимагає ефективної воєнної організації. Вперше з'являються регулярні армії. Потреба в транспортуванні та комунікаціях у цих великих суспільствах веде до розвитку мережі доріг та судноплавства. Таким чином, первинно ізольовані суспільства, які розвиваються на базі аграрного виробництва, мають більш складну соціальну структуру та культуру, ніж попередні. Кількість статусів у суспільстві збільшується, зростає кількість населення, виникають міста, формуються нові інститути, політична та економічна нерівність дедалі більше стають невід'ємною рисою соціальної структури. Культура стає більш диверсифікованою. Характерною рисою аграрного суспільства є інерційність, несприйняття новачків. Поведінка індивіда жорстко контролюється, регламентується звичаями, нормами та соціальними інститутами. Всі соціальні утворення освячені традицією, вважаються незмінними. Крамольною є сама думка про можливі перетворення, зміни.

*» Фотже, традиційне аграрне суспільство - це суспільство з малорухомими Т соціальними структурами, з таким способом соціокультурної регуляції, * який базується на традиції.*

Індустріалізм як спосіб виробництва з'явився в Англії приблизно 250 років тому і відтоді поширився на всі країни світу, абсорбуючи та руйнуючи всі інші типи суспільств.

Індустріалізм ґрунтується на використанні наукових знань у виробничих технологіях. Він стимулює використання нових джерел енергії, дозволяє машинам використовувати ту роботу, яку до того було покладено на людей і тварин. Це високо ефективна стратегія виживання, яка дає змогу невеликій частині населення годувати більшість. Оскільки винаходи та відкриття ґрунтуються одне на одному, рівень впровадження технологічних новацій у процес виробництва швидко зростає. Нові технології: парова машина, двигун внутрішнього згоряння, атомна енергія - стимулюють зміни в економіці та інших інститутах.

На відміну від інших суспільств, індустріальне суспільство знаходиться у стані швидких соціальних змін. Як правило, індустріальні суспільства є достатньо великими. Вони високоурбанізовані, в усіх розвинutih індустріальних суспільствах населення живе або в містах, або навколо них, де зосереджено більшість робочих місць. Суспільний розподіл стає набагато складнішим, комплексним, створюються спеціалізовані типи робіт. Більшість статусів є набутими, а не приписаними: індивід може народитися в сім'ї багатія чи бідняка, активно діючи, він може досягти високого статусу чи, навпаки - скотитися вниз по соціальній драбині. Сім'я втрачає багато своїх звичних функцій. Вона перестає бути ланкою виробництва і більше не несе відповідальності за освіту молоді. Родинні зв'язки стають слабшими. Індивід живе, у своїй нуклеарній сім'ї, окремо від родичів. Послаблюється вплив релігії як соціального інституту. Життєвий досвід індивіда стає більш різноманітнішим, а тому люди починають притримуватись різноманітних, іноді конкуруючих цінностей та вірувань. Тому традиційна релігія втрачає своє значення як унікальне джерело морального авторитету. Самостійним важливим інститутом стає освіта. Індустріальне суспільство потребує масової грамотності, освіта стає швидше обов'язковим елементом функціонування суспільства, ніж показником елітарності тої чи іншої соціальної

групи. На ранніх стадіях індустріалізму є глибока прірва в прибутках багатих та бідних. Але загальна тенденція індустріальних суспільств полягає в поступовому зниженні напруження соціальної нерівності. Спадкові монархії поступаються місцем більш демократичним політичним інститутам.

	Доіндустріальне суспільство	Індустріальне суспільство
1. Період виникнення	- 6 тис. рр. тому	— 250 рр. тому
2. Ключова сфера економіки	сільське господарство	промисловість
3. Провідну роль у суспільстві займають	церква й армія	промислово-фінансові корпорації
4. Соціальна структура	відносно проста: декілька статусів і ролей, декілька (окрім сім V розвинутих інститутів	складна: розмаїття статусів і соціальних ролей, багато розвинутих інститутів, таких як освіта, наука і т.п.
5. Статуси	в основному приписні	зберігається частина приписних, але зростає кількість і роль набутих
6. Соціальні групи	переважно первинні (персоналізовані, з тісними зв'язками)	переважно вторинні (неперсоналізовані, анонімні)
7. Розмір територіальних спільнот	невеликі територіальні спільноти (села)	великі територіальні спільноти (міста, урбаністичні агломерації)
8. Розподіл праці	відносно невелика кількість критеріїв розподілу праці, в основному тих, що базуються на статевих або вікових параметрах	більш досконала система розподілу праці, що ґрунтується на численних параметрах
9. Цінності	традиційно орієнтовані, релігійні	зорієнтовані на майбутнє, світські
10. Культура	гомогенна: більшість людей поділяють спільні норми та цінності, обмежене коло субкультур	гетерогенна: численні субкультури дотримуються різноманітних норм та цінностей
11. Технологія	примітивна: ґрунтується в основному на м'язовій силі людей і тварин	розвинута: ґрунтується в основному на енергії машин та механізмів
12. Сонячні зміни	повільні	швидкі
13. Система управління	примітивна - спадкова влада, правління старійшин	складна - функціонують інститути управління, спеціальні органи управління

Хоча готовність до збройного конфлікту сягає якісно нового рівня, реальні воєнні конфлікти виникають, як правило, рідше. Соціологи з'ясували, що доіндустріальні європейські суспільства впродовж декількох століть знаходилися в стані воєнного конфлікту в середньому

кожні два роки. Натомість більшість індустріальних суспільств сучасної Європи втягувалися у «осінні конфлікти» тільки два рази за сто років. Війна може виявитися руйнівною для розвинутих індустріальних суспільств. У ядерному військовому конфлікті людство може просто не вижити.

В індустріальному суспільстві збільшується кількість *вторинних груп* -корпорації, політичні партії, державна бюрократія і т.д. Більшість процесів відбуваються в головному у вторинних групах, а не в первинних. Відповідно, значна частина соціальних взаємодій є анонімною і неперсоніфікованою.

Різноманітні життєві стилі та цінності створюють більш гетерогенну культуру, ніж в доіндустріальних суспільствах. Загальні ж риси індустріальних суспільств подібні. Частково через вплив глобальних масових комунікацій, частково тому, що індустріалізація ставить одні й ті ж вимоги перед соціальною структурою та культурою у будь-якій країні.

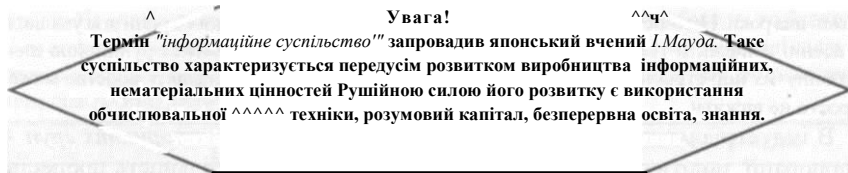
Індустріальне суспільство швидко стає домінуючим на планеті. Його тріумф пов'язаний із безпрецедентною ефективністю експлуатації навколишнього середовища, і з перенаселенням, нестачею джерел енергії та інших обмежених ресурсів, проблемами з руйнування традиційних цінностей, масовою анонімною. Виникають проблеми з адаптацією суспільства до швидких змін у існуючій соціальній структурі.

m Різкий стрибок в ракурсі соціокультурної еволюції - саме в такий спосіб **I** можливо охарактеризувати перехід від доіндустріальних (традиційних)

*** до сучасних (модерних) індустріальних суспільств. Це яскраво демонструє вищенаведена таблиця.

У 70 - х роках XX ст, на думку спеціалістів (*Д.Белл, З.Бжезинський* та ін), на зміну індустріальному суспільству приходить *постіндустріальне*, правда, не у всіх країнах, а лише в найрозвинутіших. У постіндустріальному суспільстві переважає не промисловість, а інформатика, інформаційно-комп'ютерні технології та сфера обслуговування. Безлюдні роботизовані заводські цехи, гігантські супермаркети, космічні станції - ознаки постіндустріального суспільства, яке ще часто називають інформаційним. Глобальні якісні зміни відбуваються у всьому соціокультурному комплексі.

Для постіндустріального (інформаційного або технотронного) суспільства характерно: ♦ висування на перший план (після сільського господарства і промисловості) теоретичної сфери економічної діяльності - сфери послуг; ♦ індивідуалізація виробництва і споживання, визначення провідної ролі науки, знань, отримання і розповсюдження інформації, а також університетів, науковців, менеджерів; ♦ комп'ютеризація і відкритість суспільства, безперервна освіта і різке зростання творчого начала в праці, професіоналізму, відповідальності. Різницю стартових умов соціального просування визначають вже не расові, статеві або вікові відмінності, а освіта, досвід, майстерність, талант людини.

Існують й інші підходи до типологізації суспільств. Зокрема в середині XIX ст. *К.Маркс* запропонував власну типологію суспільств. Він твердив, що суспільства, які різняться мовою, культурою, звичаями, політичним устроєм, способом і рівнем життя людей, але об'єднані двома вирішальними ознаками - способом виробництва і формою власності, становлять одну суспільно-економічну формацію. Відстала Ефіопія і США - сусіди по формації, оскільки руніються на капіталістичному типі виробництва. За К. Марксом, людство послідовно пройшло чотири формації : **первіснообщинну, *рабовласницьку, Б феодальну, капіталістичну*, а п'ятою може бути ♦ *комуністична*.

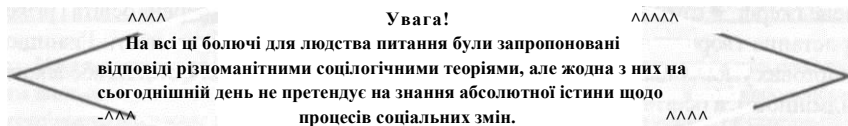
У 60-х роках XX ст. У. Ростоу виділив такі типи суспільства: ** традиційне (аграрне), * перехідне, * промислове, * зріле (індустріальне), * масового споживання*. До речі, погляди УРостоу - одне із джерел теорії індустріального суспільства.

Залежно від своїх уподобань, мети і завдань дослідження соціологи використовують всі наявні типології суспільства.

3.2. Розвиток суспільств

Сучасне суспільство надзвичайно динамічне. Зміни пронизують всі підсистеми і сфери суспільства, всі його рівні, вони є передумовою соціального розвитку. Хоча жодне суспільство не може обійтися без змін, навіть таке, яке свідомо намагається це зробити, тим не менше окремі суспільства чинять більший опір змінам, ніж інші.

За останні 200 років США перетворилися з переважно аграрного суспільства на високо урбанізоване й індустріальне. За той же проміжок часу суспільство пігмів бамбуті у Центральній Африці майже не змінилося. Чому? Чому в найбільш важких для життя частинах планети ми зустрічаємо руїни великих цивілізацій? Що спричинило їх розквіт, а потім колапс? Чому в Індії цивілізація зародилася раніше, ніж у Європі? Чому індусі ріалізм виникає раніше в Європі, а не в Індії? Чи всі суспільства прямують до подібних соціальних форм та спільної долі - постіндустріального способу життя, чи вони будуть різними за формами у майбутньому, так як і в минулому?

Перш за все треба уяснити, в якому сенсі в соціології вживається термін «соціальні зміни», який соціологічний зміст цього терміну. Для цього варта би зробити два уточнення.

По-перше, поняття «соціальнізміни» потрібно відрізнати від поняття «соціальний розвиток». Поняття «соціальний розвиток» характеризує лише певний вид соціальних змін, які мають спрямованість на покращення, ускладнення, вдосконалення і т.п. Однак існує багато інших соціальних змін, які неможливо визнати змінами спрямованими на покращення або вдосконалення, наприклад, виникнення, становлення, зникнення, упадок, перехідний період, перехідний стан і т.п. Це просто зміни, що не несуть в собі ні позитивного, ні негативного змісту, вони не спрямовані ні в сторону прогреса, ні в сторону регреса. Виходячи з цих міркувань, в соціології віддають перевагу терміну «соціальні зміни», який не має оціночного компоненту, охоплює широке коло різноманітних змін безвідносно до їх чіткої спрямованості. Це поняття фіксує сам факт соціальних змін.

По-друге, соціальні зміни не варта розуміти як взагалі будь-які зміни, що відбуваються у суспільстві. Коли розглядаємо соціальні зміни у соціологічному змісті, маємо на увазі не будь-які зміни, що відбуваються у будь-якій сфері - економічній, політичній, технологічній, а лише зміни в тій сфері, яка є предметом соціології. Це зміни соціальних систем, соціальної стратифікації, соціальних спільнот, соціальних процесів, соціальних організацій, їх взаємодій.

♦ Отже, за допомогою поняття «соціальні зміни» позначаються зміни, що відбуваються впродовж деякого часу у соціальних спільнотах, групах, інститутах, організаціях і суспільствах, в їх взаєминах одне з одним, а також з індивідами. Види соціальних змін можна розглядати за критерієм тих соціальних елементів, які змінюються. За цією ознакою можна виділити чотири типи соціальних змін.

^> *Структурні соціальні зміни* - зміни, які торкаються структур різноманітних соціальних утворень. Такими можна назвати зміну структури сім'ї (полігамна, моногамна, багатодітна, розширена, нуклеарна), у структурі будь-якої іншої спільноти-малої групи, професійної, територіальної, нації, суспільства цілому, зміни в структурі влади, у структурі соціокультурних цінностей. До цього виду змін можна віднести структурні зміни соціальних інститутів (торгівлі, системи освіти, науки, релігії), соціальних організацій тощо.

^ *Процесуальні соціальні зміни* - зміни, що торкаються соціальних процесів. Нам постійно доводиться спостерігати зміни, що відбуваються у сфері соціальних взаємодій та взаємовідносин різноманітних утворень: спільнот, інститутів та організацій, особистостей, індивідів. Це відносини солідарності, напруженості, конфлікту, рівноправ'я та підпорядкування, які постійно знаходяться в процесі змін.

В *Функціональні соціальнізміни*-зміни, що торкаютьсярізноманітних функцій соціальних систем, інститутів, організацій. Так, у відповідності до нової Конституції України суттєві зміни відбулися у функціях законодавчої та виконавчої влади країни;

Змінну суспільстві не так просто вирахувати. Кожне суспільство сунікальним, будь-які зміни - це результат комплексу взаємопов'язаних факторів - технологічних, культурних, політичних, релігійних, економічних і т.п. З'ясувати причийгу або причини змін у суспільстві через повторення обставин або постановку соціального експерименту з метою перевірки наших теоретичних припущень неможливо. Саме через унікальність кожного суспільства треба бути обережним у використанні досвіду одного суспільства як основи для прогнозів щодо соціальних змін в іншому. Соціолога ідентифікують певні специфічні фактори, які у взаємодії з іншими можуть спричинити зміни у всіх суспільствах. Природа та напрямок змін залежить від унікальних умов місця і часу, де вони відбуваються.

Природне оточення суттєво впливає на культуру та соціальну структуру суспільства. Люди, які живуть в арктичній тундрі, виробили інші соціальні форми, ніж ті, які живуть у пустелях або на тропічних островах. Дуже рідко соціальні зміни є прямим наслідком дії природного довкілля, тим не менше таке трапляється. Біля 1500 р. до н.е., наприклад, вулканічне виверження вЕгейсь-кому морі створило велетенську хвилю, яка зруйнувала Мінойську цивілізацію на острові Крит. Взагалі катастрофічні явища можуть спричинити зміни у структурі населення, спровокувати міграції.

Вплив навколишнього середовища на соціальні зміни відбувається в процесі взаємодії соціальних та природних факторів. Суспільства, що розташовані на географічних перехрестях, перетворюються на центри соціальних змін. Суспільства географічно ізольовані менше змінюються. Тому не дивно, що найбільш "*примітивні*" суспільств ва в світі знаходяться в географічній ізоляції, віддалені океанами, пустелями, горами, джунглями.

Демографічні зміни. Будь-які значні зміни кількості населення впливають на соціальне життя. Населення, яке зростає швидкими темпами, потребує значних ресурсів. Результат - масові міграційні процеси, які спричиняють культурну дифузію, а іноді військові конфлікти через те, що мігранти займають територію, яка належить іншим народам. Результатом може бути соціальна дезорганізація та конфлікт з приводу обмежених ресурсів у суспільстві. Прикладом може послужити падіння Римської імперії під натиском варварів. Населення, яке зростає повільно або зменшується, створює проблему виживання самого суспільства.

Зміни у демографічній структурі населення ведуть до соціальних змін. Післявоєнний "бєбі-бум" у США привів до диспропорцій у демографічній структурі, до необхідності у 50-60-ті роки ХХ ст. збільшити університетський потенціал. У сучасних США це покоління насичує своїми вимогами ринок праці, ринок будівель, інших ресурсів. Покоління не створює певні проблеми для сфери медичного обслуговування людьми похилого віку. Медицина повинна зосередитися на проблемах людей похилого віку, геронтологія має певні перспективи для розвитку.

Соціологи ще тільки мають дослідити соціальні наслідки швидкого зростання кількості населення Китаю та Індії.

Ідеї. Яку роль відіграють ідеї, системи вірувань або ідеології в процесі соціальних змін? Це питання одне з найдавніших та найсуперечливіших у соціологічній! теорії.

К. Маркс, який вперше поставив цю проблему, аргументовано доводив, що соціальні умови формують певну ідеологію, а не навпаки. З його точки зору не ідеологія соціалізму примушує робітників чинити опір капіталістичному пригнобленню. Саме капіталістичне пригноблення примушує робітників гноїти ідеологію соціалізму.

Німецький соціолог М. Вебер заперечив таку точку зору. Він твердив, що "протестантська етика" тяжкої праці та відкладеної винагороди сприяла розвитку капіталізму. Неуспіх інших незахідних суспільств у розвитку капіталістичної системи, як він вважав, частково є наслідком відсутності подібної ідеології. Таким чином, він надавав ідеям більшого значення, ніж К.Маркс. Е.Дюркгейм поділяв гаку думку М. Вебера. Він вважав, що ідеї виникають із соціальних умов, але вірив, що вони іноді набувають самостійності, незалежності у формі "*соціальних фактів*", що може мати зворотній вплив на самі суспільні умови, а отже, виявитися причиною соціальних змін.

***Ідеї** - виключно важливий елемент соціальних змін у суспільствах, які зорієнтовані на зміни як на спосіб життєдіяльності. Причина полягає у тому, що ми формуємо наше майбутнє в термінах наших уявлень про нього. Наші ідеї визначають те, що ми називаємо потребами і ми діємо, змінюємо наше суспільство у відповідності до потреб, які відповідно детерміновані ідеями.*

Події. Термін "*подія*" соціологи використовують у значенні чогось непередбачуваного, якогось випадкового акту, який впливає на процес соціальних змін. Постріл *Елвіна Дж. Кеннеді* привів до президентського крісла *Ліндона Джонсона* і тим самим сприяв не згортанню, а посиленню військового конфлікту у Північно-східній Азії. Крадіжка у готелі "*Вотергейт*" у Вашингтоні стала початком серії викриттів, які привели до падіння *Р.Ніксона* та президентства *Дж. Форда*.

Хоча небагато соціологів намагаються врахувати елемент випадковості як чинник соціальних змін, існує переконання, що система в цілому може "*визріти*" для змін, а окрема "*подія*" послужити лише спусковим гачком для цих змін. Корупція у верхніх ешелонах влади у США - проблема, яка хвилює американське (і не тільки американське) суспільство. Раніше чи пізніше хтось мав потрапити на подібних зловживаннях посадовими повноваженнями. Так трапилося, що ним став Р.Ніксон. Відсутність належного контролю за використанням зброї врешті-решт повинна була вилитися в трагедію - трагічно загинув президент *Дж. Кеннеді*.

** Отже, до деякої міри "події" можна пояснити в термінах історичних соціальних обставин. Тим не менше, як правило, випадкова природа "події" ускладнює і без того важке завдання передбачення, прогнозування соціальних змін.*

Людські дії. Очевидним джерелом соціальних змін є людські дії, які можуть змінити суспільство незалежно від того, наскільки вони усвідомлені. Доречно говорити про два типи значимих для процесу соціальних змін дій людей: дії впливових лідерів або інших видатних особистостей, та соціальні рухи або колективна поведінка мас людей.

Важко переоцінити вплив великої людини на перебіг історичних подій. Саме *Ю.Цезар* приймає історичне рішення перейти річку Рубікон, здійснити похід на Рим, скинути *республіканську дборму правління* і встановити *диктатуру*. Саме його дії привели безпосередньо до імперської форми правління. Імперія спадково перейшла до його *стих/Левуста*, а пізніше до таких монстрів як *Нерон* та *Калігула*. Можливо, якби не було прийняття рішення перейти Рубікон, римську республіку було б збережено, Нерон та Калігула не стали б імператорами, і ціла історія Західної цивілізації розвивалася б інакше? Ми не можемо поставити експеримент, усунувши Цезаря з історичної сцени.

Історики, біографи обов'язково аналізують дії великих людей і враховують їх у поясненні історичних подій. Соціологи загалом не абсолютизують вплив великої людини на перебіг соціальних процесів. Вони розглядають амбіції та особу лідера як таку, на яку значний вплив здійснює культура, за допомогою якої було соціалізовано цю людину. З точки зору соціологічної перспективи, соціальні зміни, які відбуваються через дії впливових осіб в історії, можна пояснити дією глибинних соціальних сил. Цезарю вдалося зруйнувати Римську республіку саме через те, що вона вже *"визріла"* для руйнації, за 50 років до цієї події сама думка про таку руйнацію була б неприпустимою. Якщо б не Цезар, хтось інший спробував би це зробити.

Роль колективних дій в процесі соціальних змін не викликає сумнівів. Колективна поведінка (мода, чутки, бунти) та соціальні рухи (такі, які ставлять собі за мету реформувати суспільство або навіть здійснити революцію) являють собою спроби людей змінити соціальне середовище. Широкомасштабні рухи - такі як рух за національне визволення, за громадянські права, за релігійну трансформацію - є важливим джерелом соціальних змін.

Технологія - практичне застосування наукових знань як основне джерело соціальних змін. Більшість технологічних новацій ґрунтуються на вже існуючих наукових знаннях. Чим розвинутішим є суспільство, тим більш прискореним буде темп технологічних змін. Чим прискоретшими є технологічні зміни, тим більш значними є соціальні зміни, які їх супроводжують.

Технологічні зміни впливають на всі сфери відносин у суспільстві. Розвиток медичних технологій продовжує життя людини і тим вносить значні зміни в структуру населення. Новації в індустриальних технологіях витісняють тисячі робітників із своїх робочих місць. Культурна дія набуває нових форм через такі новації, як радіо, телебачення, інтернет, іт.д. Продовжується процес освіти, соціалізація набуває рис перманентної ресоціалізації.

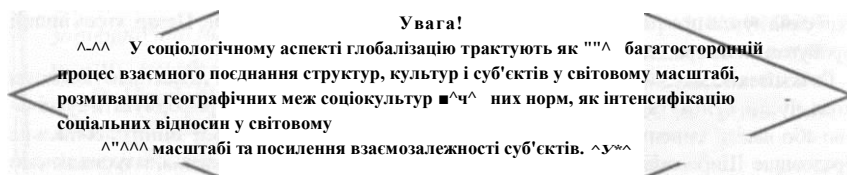
Вплив технологій на суспільство оцінюється настільки високо, що деякі соціологи спираються у своїх концепціях на принцип технологічного детермінізму як на основний принцип пояснення змін у культурі, соціальній структурі і навіть історії суспільства в цілому. Американські соціологи *К.Каммайер*, *Г.Рітцер* та *Н.Йепшан* розрізняють три способи, за допомогою яких можна ідентифікувати соціальні зміни, зумовлені змінами технологічного характеру.

**Б* Перший спосіб: зміни в технології створюють проблеми соціального порядку, які потребують певних дій зі сторони людей. Суттєві технологічні зміни вимагають формування нових соціальних норм, ролей для індивідів та цілих трудових колективів, формування нових цінностей. Так формується культурний лаг, тобто розрив між існуючими нормами, ролями, цінностями і новими вимогами, що обумовлені новою технологією.

%Другий спосіб: нова техніка, нові технології створюють нові можливості для індивідів та груп в їх діяльності, спілкуванні. Нові можливості соціальної комунікації створені завдяки телефонізації, сприяли поширенню телебачення.

^Третій спосіб: нові технології, як правило, створюють нові форми взаємодії між людьми та різного роду спільнотами. Роботизація технологічних процесів значною мірою впливає на взаємини робітників у колективі. Спілкування за допомогою телефону суттєво змінило наші форми взаємодії із знайомим та незнайомими людьми.

Процес соціальних змін в сучасному світі відбувається під могутнім впливом складних та неоднозначних процесів глобалізації, які мають як своїх палких прихильників, так і не менш затятіх противників. Виступи так званих анти-глобалістів відбувалися наприкінці ХХ та на початку ХХІ століть у різних куточках світу.

Інтенсивність та стрімкість зближення країн і континентів завдячують нині насамперед новим технологіям, досягненням у галузі електроніки та інших передових галузях науки. Використання супутникового зв'язку, факсу, інтернету, сотових телефонів зробило світ набагато тіснішим. Як відзначають вчені-футурологи з Римського клубу, розвиток передових технологій у сфері комунікацій є однією з головних і найпотужніших складових і глобалізації, яка створила передумови для виникнення нового так званого "інформаційного суспільства". Складність, суперечливість, стрімкість глобалізації породили багато побоювань і міфів щодо її впливу як серед пересічних громадян, так і серед політиків, вчених і громадських діячів. З одного боку, процеси глобалізації сприймаються як фатальні й неминучі. Вони настільки універсальні й односпрямовані, що нівелюють усі відмінності у розвитку країн. З іншого боку, вони сприймаються як далеко не всесильні, як такі, що здатні відступити, нашоствхнувшись на протидію національних цінностей, і спричинити ще більшу економічну диференціацію та культурну відчуженість між окремими країнами, між Північчю і Півднем, між цивілізаціями.

Перелік специфічних факторів, які впливають на процес соціальних змін, можна продовжити. Проблема полягає у тому, чи можна серед означених факторів обрати один - найвпливовіший, найголовніший у поясненні цього процесу. Один з відомих американських соціологів свого часу писав: "Будь-яке твердження про те, що процес соціальних змін може бути детермінований економічними інтересами, ідеями або конкретною особою, географічними обставинами неприпустима. Всі подібні теорії, що пояснюють суспільство з допомогою одного-єдиного фактору, відносяться до дитячої стадії розвитку соціальної науки. Кожен окремий фактор залежить від численних інших".

Конкретні умови існування суспільства детермінують, які фактори є прийнятними, які неприпустимими, а які можна прийняти у змінених формах.

РОЗДІЛ 3.

Жителі Сахари, для яких велика рогата худоба є ознакою і формою добробуту відмовилися від "раціонально"ї практики вирощування худоби, яка б привела до зменшення поголов'я худоби на користь її фізичних параметрів. Іслам у багатьох регіонах Африки ігнорував очолише, ніж християнство переважно через те, що він не сприймався як "біла" релігія, а також тому, що дозволяв полігамію, яку переважно практикували африканці.

Для пояснення процесу соціальних змін існують численні теорії, які можна згрупувати по чотирьох основних категоріях: еволюційні, циклічні, функціональні та конфліктні.

Еволюційні теорії ґрунтуються на припущеннях, що суспільства поспіюють розвиваються (еволюціонують) від простих до складніших форм. Це підтверджується антропологічними та історичними дослідженнями.

Починаючи від *О.Конта*, соціологи вважали, що суспільства еволюціонують лише в одному напрямку, що у кожному суспільстві проявляється однолінійний розвиток - процес від простого до складного, від гіршого до кращого. Вони розглядали зміни як позитивні та добродійні, оскільки еволюційний процес передбачав, що суспільства обов'язково сягають нових рівнів цивілізованості.

Еволюційний погляд на соціальні зміни спирався на теорію *Ч.Дарвіна*, яка продемонструвала, що всі нові природні форми еволюціонують від своїх предків в напрямку більшої складності. *Г.Спенсер* використав принцип дарвіністської теорії "*виживає більш пристосований*" в аналізі суспільства. Він твердив, що західні "*раси*", "*класи*", "*суспільства*" вижили та еволюціонували до вищих рівнів, ніж незахідні, оскільки вони були краще адаптовані до умов виживання. Ця точка зору, відома як соціальний дарвінізм, поширювалася в кінці XIX ст. у Європі та США до початку Першої світової війни і використовувалася для виправдовування панування бідних над багатими, багатих над бідними, сильних над слабкими.

Такі еволюційні погляди виправдовували колоніальне правління над "*відсталими народами*". Етноцентричні вірування стосовно того, що всі суспільства еволюціонують лінійно в одному напрямку - до вершин західної цивілізації, забезпечували розвиток ідеології, яка виправдовувала політичні та економічні іп ереси колонізаторів. Примусове поширення західної культури розглядалося як "*місія бічої людини*" - благородне завдання внесення вищих форм цивілізації в "*життя відсталих народів*".

Однією з вад еволюційної теорії однолінійного розвитку є те, що вона описувала, а не пояснювала соціальні зміни. Друга проблема полягала у тому, що ця теорія ґрунтується на помилкових інтерпретаціях даних. Напрямок західної історії етноцентрично задавався як "*прогрес*" через те, що брався лише один аспект змін - технологічний або економічний розвиток.

Пізні версії еволюційного підходу до розвитку суспільства розглядають цей процес лише як тенденцію, а не як універсальний закон, і не акцентують свою увагу на аналогіях між суспільством та живими організмами. Сучасні антрополога визнають, що процес соціальних змін може бути полілінійним, інакше кажучи, суспільство може розвиватися в різних напрямках, не обов'язково так само, як якийсь ідеальний взірець (західна чи східна цивілізація). На відміну від попередніх версій еволюційної теорії, зміни не обов'язково означають "прогрес".

Циклічні теорії соціальних змін фокусують ь свою увагу на циклічній природі змін, що виявляється в періодичному розквіті та зтіненні цивілізації

Припущення, що західна цивілізація є верхівкою розвитку, досконалості, виглядає в таких теоріях проблематичним. З'явилися навіть питання, а чи не приречена вона так само, як всі інші, до занепаду.

Якщо це так, то які сили можна вважати відповідальними за циклічність змін у суспільстві?

Одним із засновників теорії циклічного розвитку вважають *О. Шпенглера*. На його думку, цивілізація подібна до біологічного організму і має такий самий життєвий цикл: • народження, 'дитинство', 'зрілий вік', 'старіння', 'смерть'. Вся творча активність припадає на ранні стадії циклу, по мірі розвитку, з набуттям рис зрілого організму, цивілізація втрачає свій початковий запал, стає більш матеріалістичною і, нарешті, занепадає. Події, що відбувалися на очах *О.Шпенглера* на початку XX ст. - війни, конфлікти, соціальний розклад, свідчили, з його точки зору, про те, що західні суспільства вступили в стадію гниття та розкладу.

Дещо детальніше ця теорія була розроблена англійським істориком-*І. Тойнбі*. Він вважає, що ключовим концептом теорії має бути зв'язок "*виклик - реакція*". Кожне суспільство стикається з викликами, що йдуть від навколишнього середовища, пізніше - від внутрішніх та зовнішніх ворогів. Реагування на ці виклики в кінцевому рахунку і визначає "*долю*" суспільства. Віхи цивілізованості - це успішні реакції на більшість викликів, якщо суспільство не спроможне реагувати на виклики - воно вмирає.

Циклічні теорії соціальних змін, на перший погляд, більш привабливі, оскільки намагаються пояснити очевидний факт: всі цивілізації минулого мали злетити і падіння. Але це зовсім не означає, що історичний і соціальний розвиток обов'язково циклічні. Природний факт, що сонце піднімається та сідає за горизонт кожен день, дає нам можливість передбачити, що подібний процес відбуватиметься у майбутньому. Зміни у суспільстві, тим не менше, не можна звести до таких беззаперечних "*законів*". Твердити, що циклічні зміни спричинені тенденцією до змін, що відбуваються циклічно, означає нічого не пояснити, так само, як не пояснює "*автоматична тенденція*" рух автомобіля. Ці теорії також занадто сильно покладаються тіа містичні сили (такі як "*да-іа*") і не приділяють уваги людським діям.

Функціоналістські теорії починають з аналізу соціальної статистики перед тим, як перейти до процесів соціальної динаміки. Функціоналісти (*Т.Парсонс*, *Р.А. Іертсон* та ін.) аргументовано доводять, що суспільство складається з незалежних частин, кожна з яких допомагає підтримати стабільність цілісної системи. Суспільство має можливість за допомогою культурних норм і цінностей підтримувати стан рівноваги та балансу.

Т.Парсонс розглядає зміни як щось таке, що порушує соціальну рівновагу, з однієї сторони, але в такий спосіб, що в кінцевому рахунку створює якісно нову соціальну рівновагу. По мірі того, як суспільство ускладнюється, в ньому відбуваються два процеси змін. По-перше, відбувається процес диференціації (виникають різноманітні інститути, які беруть на себе виконання тих функцій, що раніше були недиференційовані). Ці нові інститути мають бути пов'язані один з одним, на цей раз у процесі інтеграції. Нові норми, наприклад, повинні регулювати відносини між школою та сім'єю, повинні з'явитися такі звані "*посередницькі інститути*" (суди), чіткі покликання - вирішувати конфлікти між частинами системи.

Важкою такою функціоналістською теорією є все ж таки зосередження радше на соціальній статистиці, а не на динаміці. Функціоналісти аналізують інститути-соціальні зміни, які мають місце лише у сучасних суспільствах.

Теорії конфлікту проголошують основним джерелом соціального розвитку є суперечність конкуруючих у суспільстві інтересів. К.Маркс наприклад, декларував, що "насильство - це повітуха історії", а Мао Цзедун писав, що "аміни приходять у суспільство через цівку рушниць". Суспільству властива соціальна нерівність, що неминуче породжує конфлікти і нестабільність суспільства. В цьому плані загальними рисами суспільства є не стабільність і злагода, а панування, конфлікт, придушення.

Напруженість щодо розподілу обмежених ресурсів та цінностей звичайно веде до соціальних змін. Але конфліктні теорії не беруть до уваги всі форми соціальних змін. За допомогою такої теорії можна пояснити, яким чином феодалізм було замінено на капіталізм, але вона не пояснює, чому такий драматичний ефект на розвиток суспільства справляє технологія, чому змінюються форми сімейної організації.

Функціоналісти вважають, що:	Конф.-іктотік'и твердять, що:
1. кожне суспільство є відносно стабільним	1. суспільство перебуває у стані <i>Вейперерв иял іін</i>
2. суспільство є воаіо інтегрованим цілим	2. кожне суспільство переживає конфлікт і напруженість
3. кожен елемент суспільства вносить свій вкладу його функціонування	3. кожен елемент суспільства вносить свій вкладу його зміну
4. кожне суспільство підтримує свою цілісність за рахунок спільних цінностей його членів	4. кожне суспільство підтримує свою цілісність, тому що одна частина його (еліта) панує нао ініюю (масою)

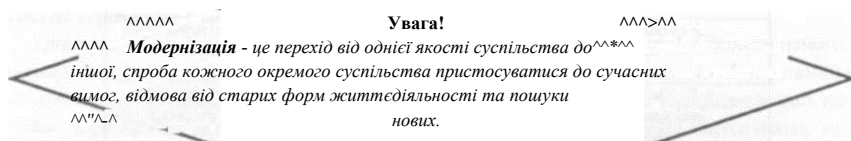
Отже, окремі теорії, що намагаються пояснити соціальні зміни, є незадовільні. Циклічні теорії занадто суб'єктивні і не пояснюють, як і чому відбуваються зміни. Однолінійні еволюційні теорії теж неприйнятні, оскільки ґрунтуються на помилкових припущеннях щодо інших культур. Полілінійні еволюційні теорії визнають генеральну тенденцію: суспільства в цілому розвиваються від малих і простих до великих і складних. Це відбувається по-різному, але обов'язковим компонентом має бути спосіб виробництва. Ці теорії допомагають пояснити, чому відбуваються зміни, але вони не торкаються таких важливих явищ у житті суспільства, як війни, революції і т. п.

Функціоналістські теорії та теорії конфлікту доповнюють одне одного. Базові тези двох теорій прямо протилежні:

Р.Дарендорф зауважив, що хоча всі ці твердження є істинними, вони можуть здаватися суперечливими. Причина цього парадоксу полягає у суперечливій природі самого суспільства. Суспільства - це стабільні, цілісні системи, але вони переживають періоди конфліктів та постійно змінюються. Функціоналістський та конфліктний підходи фокусують свою увагу на різних аспектах соціальної реальності: переважно на статичності або переважно на динаміці.

Немає такого аргументу, який би став на перешкоді об'єднання обидвох підходів до розгляду процесу соціальних змін: внести принцип напруженості з конфліктної теорії до функціоналістичної теорії. Конфлікт може бути функціональним для соціальної системи, оскільки він попереджає стагнацію (застій) та стимулює необхідні зміни. Еволюційна теорія в її політичній формі доповнює конфліктний та функціоналістський підходи.

*III Процес соціальних змін, що відбувається впродовж періоду переходу суспільства від доіндустріалізованої до індустріалізованої форми життя, носить назву модернізації. Модернізація - це приклад одного з найбільш значущих соціальних зрушень. Вона охоплює кардинальні зміни соціальних інститутів та способу життя людей. Її основою виступає розвиток та поширення культури, "модернізації": ^ринкових відносин, ♦раціональних цінностей, *розрахунку та орієнтації на грошовий успіх, бізнес, систему загальнолюдських цінностей.*

За умов модернізації на перший план висуваються технологічні та економічні тенденції розвитку суспільства:

- > перехід від простих традиційних методів виробництва (ткацтво вручну) до використання наукових знань та технологій (впровадженню виробництва механічних ткацьких станків);
- > у сільськогосподарстві перехід від вирощування на невеликих земельних ділянках всього необхідного для власного споживання до створення ~~комерційних~~ сільськогосподарських підприємств. Це передбачає ~~опиту~~ з врожай на явними грошима, купівлю несільськогосподарської продукції на ринку, використання праці найманих робітників;
- > у промисловості - заміна праці з використанням сичи тварин і людей працею машин, замість плугів з волами - трактори, якими управляють наймані робітники;
- > урбанізація;
- > вплив на суспільство нерелігійних ідеологій (комунізм, націоналізм);
- > втрата сім'єю своєї "виробничої" функції. Родинні групи розпадаються на малі, нуклеарні сім'ї. Основою шлюбу стає особистий вибір, а не вимоги батьків;
- > підвищення рівня грамотності населення, (формування офіційних навчальних закладів);
- > виникнення нових форм адміністративної організації (бюрократії, що пов'язані із державною службою).

Всі ці зміни і багато інших відбуваються в процесі модернізації суспільства. Соціологи розрізняють два типи модернізації - органічну та неорганічну.

Органічна модернізація є моментом власного розвитку країни та підготована всім ходом попередньої її еволюції. Як приклад - перехід Англії від феодалізму до капіталізму в результаті промислової революції XVII ст. Така модернізація по-

чинається не з економічної політики, азкультури, зі змін у суспільній свідомості. Модернізація відбувається природним шляхом, внаслідок змін в укладі життя, традиціях, світогляді та орієнтаціях.

Неорганічна модернізація - це відповідь на зовнішній виклик зі сторони більш розвинутих країн. Це шлях "доганяючого" розвитку - спроби правлячої верхівки перебороти історичну відсталість та уникнути залежності від більш розвинутих іноземних держав. Росія, яка внаслідок татаро-монгольської навали була відкинута у своєму розвитку на декілька століть, неодноразово намагалася наздогнати передові країни. Саме таку мету мали петровські реформи XVIII ст., сталінська індустріалізація 30-х років, перебудова 1985 р. та економічні реформи, що почалися після 1991 р. в Україні.

Неорганічна модернізація іде шляхом закупівлі зарубіжного обладнання та патентів, запозичення чужих технологій (іноді і шляхом економічного іішугунства), запрошення іноземних спеціалістів, навчання своїх робітників за межами країни, іноземних інвестицій.

Відповідні зміни відбуваються і в соціальній та політичній сферах: на відміну від органічної модернізації, неорганічна починається не з культури чи змін у суспільній свідомості, його шдготовки, а з економіки та політики. Неорганічна модернізація починається з політичних курсів, іде від верхівки владної піраміди. Ще у XIX ст. в Росії інтелігенція розкололася на "західників" та "слав лнофілів". Перші виступали за прискорену модернізацію та механічне перенесення західних взірців, другі - за самобутній шлях розвитку, органічну модернізацію. Чисельність перших виявилася недостатньою для того, щоб просвітити, перебудувати широкі маси на користь раціональних цінностей модернізації.

Говорячи про модернізаційні процеси, трансформаціюукраїнського суспільства, не забудемо, що воно тривалий час розвивалось як тоталітарне, тобто уніфіковане суспільство, де небажані для правлячих суб'єктів соціальні відхилення безжалісно припинялися, а люди, групові взаємодії і соціальні процеси знаходилися під постійним контролем. Тому й зараз, на початку XXI ст, громадяни ведуть себе інертно, невільно, не відчують, що вони можуть щось змінити в суспільстві.

Українське суспільство нібито знаходиться в стадії запізноуючої модернізації, тобто йому слід зробити те, що в умовах соціалістичного розвитку не було зроблено. Потрібне різке зростання середнього класу (верстви), який тільки і може надати соціальній трансформації, соціальним змінам і розвитку певне прискорення і сталість.

Ринок, демократія і свобода совісті стали де-факто "метою" і "правилами" нашого національного розвитку. Але вони ще не вписуються в систему цінностей значної частини суспільства. У нас відсутня належна мобілізація соціального потенціалу. А це безпосередньо пов'язано з умінням владних структур пояснити широким верствам населення вигідність модернізації тепер і в майбутньому.

Україна переживає період поступової оздоровчої переорганізації "осучаснення" суспільства і кращого пристосування до нового світового соціального середовища. Відносно замкнута соціальна система стає більш відкритою, здатною сприймати, інтегрувати в себе досягнення постіндустріального суспільства, подолати розбалансованість внутрішніх зв'язків системи, витримати суттєвий тиск зовнішніх факторів гостро-конкурентного середовища і стати повноправним членом світового співтовариства, під яким розуміється світова соціалізована система капіталізму.

Завдання для України полягає в тому, щоб вже в перші десятиріччя XXI ст. перейти від неорганічної до органічної модернізації, не здоганяти більш передові країни Заходу і запозичувати у них передові технології, а розвиватися в загалі у своєму напрямі на вчасній основі.

Резюме

1. *Всі існуючі і ті, що вже колись існували суспільства, соціологи поділяють на певні типи. У соціології прийнято виділяти декілька типологій. Одна з найбільш поширених - розподіл суспільств на доіндустріальні (традиційні), індустріальні та постіндустріальні.*

2. *Всі суспільства розвиваються. Соціальні зміни - це перехід соціальних систем, спільнот, інститутів та організацій з одного стану в інший. Поняття "соціальні зміни" конкретизують поняття розвитку - незворотних спрямованих змін матеріальних та ідеальних об'єктів. Розвиток передбачає перехід від простого до складного, від нижчого до вищого.*

3. *Соціологи ідентифікують певні специфічні фактори, які у взаємодії з іншими можуть спричинити зміни у всіх суспільствах. Серед цих факторів: фізичне оточення, фактор населення, ідеї, події, людські дії, технологія.*

4. *Для пояснення процесу соціальних змін існують чисельні теорії: еволюційні, циклічні, функціоналістські, теорії конфлікту.*

5. *Процес соціальних змін, що відбувається впродовж періоду переходу суспільства від доіндустріальної до індустріальної форми життя, носить назву модернізації.*

Запитання для роздумів, самоперевірки, повторення

7. Що таке «суспільство»? Чому людина не може існувати поза суспільством?
8. Завдяки чому суспільство відрізняється від хаотичного скупчення людей та інших соціальних явищ?
9. Чи можна отожднювати суспільство з державою? Поясніть.
10. Які історичні типи суспільства ви знаєте?
11. Чим відрізняються між собою філософське і соціологічне пояснення виникнення суспільства?
12. За якими критеріями можна здійснювати типологізацію суспільств? Наведіть приклад.
13. Які існують канали взаємодії, проблеми взаємозалежності між елементами системи "людина-суспільство"?

8. В чому полягає різниця між доіндустріальним, індустріальним та постіндустріальним суспільством?
9. До якого типу суспільства Ви віднесли б сучасну Україну?
10. Чим різняться між собою еволюційні та революційні форми соціальних змін? Які їх причини та наслідки?
11. Які Ви знаєте приклади еволюційних та революційних змін у різні періоди розвитку українського суспільства? Які їх наслідки?
12. Чи існують закономірності у розвитку суспільства? Якщо так, то які? Якщо ні, то чому?
13. Що слід розуміти під терміном "модернізація суспільства"?
14. В чому суть органічної та неорганічної модернізації?
15. Які соціальні зміни відбуваються в сучасній Україні? Розкрийте їх тенденції, рушійні сили, перспективи.

ТЕМА 4

СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА СУСПІЛЬСТВА ТА СПЕЦІАЛЬНА СТРАТИФІКАЦІЯ

Люди відрізняються один від одного кольором шкіри, професією, віком, місцем проживання, мовою, якою розмовляють та цінностями, якими і керуються при виборі життєвого шляху. Таким чином, будь-яке суспільство є внутрішньо

7

неоднорідним, бо складається з частин

#7
ш

які їх творять люди, відмінні одні від інших

такими, які мають природний характер чи

виникають в результаті їх суспільного життя

Які і них відмінностей є суспільств важливими і її

чому. Як впливає на соціальне самопочуття

особистості належність до певних соціальних

спільнот, що формуються за наведеними та ?

*1*11

*

іншими ознаками, і як вони впливають на

життєдіяльність суспільства? Ці та інші питання у розглядаються в цій темі.

Ц План (логіка) викладу і засвоєння матеріалу:

4.1. Сутність та основні елементи соціальної структури. 4.2.

4.1. Сутність та основні елементи соціальної структури

Суспільство - складна соціальна будова, яка характеризується структурно організованою цілісністю і багатозначними людськими відносинами. Внутрішня картина цієї соціальної будови віддзеркалюється в її соціальній структурі.

I ♦ Соціальна структура суспільства - це сукупність його елементів і

взаємозв'язків між ними. *

Першоцеглинками соціальної структури суспільства є статуси і ролі. Докладно¹ про поняття "статус" і "роль" йдеться в темі "Соціологія особистості". Тут же важливо наголосити, що перші надають їй статичність, усталеність, нерухомість, а другі - динамічність, рухомість. Будь-який статус складається із ролей, а ті - із сукупності прав і обов'язків, які за традицією суспільство закріплює за статусом. Права і обов'язки визначаються соціальними нормами. Соціальну структуру

суспільства утворює сукупність пустих статусів, тобто не заповнених людьми. Якщо ж ми заповнимо, скажімо, статус "студент" людьми, то одержимо велику соціальну групу - "студенство".

Чим розвинутіше суспільство, тим більше в ньому статусів. В сучасному суспільстві одних тільки ітпрофесійішх статусів біля 40000, сьмейно-ііілюбних відносин понад 200, багато сотень політичних, релігійних, економічних, демографічних.

Статуси зв'язані між собою соціальними функціями, які проявляються через соціальні відносини. Функції і відносини - на зразок піску- і цементу утворюють розчин, який скріплює соціальну структуру.

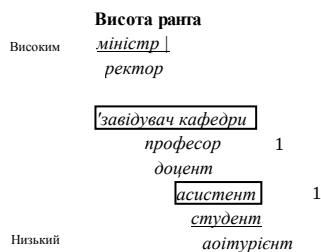
А.Кравченко

- Соціальні статуси взаємопов'язані один з одним, але не взаємодіють між собою. Взаємодіють між собою тільки суб'єкти (володарі, носії
- * статусів, тобто люди. У соціальні відносини вступають не статуси, а їх носії.
- Соціальні відносини зв'язують між собою статуси, але реалізуються *% ці відносини через людей - носіїв статусів.

Хоча статуси безпосередньо не вступають у соціальні відносини, а тільки опосередковано - через їх носіїв, вони головним чином визначають зміст і характер соціальних відносин.

В громадській думці з часом виробляється, з вуст в уста передається, але, як правило, ні в яких документах не реалізується ієрархія статусів і соціальних груп, де одні цінуються і поважаються більше інших. Місце в такій незримій ієрархії називається *рангом*.

Як вже зазначалося, ролі на відміну від статусів, надають динамічності соціальній структурі суспільства, роблять її рухливою. Соціальна роль є динамічною характеристикою статусу, це модель поведінки, орієнтованої на даний статус, на виховання прав і обов'язків, які приписані конкретному статусу. Але приписані

правила поведінки - соціальні норми характеризують не статус, а саме роль. Роль має справу не з соціальними відносинами (як статус), а з соціальною взаємодією. Отже:

Асоціальні ролі і соціальні норми відносяться до соціальної взаємодії;

А соціальні статуси, права і обов'язки, функціональний взаємозв'язок статусів

відносяться до соціальних відносин; Асоціальна взаємодія характеризує динаміку суспільства, соціальні відносини - його статистику.

* Структура (від. лат. ііісінга - будова чого-небудь: певне взаєморозташування складових частин

Між статусом і роллю є проміжна ланка - очікування людей (*еспектації*). Скажімо, від професора студенти очікують досить визначеної поведінки - поведінки власне професора, а не поведінки прокурора на судовому процесі. Роль індивідуальна у відповідності із статусом. Тільки така поведінка, яка відповідає очікування тих, хто функціонально зв'язаний з даним статусом, називається *роль*.

Отже, соціальна роль неможлива бу з таких умов, як ♦ очікування членів групи, функціонально зв'язаних з даним статусом і Асоціальні норми, які фіксують коло вимог до виконання цієї ролі. Статус відзеркалює схожість людей, а роль - їх відмінність.

Кожний індивід (або людина) може успішно себе, утвердити, самореалізувати, зайняти той чи інший соціальний статус (статуси) і виконувати необхідні соціальні ролі в результаті входження, інтеграції в гзізні колективні утворення, особливі соціальні системи і підсистеми. В якості висхідної підсистеми в соціальній структурі людських відносин виступає соціальна група, яка виконує роль проміжної ланки в системі "*супільство - група - особистість*".

♦ *Соціальна група - це означає певну сукупність людей, які мають загальні природні і соціальні ознаки та об'єднані спільними інтересами, цінностями, нормами і традиціями, системою певних відносин, які регулюються формальними і неформальними соціальними інститутами. Для виникнення і групи необхідна внутрішня організація, мета, конкретні форми соціального контролю, зразки діяльності.*

^*Нестійкі групи* відрізняються в основному випадковим характером і слабкою взаємодією між людьми. Це такі групи, як туристична, мітингуочий натовп, нейтральні глядачі на спектаклі і т. ін.; *Агрупи середньої усталеності* - трудовий колектив фірми, студентська група, бригада будівельників і т.п.; ^*усталені групи* - такі, як нації або класи.

АВеликі соціальні групи - групи, які існують в масштабах країни в цілому (це нації, класи, соціальні верстви, професійні об'єднання і т. д.); *-середні соціальні групи* - це, скажімо, мешканці Києва (або всієї Київської області), працівники Рівненської атомної електростанції і т.п.; *Бмалі соціальні групи* - об'єднання людей, в яких всі члени знаходяться в безпосередньому контакті один з одним і, як правило, вони нараховують від двох (діада) - трьох (тріада) до кількох десятків людей (сім'я, шкільний клас, виробнича бригада, рота, взвод і т. д.). Малу групу можна визначити як психологічно єдиний соціальний осередок. Ознака групи полягає, перш за все, в тому, що зміна однієї частини групи змінює стан всіх інших частин.

Основоположником вчення про малі групи вважають англійського соціолога Ч. Кулі, який на початку ХХ ст. ввів поняття "*первинна група*". Його концепція досі є класичною теоретичною основою для аналізу малих груп. Останній він класифікував як первинні групи, розуміючи під ними такі, які характеризуються

тісними взаємними контактами "обличчя до обличчя", інтимними зв'язками індивідів.

- *Формальною* (офіційною) групою є об'єднання людей, яке утворюється на основі офіційного документу юридичних норм, установ, правил, службових інструкцій, приписів тощо. Члени такої групи націлені на виконання якогось виду діяльності і знаходяться в ієрархічно структурованій підпорядкованості (наприклад, учнівський клас, студентська група, виробничий колектив, військовий підрозділ, футбольна команда і т. д.).

- *Неформальна* група складається стихійно і не має особливих документів, які регламентують її функціонування, але вона також утворюється на підставі загальних інтересів, прагнень, що об'єднують людей в більш або менш стійкі об'єднання (наприклад, дружня компанія, злочинна зграя і т. д.). Пове-дінка членів такої групи регламентується особливими неписаними правилами, відносини між ними є тісними і залежними один від одного.

За змістом соціальні групи можна поділити ще на п'ять груп: *'=>соціально-класові(верстви, стани, класи); <=>соціально-етнічні (роди, племена, народності, нації); <=>соціально-демографічні (молодь, діти, батьки, жінки, чоловіки іт.д); ^соціально-професійні. або корпоративні (вчителі, лікарі, шахтарі та ін.); <>соціально-територіальні (мешканці Автономної республіки Крим, областей, районів, міст і т. д.).*

& Соціальні спільноти - це емпірично фіксовані, реально існуючі об'єднання індивідів, які є відносною цілісністю, що може виступати як об'єкт соціального впливу, володіє емерджентними властивостями, тобто знову виникає в результаті об'єднання певними характеристиками, не завжди притаманними окремим індивідам.

Наприклад, у товаристві можуть бути люди з дуже низьким рівнем освіти або взагалі не освічені. Основними історичними детермінантами формування соціальних спільнот є:

- *умови соціальної реальності, які вимагають об'єднання людей (наприклад, захист від зовнішніх ворогів);*
- *спільні інтереси значної кількості індивідів;*
- *'розвиток державності і виникаючі разом з нею форми організації людей як і різні соціальні інститути (наприклад, інституту права і законодавства);*
- *спільна територія, яка передбачає можливість міжособистісних (прямих і опосередкованих) контактів.*

Показниками соціальної спільноти як цілісності є: ©умови життє- діяльності; ® спільні інтереси взаємодіючих індивідуумів, © наявність конкретних соціальних інститутів і цінностей; ©соціально-професійні характеристики взаємодіючих індивідів, об'єднаних у спільність; © приналежність до історично складених територіальних утворень.

Соціальні спільноти різняться між собою за якісними типовими ознаками (наприклад, національними, психологічними і т. д.) і за кількісними показниками, тобто величиною.

Серед соціально-психологічних показників необхідно виділити рівень згуртованості соціальної спільноти, а також характер взаємодії між індивідами. Якщо спільноті є великими територіальними або національними об'єднаннями, то, як правило, поруч з безпосередніми існує значна кількість опосередкованих зв'язків, коли люди належать до однієї спільноти і сповідують спільні інтереси, навіть не будучи знайомими один з одним.

Польський соціолог *Ян Щецинський* пропонує виділяти два великих типи спільностей: **природні** які існують в реальності (територіальні, соціальні), і **номінальні** (наприклад, спільність українських підприємців, фермерів і т. д.). Вказані спільності він поділяє на **фіксовані** соціальної системи, до яких відносяться класи, професійні групи, і **нефіксовані** (наприклад, рух зелених).

Кожна людина належить до величезної кількості різних спільнот і для того, аби фіксувати свою приналежність, ми повинні виділити якісь досить надійні показники. Соціальна ідентифікація суб'єкта з різними спільностями може відбуватися через систему таких стратифікаційних показників, як економічна, політична або культурна стратифікація, а також через функції і соціальні ролі, які виконує індивід в даній спільноті.

В соціологічній культурі ігри аналізу соціальної структури суспільства, вживається і таке слово, як **"соціум"** (від лат. *сосішп* - загальні, спільні). Соціумом найчастіше називають великі усталені і відносно відокремлені соціальні спільноти, етнічні, класові, територіальні і навіть ті чи інші суспільства в цілому, а також соціальне оточення людини.)

Важливим елементом соціальної структури є **соціальний інститут** (лат. *інпішіит* - улаштування, установлення). Саме через той або інший соціальний інститут забезпечується організація і регулювання сумісної діяльності людей, сталість соціальних відносин, від яких залежить буття соціальних груп і соціальних спільностей. В соціології соціальний інститут розглядається як:

- > *певна сукупність установ, які відповідають соціальній структурі суспільства;*
- > *сукупність соціальних норм і культурних зразків, які визначають сталі форми соціальної поведінки і дії,*
- > *система поведінки у відповідності з цими нормами.*

Поняття **"соціальний інститут"** запозичено соціологією з юридичної науки, де воно означає сукупність юридичних норм, що регулюють соціально-правові відносини (інститут наслідування, шлюбу та ін.) і використовується достатньо широко, хоча найчастіше і поза точним визначенням. Наприклад, симпатичі **функціоналізму** розглядають інститути як спрямовані на задоволення *"потреб"* індивідів або суспільства, тоді як прихильники **феноменології** *цікапиться* тим, як люди створюють і видозмінюють різні шепнуті, а не просто реагують на їх існування.

Нерідко термін "інститут" використовують для позначення конкретних форм комплексів функцій, які виконують деякі члени групи від імені всієї групи, а іноді цим терміном іменують соціальні ролі, особливо важливі для групи або суспільства (інститут материнства). Згідно зі *структурно-функціональним підходом*, соціальний інститут розглядають як сталий комплекс формальних і неформальних прав, принципів, норм, установок, які реалізують різні сфери людської діяльності та організовують їх в систему ролей, статусів, що й утворює соціальну цілісність. В цьому контексті соціальний інститут є узагальненим показником (в порівнянні з роллю) у соціальній структурі суспільства, бо він складається з багатьох рольових позицій та їх компонентів.

Не зважаючи на цю багатоманітність теорій соціальних інститутів, можна виділити певні загальні елементи, які характеризують будь-який соціальний інститут.

По-перше, у всіх групах, які мають зачатки інституціоналізації, існують певні способи дії від імені членів групи як цілого; ці способи дії повинні виконуватися незалежно від особистих інтересів включених в даний інститут індивідів.

По-друге, будь-який соціальний інститут має функції, які можуть носити різний характер. Серед них *ті, що регулюють поведінку членів суспільства, соціальних груп; *ті, що забезпечують стабільність суспільного життя; *ті, що створюють можливість задоволення різних потреб; #ті, що здійснюють інтеграцію прагнень, дій і відносин індивідів і забезпечують внутрішню згуртованість спільності.

По-третє, в рамках окремих соціальних інститутів виділяється система соціальних ролей.

Інститути, таким чином, є символами порядку і організованості в суспільстві. Люди завжди іграють інституціоналізувати свої відносини, які пов'язані з актуальними потребами (інститут черги, інститут шлюбу і т. д.).

Залежно від сфери дії і функцій розрізняють такі соціальні інститути: А реляційні, які визначають райов\> структуру суспільства за найрізноманітнішими категоріями: сіО статі і віку до виду занять і здібностей; А релятивні, які визначають можливість індивідуальної поведінки стосовно існуючих в суспільстві норм дій, а також санкцій, що карають порушників максимум (всі види механізмів соціального контролю: культурні, зв'язані з релігією, наукою, ідеологією, мистецтвом і т. д.);

А інтегративні інститути, пов'язані з соціальними ролями, відповідальними за забезпечення інтересів соціальної спільності як цілого.

Як типологія соціальних інститутів, так і функції, завдання або способи дій можуть слугувати предметом загальносоціологічного емпіричного аналізу.

В сучасному суспільстві кожна людина користується послугами і працює великої кількості інститутів. Вона народжується в сім'ї, виховується в сім'ї, у дошкільних установах і школах різного типу, працює на різних підприємствах, користується послугами міського транспорту, залізниці, отримує інформацію від мас-медіа.

Культурні центри організовують для неї розваги, різні магазини забезпечують її товарами, безпеку їй гарантують правоохоронні органи. Різні комунальні послуги вона одержує від спеціальних служб і т. д. Кожна людина в своєму прагненні задовольнити потреби вступає в контакти і соціальні відносини, створюючи засоби задоволення потреб, виконуючи певну роботу для одержання цих засобів, впливаючи на інших людей або реагуючи на їх дії, включається в мережу різних інститутів, що регулюють її діяльність і поведінку.

Ефективність діяльності соціальних інститутів залежить від великої кількості факторів (умов):

- ▶ *чіткого визначення мети, завдань і обсягу функцій соціального інституту;*
- ▶ *регіонального розподілу праці і раціональної організації в середині соціальної системи інститутів і кожного соціального інституту, зокрема;*
- ▶ *деперсоналізації дій і об'єктивної функції і виконуваних окремими особами від імені соціального цілого ролей, близькості поведінки членів інституту до соціальної максими;*
- > *■ визнання і престижу, які має цей соціальний інститут в очах груп, спільностей, суспільства (тобто цілісності);* > *■ безконфліктності включення соціального інституту в глобальну систему соціальних інститутів, тобто в суспільство.*

Зміна системи соціальних інститутів (як і кожного окремого інституту) може бути як еволюційною, так і революційною, що в решті-решт визначається станом соціальної системи в цілому. Крім того, джерелом розвитку соціальних інститутів можуть бути ендогамні (внутрішні) чинники, які зазвичай породжують обмеження в розвитку системи, і екзогамні (зовнішні) чинники.

Найвищими детермінантами змін (як внутрішніх, так і зовнішніх) є політика, економіка, культура. Вони діють на соціальні інститути, що функціонують у суспільстві, як безпосередньо, так і опосередковано через різні позиції індивідів.

Структура соціальних інститутів суспільства дуже складна, тому що: 1) дуже складними і багатоманітними є людські потреби та інтереси, які стимулюють створення цих соціальних інститутів; 2) соціальні інститути постійно видозмінюються. У процесі *системної трансформації* окремі елементи структури інститутів можуть зникати (відмирати), наповнюватися новим змістом, виконувати нові завдання і функції. Наочним прикладом є виробнича функція сім'ї. Колись сім'я, особливо сільська, займалась підготовкою молоді до професійної праці. Розвиток виробничих відносин і ускладнення розподілу суспільної праці привели до відмирання цієї функції, однак з відродженням в Україні приватної власності, розвитком фермерства і підприємництва, сільська сім'я частково відновлює цю функцію. Збагачується також її функція накопичення капіталу.

Найбільших змін зазнає система соціальних інститутів у процесі трансформації суспільства, прикладом чого може слугувати практика 90-х років XX ст. країн Східної і Центральної Європи, зокрема й України, де відбувається переорганізація самих соціальних інститутів на основі нових норм, цінностей, відносин, що утворюються,

і які можуть бути більш складними, універсальними, узагальнюючими, ніж ті, що існували до цього. Це відповідно потребує формулювання нових максим поведінки як всередині соціального інституту, так і в міжінституті ціональших взаємодіях всередині соціальної системи.

Зазначимо також, що в ході трансформаційних процесів вишкляє проблема більш швидкого формування нових стандартів поведінки, що підвищує вимоги до адаптивних властивостей соціальної системи людини, її здатностей засвоювати нову соціальну реальність. Глибокі зміни в характері соціальних інститутів вимагають тривалих часових періодів, бо неможливо швидко змінити свідомість, психологію і поведінку людей, скажімо, змінити у них колективістську психологію, що формувалась за часів існування так званого соціалізму, на індивідуалістську, без якої людина в умовах ринкових відносин не в стані виборювати свої власні інтереси, конкурувати з іншими тощо.

Якщо діяльність соціального інституту сприяє інтеграції людини у суспільні відносини, то її називають *(функціональною)*. Якщо соціальний інститут не сприяє або навіть заважає задоволенню потреб системи суспільства в цілому, то його діяльність може бути охарактеризована як *дисфункційна*. Наростання дисфункцій значної кількості соціальних інститутів може привести до незворотньої дезорганізації і руйнування соціальної системи. *Залежно від сфер соціальних відносин виділяють такі соціальні інститути: О економічні, які забезпечують відтворення і розподіл матеріальних благ, організацію*

праці, грошовий обіг і т. д.; О політичні або інститути, пов'язані зі встановленням, виконанням і підтриманням

влади. Політичними інститутами є уряд, парламент, політичні партії і т. д.; ■=> соціальні або суспільні у вузькому значенні цього слова. Суспільними в широкому значенні словає всі види інститутів. Під соціальними розуміємо всі ті, які організуються добровільним об'єднанням, - місцеві товариства, клуби і товариські установи, "церемоніальні" інститути, тобто способи взаємної поведінки членів товариства з нерівним становищем і т. п. Це можуть бути способи привітання, святкування іменин, способи звернення до вищих посадових осіб та інші;

інститути стратифікації, які визначають розміщення позицій і ресурсів; виховні і культурні, тобто всі інститути, створені для зміцнення і розвитку культури, для соціалізації кожного покоління, для передачі йому культурних цінностей суспільства як цілого (родинні інститути, сім'я, школа, наукові інститути і т. п.); ■=> релігійні, які регламентують відносини людей з представниками релігійних структур (служителів церкви); відтворення (інститути шлюбу і сім'ї).

Ця класифікація не є вичерпною, вона не охоплює чимало інститутів, однак включає так звані *"головні соціальні інститути"*, які регулюють основні суспільні функції, які характерні для всіх типів цивілізацій.

Значна частина спеціалістів вважає, що найбільш суттєвий вплив на характер змін у суспільстві здійснюють інститути економіки і політики. Перші створюють

матеріальний базис розвитку суспільних відносин, бо бідне суспільство не може розвивати науку, освіту і культуру, а отже, підвищувати духовний та інтелектуальний потенціал суспільних відносин. Другі створюють закони і реалізують шіадні функції, що дозволяє виділити пріоритети і фінансувати розвиток певних сфер суспільства. Проте, до не менших соціальних змін може зумовити розвиток соціальних інституцій освіти і культури, які будуть стимулювати економічний прогрес суспільства і розвиток його політичної системи.

Соціологічний аналіз передбачає виявлення не лише того, які саме інститути в які часові періоди і чому здійснювали і здійснюють домінуючий вплив на характер суспільних відносин, але й виявлення взаємного зв'язку та інтеграції інститутів, шляхів забезпечення "еластичності" інститутів у процесах змін і суспільного розвитку, особливо коли система соціальних інститутів стає фактором, що гальмує розвиток суспільства. *

Поняття "інститут" - одне з центральних у соціології, тому вивчення інституціональних зв'язків є одним із головних наукових завдань, які стоять перед соціологами.

Із соціальними інститутами тісно пов'язані **соціальні організації** - штучно сконструйовані спільноти людей. Соціальна організація - це в широкому понятті будь-яка організація в суспільстві; у вузькому понятті - соціальна підсистема організації.

Термін "організація" (від франц. *organisation* - пізньолат. *org.* - *apize* - повідомляю, улаштовую) має декілька значень: *Елемент соціальної структури суспільства; Фак вид діяльності якої-небудь групи;*

Фак сутність внутрішньої/упорядкованості, узгодженості функціонування елементів системи.

В соціології головним поняттям є *елемент соціальної структури*. Соціальну організацію розуміють як систему відносин, які об'єднують якусь кількість таких елементів (груп) для досягнення певної мети. Промислове підприємство, банк, ресторан, школа і т.п. - види соціальної організації.

За розмірами соціальні організації бувають дуже великими (сотні тисяч людей), великими (десятки тисяч), середніми (від декількох тисяч до декількох сотень), дрібними або невеликими (від сто до декількох осіб). Соціальні організації - проміжний тіш об'єднання людей між великими соціальними групами і малими. Іншими словами, на них закінчується класифікація великих груп і починається класифікація малих.

Важливою характеристикою соціальної структури є її рангові параметри. Американський соціолог *П.Блау* запропонував систему параметрів, за якими можна визначити приналежність індивіда до певних соціальних груп або спільнот сучасного *відкритого суспільства*, а також позицію означених груп та індивідів - їх членів, у суспільній системі в цілому.

Групи, які виділяються за номінальними параметрами, стгоиймаіється у сусгальстві як рівноцінні, такі, які творять *горизонтальну диференціацію* соціального простору, його неієрархічну організацію. Групи, які виділяються за ранговими параметрами, відображають *вертикальну диференціацію*, тобто надають своїм членам переваги, привілеї у взаємодіях з представниками інших груп, сприймаються суспільною свідомістю як більш чи менш престижні.

Розподіл параметрів на номінальні та рангові відповідає найважливішим характеристикам соціальної структури суспільства: його гетерогенності (*горизонтальна диференціація суспільства*) та нерівності (*вертикальна диференціація, стратифікація*). Гетерогенність відображає ідеї, закладені в принципі природної рівності людей, що лежить в основі сучасних концепцій їх манізм та демократії. Всі люди є рівними від народження, незважаючи на свої статеві, расові, етнічні характеристики. В процесі співжиття у соціальному просторі з іншими оаюистостями, самореалізовуючись розкриваючи свої таланти, індивід власними зусиллями, відповідно до того, яку користь він приносить суспільству, заслуговує псиної винагороди - переміщення у більш престижну та привілейовану соціальну групу.

На підставі номінальних параметрів неможливо рані у вати індивідів, тобто розмістити їх вище або нижче у *соціальній ієрархії*. Наприклад, не можна твердити, що індивід Х: чоловік, білий, українець, греко-католик, житель Львова, студент Національного університету «Львівська політехніка», симпатик блоку "Наша Україна", займає лише на підставі цих характеристик вище чи нижче місце на «соціальній драбині», ніж індивід У: жінка, мулатка, протестантка, жителька Києва, студентка Києво-Могилянської академії, прихильниця Соціалістичної партії О.Мороза.

В сучасних умовах, у відкритому суспільстві, розподіл людей за ранговим принципом у межах відзначених номінальних параметрів розглядається як несправедливість, дискримінація. Приналежність індивідів до певних соціальних спільнот, що виділяються за номінальними параметрами, суттєво впливає на обсяг, інтенсивність, спрямованість та грорми їх життєдіяльності у соціальному просторі, обмежуючи чи активізуючи її.

Наприклад, молода людина, яка проживає у віддаленому від наукових, промислових та культурно-освітніх центрів селі, де соціальна інфраструктура недостатньо розвинута, матиме набагато менші можливості для набуття освіти, фахової кваліфікації у багатьох видах професійної діяльності, а, отже, і її стартові позиції на початку соціальної кар'єри будуть істотно нижчими, ніж у міського жителя. Це вимагає від неї набагато більших зусиль, цілеспрямованості, винахідливості для того, щоб переміститися у вищу в соціальній ієрархії рангову групу, ніж ті зусилля, які будуть затрачені жителем міста.

Віднесення соціальних характеристик індивіда до номінальних чи рангових є не абсолютним. В інших типах суспільств ці характеристики можуть набувати якісно іншого характеру. Рангові характеристики можуть ставати номінальними, а номінальні - ранговими. Наприклад, ще донедавна у багатьох країнах статева характеристика розглядалася як рангова: жінка трактувалася як істота нижча у

соціальному плані, ніж чоловік, вона була позбавлена ряду громадянських прав, а її життя сфера обмежувалася дітьми, кухнею, церквою. Живучість цього пережитку в суспільній свідомості дає підстави не лише сучасним феміністкам, а й багатьом дослідникам констатувати обмеження прав жінки у нинішньому « *чоловічому суспільстві* ».

1 0 Рангові параметри не що інше, як характеристики соціальної **11** структури, що ґрунтується на нерівності (вертикальній диференціації).

Це знаходить свій вираз у тому, що по кожному з наведених вище рангових параметрів можна скласти систему статусів, кожен з яких за рангом буде вищим від одних статусів і нижчим від інших. Вертикальну диференціацію соціальної структури творять групи та спільноти, що виникають внаслідок неоднакового володіння людьми деякими важливими матеріальними і духовними благами, від яких залежить їх суспільний статус та життєві можливості: ^особистого розвитку та навчання і виховання своїх дітей, ^перспективи зайняття певного суспільного становища (вищого або нижчого), яке відповідно розширює або звужує соціальні потенції індивіда. Нерівність веде до формування «*соціальної драбини*», по якій люди рухаються вгору, забезпечуючи собі, своїм дітям кращі життєві умови та ширші можливості, або вниз, де ці можливості значно звужуються.

Щодо типів соціальних структур, то вони визначаються характером суспільно-економічної системи, в межах якої ця система функціонує. І якщо суспільство переживає процес соціального зламу, стан перехідного періоду, то кардинальні, якісні зміни в соціальній структурі стають неминучими. Вони й реформують економічну, політичну і духовну сфери життєдіяльності суспільства, значною мірою самі визначають їх. Саме ці процеси спостерігаються на території колишнього СРСР, у т.ч. в Україні.

Основні тенденції перетворень соціально-класової структури в нашому суспільстві характеризуються 'зростанням кількості зайнятих у приватному секторі, бізнесі, особливо молоді, менеджерів, 'поглибленням соціальної диференціації, 'появою принципово нових соціальних груп (фермерів, підприємців, банкірів тощо), ' зміною соціальної структури, соціальних пріоритетів.

За рівнем добробуту в сучасному українському суспільстві можна виділити три основні страти: вищу, середню і нижчу.

За нашими оцінками в Україні середній клас становить всього 12-15 відсотків дієздатного населення. На Заході - більше 60 відсотків.

А.Гальчинський, радник Президента України, директор Національного інституту стратегічних досліджень

До останніх, як правило, попадають безробітні, пенсіонери, які не мають додаткових доходів, працівники збанкрутілих підприємств та фірм і ті, хто

місяцями не отримувє заробітну платню і т.д.

♦ Отже, *суспільство* є складноструктурованою та багатовимірною будовою. Кожна особистість від народження до кінця свого життя в ньому може бути охарактеризована через набір шіастих ій приписних та набутих статусів та відповідних їм соціальних ролей, а отже об'єктивно вона є членом одночасно багатьох соціальних груп та спільнот, які разом з соціальними інститутами та соціальними організаціями, системою соціальних відносин взаємодій і складають соціальну структуру суспільства.

4. 2. Соціальна стратифікація: поняття та види

Стратифікацію можна визначити як структуровані нерівності між різними групуваннями людей. Стратифікацію можна уявити ж геологічне нашарування різшгх скельних порід земної поверхні. В такому разі сучасне суспільство можна розглядати ж ієрархію "пропорцій" - з привілейованими нагорі й знедоленими внизу

Е.Гіденс

У сучасному суспільстві існують групи, які мають значно більші ресурси багатства і влади, ніж інші, а отже, перебувають щодо них у більш привілейованому становищі. Іноді в буденному житті індивіди, що входять у ці групи, не уявляють собі ані розмірів та меж такої групи, ані власного статусу у цій складній соціальній системі. Однак без наукових знань реальної соціальної структури, характеру розподілу цінностей між різними групами і ступеня нерівності між ними неможливо зрозуміти, як функціонує і розвивається суспільство. Сукупність знань, які характеризують саме ці аспекти соціального життя, на думку вчених належать до теорії *соціальної стратифікації*.

** Соціальна стратифікація - це ієрархічно організована структура соціальної нерівності, яка існує в певному суспільстві в даний історичний проміжок часу. Таку ієрархічно побудовану структуру соціальної нерівності можна уявити як розподіл суспільства на страти (від лат. зігайт - інаст, прошарок).*

Розшироване, багаторівневе суспільство можна порівняти з геологічними нашаруваннями фунту або різнокольоровими пластами кондитерського виробу. Порівняно з простим нашаруванням соціальна стратифікація має принаймі дві суттєві особливості:

Бпо -перше, стратифікація є ранговим розшаруванням, коли вищі верстви знаходяться у більш привілейованому становищі, ніж нижчі (стосовно ресурсів і можливостей розвитку);

Іно-друге, верхні верстви, як правило, значно менші за кількістю членів суспільства, що до них належать, аніж нижчі.

Те саме можна сказати і щодо інших верств, якщо їх розглядати послідовно зверху вниз. Однак у сучасних розвинутих суспільствах цей порядок порушується. Нижчі верстви в кількісному відношенні поступаються так званому «середньому класу».

Спроби пояснити механізм соціального розшарування привели до появи трьох взаємопов'язаних підходів до аналізу соціальної стратифікації.

*а*Уфункціоналістська школа в соціології пояснює нерівність, виходячи з диференціації соціальних функцій, які закріплюються за різними його групами в процесі суспільного поділу праці. Відповідно, на основі ієрархії соціальних функцій складається ієрархія соціальних груп, що їх виконують. Суспільство організує та відтворює нерівність за кількома критеріями, напрямками: ^за рівнем доходу, одержуваного від виконання людиною своїх функцій, ^освіти, ^ володіння політичною владою, ^> соціальним престижем. Інакше кажучи, в результаті життєдіяльності суспільства в ньому утворюються великі групи людей, які концентрують у своїх руках більшу чи меншу частину суспільних ресурсів та набувають можливості ними розпоряджатись. Відповідно, в очах решти суспільства вони є більше чи менше престижними. Статуси, якими володіють люди, щодо них належать, є по-різному бажаними для інших. В такий спосіб суспільство спрямовує прагнення, амбіції людей на досягнення статусів, які дають максимальну користь для нього і максимально комфортне становище для особистості. Відносна вага такого підходу функціоналістської школи полягає в тому, що суспільство, як цілісна система, не може функціонувати без жодної, на перший погляд навіть найменш значущої, з набору соціальних ролей. Хоча, з іншого боку, кількість складних і особливо важливих для суспільства ролей є меншою, ніж кількість ролей простіших. А отже, до їх виконання повинні залучатися люди більш компетентні та активні, які також об'єктивно складають меншість серед членів цього суспільства. І навпаки - чим простіша роль, тим більша кількість людей може виконувати. Вони природно змушені задовольнятися меншою частиною соціальних благ, що їм припадає в результаті розподілу.

♦ Отже, соціальна стратифікація - необхідне, неминуче і універсальне **11** явище, пов'язане з природною різноманітністю функцій соціальних ролей. Ієрархія функцій визначає ієрархію соціальних груп. Винагорода здійснюється у відповідності з роллю, а тому є справедливою. Стратифікація забезпечує оптимальне функціонування суспільства. Проте функціоналісти не могли пояснити, чому окремі ролі винагороджуються аж ніяк не пропорційно їхній питомій вазі, значущості для суспільства, наприклад, чому особи, що обслуговують еліту, одержують за свою працю більше, ніж їх колеги у звичайних умовах. Критики функціоналізму підкреслювали, що висновок про корисність ієрархічної побудови суперечить історичним фактам про соціальні конфлікти, які призводили до складних ситуацій, вибухів і часом відкидали суспільство назад.

Другим напрямком аналізу соціальної стратифікації можна вважати *конфліктологічний підхід*, тому що він аналізує це явище з позицій теорії конфлікту. Відповідно до нього соціальна стратифікація не є необхідною і неминучою, вона виникає з боротьби груп, з

конфлікту між ними. Її визначають інтереси тих, хто знаходиться при владі, а тому стратифікація несправедлива й утруднює нормальне функціонування суспільства. *К.Маркс*, якого можна вважати прихильником конфліктного підходу, пов'язує соціальну нерівність з різним становищем груп людей в системі матеріального виробництва, із відмінним їх ставленням до власності. Панує той, хто володіє засобами виробництва. Вся історія суспільства - це історія боротьби класів. За *К.Марксом*, з розвитком суспільства зростає соціальна напруженість, багатство нагромаджується в руках небагатьох, розвивається конфлікт, який завершується вибухом, ліквідацією експлуатації. Критики марксистської концепції виступили проти абсолютизації критерію ставлення до власності та спрощеного уявлення про соціальну структуру як взаємодію двох класів: імущих та неімущих. Вони посилалися на різноманітність страт, нате, що історія надає приклади не лише загострення відносин між стратами, але й зближення, стирання відмінностей між ними, а отже, і суперечностей.

В основі соціальної нерівності, за *П. Вебером*, лежать не лише володіння власністю й рівень доходів. Нерівність статусів дає змогу виконувати ту чи іншу соціальну роль та забезпечують можливість досягнення певного становища, а також рівень володіння реальною владою, зокрема, належність до тих чи інших політичних угруповань. Кожен з цих компонентів може забезпечити сходження «соціальною драбиною». В середні віки особливу роль у формуванні ієрархічної структури відігравала належність до певних статусних груп. В новіші часи в ряді країн найважливішим фактором, що забезпечує входження до найвищих верств, ставала партійна належність. Зокрема, у тоталітарному радянському суспільстві саме вона визначала близькість до владних структур й давала можливість досягти вищих щаблів соціальної ієрархії.

Ідея багатомірної стратифікації набуває розвитку у *Я. Сорокіна*. Він виділяє три основні форми стратифікації і, відповідно, три види критеріїв: ► економічні, ► політичні, ► професійні. Всі вони пов'язані між собою. Люди, які належать до вищих верств, у якомусь одному відношенні, як правило, належать до тих самих верств і за іншими параметрами. Представники вищих економічних верств належать одночасно й до вищих політичних тощо. Ймовірно, складність і розмаїття сучасних соціальних утворень справді потребують при визначенні ієрархічної структури використання різних критеріїв стратифікації.

Незважаючи на різку відмінність функціоналістської та конфліктологічної парадигм, кожна з них має специфічну цінність для соціологів у відповіді на різні питання. З точки зору конфліктної парадигми основним аргументом проти функціоналістів є те, що вони не помічають *ролі влади* у формуванні та відтворенні системи стратифікації. Саме влада, а не функціональна необхідність формує відповіді на питання, хто виграє від стратифікації, хто займає вищі, а хто нижчі позиції, чому назрівася конфлікт. Основним аргументом проти конфліктологічної парадигми є те, що всі суспільства стратифіковані. В кінці кінців, всі сучасні стратифікаційні системи індустріальних держав подібні, незалежно від того, на якій ідеологічній основі вони ґрунтуються. Влада може допомогти побудувати специфічну систему стратифікації, але відповідальність за неї в цілому несе все-таки система соціальних потреб (функціональна різноманітність).

У 70-80-х роках ХХ ст. набула розповсюдження тенденція синтезу *функціоналістського* та *конфліктологічного* підходів. Найповнішого вигляду вона набула у працях американських учених *Герхарда та Джина Ленскі*, які сформулювали *еволюційний підхід* до аналізу соціальної стратифікації. Вони створили модель соціально-культурної еволюції суспільства і показали,

що стратифікація не завжди була необхідною та корисною. На ранніх етапах розвитку ієрархія практично відсутня, згодом вона з'являється внаслідок природних потреб, частково ґрунтуючись на конфлікті, який виникає в результаті розподілу додаткового продукту. З одного боку, стратифікація може служити функціональним потребам, винагороджуючи таланти, а з іншого боку, вже існуюча форма стратифікації має тенденцію до консервації довше, ніж того потребує функціональна необхідність (так твердять конфліктологи).

Д.Ленські також поєднував наголос функціоналістів на спільних цінностях та соціальній стабільності та наголос конфліктологів на розділених інтересах та нестабільності. В індустріальному суспільстві вона базується в основному на консенсусі цінностей можновладців і рядових членів суспільства. У зв'язку з цим винагорода буває і справедливою, і несправедливою, а стратифікація може сприяти або утруднювати розвиток залужено від конкретно-історичних умов і ситуацій. Ймовірно, що стратифікація одночасно спрощує певні аспекти суспільного функціонування, а деякі утруднює.

Суспільство не тільки допускає ієрархію"статусного становища груп, окремих індивідів, що до них належать, але й сприймає її як джерело, імпульс для свого розвитку. Соціальна стратифікація вказує на нерівність у суспільстві, його поділ за певним критерієм чи їх сукупністю на стійкі групи, які мають неоднаковий вплив на суспільне життя. Якщо соціальна нерівність потрібна для раціоналізації суспільного устрою, то проблемою залишається вибір критерію нерівності, який би забезпечив ■=> *стабільність суспільства, О його прогрес.*

Найчастіше для загального уявлення про соціальну ієрархію суспільства достатньо поділити громадян будь-якого суспільства відповідно до таких критеріїв: *дохід, освіта, влада, престиж.*

Дохід вимірюється в гривнях або доларах, які одержує окремий індивід (індивідуальний дохід) або сім'я (сімейний дохід) протягом певного періоду часу, скажімо, одного місяця або року.

Освіта вимірюється кількістю років навчання у школі, ліцеї, гімназії, технікумі,

^

Увага!

^^"" Всі розглянуті підходи, аналізуючи феномен соціальної ^^^^ стратифікації та причини його виникнення із власних позицій, дають ^"">«^^ лише часткові знання, вони не є універсальними. Це означає, що при аналізі

стратифікаційних явищ у кожному конкретному випадку треба ~~~~~ враховувати як сильні, так і слабкі сторони цих

^"" ■^_Λ

методологічних підходів.

~~~~~

коледжі, університеті. Скажімо, початкова школа означає 4 роки, неповна середня -9 років, повна середня 11 (12), коледж-4 роки, університет-5 років, аспірантура-3 роки. Отже, професор має за спиною більше 20 років формального навчання. Інша ж людина може не мати і неповної середньої освіти.

Влада вимірюється кількістю людей, на яких розповсюджується прийняте Вами рішення. Влада - можливість нав'язувати свою волю або рішення іншим людям незалежно від їх волі. Скажімо рішення Президента України розповсюджується на всіх громадян, а рішення бригадира - лише на членів бригади.

Престиж - повага статусу, яка склалася в громадській думці.

Система цінностей, яка панує в суспільстві, буде визначати домінуючі у співвідношенні чотирьох критеріїв. У більшості закритих суспільств, зокрема тоталітарному (радянському), визначальною була наближеність до влади, доступ до прийняття владних рішень, що давало можливість піднятися на вершину соціальної піраміди за всіма показниками. Сучасне суспільство орієнтується на фінансовий успіх, досягнення якого відкриває більші перспективи і в набутті влади. ■**Дохід, Влада, ^престижі досвіта* визначають *сукупний соціальний статус особистості*, тобто її становище і роль в суспільстві, соціально-стратифікаційній структурі. Кожна привілейована страта об'єктивно прагне ■=>до закріплення і відтворення у спадкоємців свого престижного статусу,^{1^} до перетворення власного набутого статусу у приписний для нащадків, чи, принаймні,^{1^}для полегшення їм процесу набуття привілейованого статусу. При тому, чим впливовішою є страта, тим більше в неї таких можливостей, наприклад, через передачу частини нагромаджених багатств у спадок, через створення умов для набуття кращої освіти тощо.

Якщо суспільство у процесі побудови стратифікаційної системи орієнтується на приписний статус особистості, то в результаті формується жорстка система стратифікації, обмежується доступ до привілейованих груп нових членів. Таке суспільство можна визначити як *закрите*. Класичними прикладами *іакритих суспільств* є ♦ *рабовласницьке*, * *феодалне*, ♦ *кастове суспільство* в Індії, залишки якого збереглися й нині. Суспільство, орієнтоване на набутий статус, який визначається завдяки здібностям, особистій волі людини, вимагає від неї власної ініціативи, має рухливу систему стратифікації, є *відкритим*. Таке суспільство є ■♦*високодинамічним*, воно допускає ♦*вільний перехід людей вгору і вниз по "соціальній драбині"*. Такими є сучасне індустріальне та постіндустріальне демократичне суспільство. В деяких країнах, в силу специфічних обставин, збереглася стратифікація *змішаного типу*, в якій пережитки станового закритого ладу доповнюються елементами відкритого суспільства (Великобританія, Японія).

Найдинамічнішим більшість соціологів вважають відкрите суспільство, у якому поділ на «*верхи*» та «*низи*» пом'якшується наявністю масового «*середнього класу*». До нього належать люди, переважно із набутим соціальним статусом, який неможливо в повному обсязі відтворити у нових поколіннях, і його досягнення вимагає від спадкоємців власних зусиль. Тому представниками середнього класу і в суспільстві, яке переймає ідеологію, систему норм середнього класу, високо цінується освіта, цілеспрямованість. Відповідно, все суспільство одержує могутній стимул до прогресу, ґрунтується на принципі конкуренції. Окрім того, середній клас розглядають як гарант стабільності суспільства. Для того, щоб просунутись по соціальній драбині та зберегти свої набутки потрібен соціальний мир, відсутність антагоністичних суперечностей між стратифікаційними групами. Завдяки цьому і забезпечується стабільний розвиток суспільної системи в цілому.

Соціологи по-різному підходять до тлумачення поняття «середній клас», використовуючи неординарні параметри для його виділення. Як правило, такі параметри, як * «середній рівень доходу», * «усвідомлення себе як представника саме середнього класу» є занадто нечіткими і неоднозначними. Очевидно, треба шукати інтегральний параметр оцінки приналежності до середнього класу. Ним, на наш погляд, могла б бути наявність у представників цієї верстви розвинутого почуття соціального оптимізму. Тобто впевненості у своїй здатності забезпечити собі та своїй сім'ї належні життєві умови нині та у близькій перспективі, дати своїм дітям «стартовий капітал» перш за все у вигляді доброї освіти, яка забезпечить їм можливості для самореалізації та комфортне становище у соціумі.

Найсуттєвіші соціальні суперечності виникають у «двополюсному суспільстві» (багаті - бідні). Вони призводять до масштабних потрясінь і навіть руйнування суспільної системи. «Суспільство середнього класу» ще називають плюралістичним. Сам середній клас складається з багатьох прошарків. Відмінності та суперечності між ними відносно слабкі, вони взаємно узгоджуються та нейтралізуються-вирішуються природним шляхом. Інакше кажучи, наявність багатьох прошарків з відносно різними неантагоністичними інтересами становить соціально-економічну базу взаємної терпимості у відносинах між ними та плюралізму.

Всі розглянуті соціальні групи є лише відносно стабільними. В силу різних обставин вони можуть збільшуватися чи зменшуватися, а деякі з них повністю зникати із соціального простору. Кількісний склад, конфігурація соціальних спільнот, тип взаємин між ними суттєво впливають на життєздатність суспільства, а отже, як вже зазначалося, вимагають і певного управління соціальними процесами. Воно полягає, зокрема, у стимулюванні чи навпаки уповільненні переміщення людей з одних груп в інші, коли це необхідно та можливо.

Кожна людина переміщується в соціальному просторі, в суспільстві, в якому вона живе. Іноді ці переміщення людина сприймає відчутливо і ідентифіковано, наприклад, переїзд із Києва у Львів або перехід із православної в греко-католицьку церкву, або з однієї сім'ї в іншу. Все це змінює позицію індивіда в суспільстві і свідчить про його переміщення в соціальному просторі. Проте, існують такі переміщення людини, які важко визначити як соціальні не лише оточуючим її людям, але й їй самій. І наприклад, дуже складно визначити зміни становища індивіда у зв'язку із зростанням (або падінням) престижу, збільшенням або зменшенням можливостей використання шіади, змінами доходу. Разом з тим, такі зміни в позиції людини в кінцевому підсумку відбиваються на її поведінці, системі відносин в групі, потребах, установках, інтересах і орієнтаціях. У зв'язку з цим важливо визначити, як здійснюються переміщення індивідів в соціальному просторі, які в соціології прийнято називати процесами мобільності.

Такі переміщення зумовлені як природними (зміни в життєвому циклі особистості: від народження до старіння), так і власне соціальними чинниками.

Пошук соціальної мобільності ввів у науковий обіг/7. Сорокіну 1927 р. З того часу його активно використовують у соціологічних дослідженнях нерівності і воно буквально означає переміщення індивідів між різними рівнями соціальної ієрархії, яка визначається зазвичай з точки зору широких професійних і соціально-класових

категорій. Ступінь соціальної мобільності часто віта>ристовується як показник рівня відкритості, рухомості суспільства і, навпаки, його консервативності, замкнутості. Відомо, що у станово-кастовому суспільстві соціальна мобільність майже відсутня, наприклад» У феодальному суспільстві кріпосний селянин не міг вільно змінити свій статус. У суспільстві буржуазно-демократичному соціальна мобільність проявляється особливо яскраво, даючи людині можливість переміщатися з однієї верстви чи страти в іншу. За часів СРСР соціальна мобільність і частіше проявлялася в можливості перейти з лав робітників і селян до класу інтелігенції або управлінців, починаючи з майстра і закінчуючи найвищими державними і партійними чиновниками. В цілому можна стверджувати, що в суспільстві торгово-ринкових відносин можливість переходу людини з однієї соціальної позиції в іншу не визначається лише родовими ознаками, а багато в чому залежить від самої людини, її активності, творчих здібностей, таланту і вольових якостей. Саме наявність або відсутність таких здібностей і якостей визначає рух людини з однієї верстви в іншу. Адже верстви ці, маючи свої якісні і кількісні характеристики, не відділені одна від одної непроникною стіною (як це має місце в кастовому або становому устрої суспільства), а скоріше мають розмиті кордони, вони нібито разом дифузно проникають одна в одну, що і визначає можливість цього руху людей (або окремих соціальних груп і спільностей).

Існує два основних типи соціальної мобільності: горизонтальна і вертикальна.

Горизонтальні соціальні переміщення проходять в рамках груп, що утворюються на підставі номінальних параметрів, наприклад, переїзд з одного міста проживання на інше, чи перехід прагівішка на іншу роботу без просування по кар'єрній драбині. Вони самі по собі не означають «соціального росту» індивіда, хоча за певних обставин можуть прискорювати або уповільнювати його. *Вертикальні соціальні переміщення* передбачають перехід індивіда з нижчої страти у вищу чи навпаки.

В сучасному відкритому суспільстві оптимальним засобом для стратифікаційної мобільності, «соціальним ліфтом» вважається *освіта*. Набувши вищого рівня освіти, працівник підвищує і свою фахову кваліфікацію, може виконувати більш складну та відповідальну роботу, і це дає йому підстави для одержання вищої винагороди - за вкладену працю, допускає до прийняття владних управлінських рішень, створює можливості для користування певними привілеями.

До речі, відомий промисловець *А. Нобель*, вважаючи неморальним передачу у спадок великих багатств, заповів свої кошти фонду, що виплачує найпрестижніші у науковому світі премії тим, хто своєю працею прискорює прогрес науки, а отже і людства в цілому і на цій підставі заслуговує бути зачисленим до суспільної еліти, користуватися не лише повагою, але й більшими матеріальними ресурсами.

Відкрите суспільство передбачає високий рівень соціальної мобільності, тобто можливість горизонтальних та вертикальних соціальних переміщень. Водночас воно є плюралістичним і терпимо ставиться до різних форм самореалізації

Увага!

Роль «соціального ліфту» можуть відігравати й інші чинники, наприклад, одержання спадку. Такий варіант соціальної мобільності, як правило, не лише не сприяє розвитку суспільства в цілому, але може і ускладнювати його, бо на верхні шаблі соціальної драбини потрапляють люди, які лише скористалися із здобутків інших, не давши нічого суспільству.

особистості, допускає різний рівень лояльності до самого себе. Це можна розглядати як одну з передумов виділення в ньому ще однієї с гратифікаційної групи - *маргіналіє*. Термін походить від латинського «*aei taegipept*» - скраю, збоку. Їм позначають «нетипових» представників своєї соціальної спільноти, які, як правило, формують власне соціальне середовище, створюють свою субкультуру, дистанціюються від своєї соціальної верстви.

- ♦ Категорією "*маргіналії*" ряд соціологів також позначає і людей, які в силу різних обставин втратили, чи добровільно відмовились від зв'язків не лише з тією стратою, з якої вони вийшли, але й з суспільством в цілому. Це - *декласовані елементи, люмпен - пролетаріат*.

Наявність обмеженої кількості таких людей різні дослідники пояснюють по-своєму, трактуючи це як наслідок соціальної конкуренції (аутсайтери, що «зійшли з дистанції»), або як «*природне зло*», що з'являється в суспільстві само собою, наприклад, особливостей психологічного складу індивідів і яке необхідно контролювати та обмежувати.

Особливо масово серед цих людей розповсюджуються небезпечні для суспільства форми поведінки, якщо вони поповнюються індивідами, котрих суспільство «виштовхує» з себе (безробітні) і не може налагодити з ними необхідних взаємоприйнятних контактів, системи соціального захисту та соціальної реабілітації.

- ♦ Отже *соціальна мобільність* надзвичайно важлива характеристика суспільства. За його критеріями можна порівнювати різні типи суспільства з погляду динамічності чи задублості його соціальних структур, вводити поняття відкритого чи закритого суспільства, демократичного або тоталітарного режиму і т. д.

Наслідки соціальної мобільності (позитивні, негативні) відбиваються і на індивідах, і на суспільстві в цілому. Просування уверх тісно зв'язане з політичним розвитком, інтелектуальним, науковим проіресом, формуванням нових цінностей і соціальних рухів. Рух вниз веде до вивільнення вищих верств від малоко-

Увага!

Небезпека присутності маргінальних елементів у суспільстві полягає у тому, що ця група часто стає «живильним середовищем» для розповсюдження асоціальних варіантів поведінки, зокрема злочинності.

рисих елементів. Найважливіше те, що посилена мобільність сприяє дестабілізації суспільства за всіма його параметрами. Інший можливий результат - витіснення найбільш здібних членів суспільства з процесу мобільності або ж за межі даного суспільства як такого, що неминуче віддзеркалюється негативно і на долі самого суспільства. Від тієї чи іншої реакції суспільства на наслідки мобільності залежить можливість або неможливість подолання нестабільності, яку вона викликає.

Отже, узагальнюючим поняттям для наукового визначення і розуміння відносин між людьми з приводу розподілу влади, власності, престижу, присвоєння всіх видів ресурсів є *"соціальна стратифікація"*. Соціальні відмінності стають соціальною стратифікацією, коли групи людей вишукуються ієрархічно впродовж шкали нерівності, яка виражається в різниці доходів, освіти, влади, престижу, віку, етнічної приналежності або за допомогою якоїсь іншої ознаки. В сучасних високорозвинutih суспільствах існує багато стратифікаційних критеріїв, за якими можна ділити будь-яке суспільство.

Стратифікації притаманні декілька системних властивостей: ® **соціальність** (позабіологічність) цього явища; © **традиційність**, оскільки нерівність становища різних груп людей зберігається протягом всієї історії цивілізації; ® **універсальність**, тобто її історична зумовленість не заперечує можливості оцінки її оптимальності стосовно конкретного суспільства; © **функціональність**, тобто визнання її історичної неминучості передбачає відмову від методологічного сприйняття соціальної нерівності як зла, небажаного в суспільстві феномена, що дозволяє соціології перейти від виконання ролі соціальної критики, від прояву ціннісного почуття справедливості (*"нерівність — архаїзм, пережиток застарілих соціальних фор"*) до наукового аналізу реальних відносин між людьми, причин і умов їх існування, їх одвічності і корисності для функціонування суспільства, його розвитку.

Особливостями розвитку соціальної структури українського суспільства в кінці XX ст., на початку XXI ст. є:

Асоціальна структура стала менш жорсткою, рухливішою;

Аз 'являються економічні класи, верстви і страти з відповідною системою соціальних конфліктів і суперечностей; Послаблюються існуючі у суспільстві стратифікаційні обмеження; Аз 'являються нові канали підвищення статусів, посилення горизонтальної та

вертикальної мобільності; ^активізуються процеси лібералізації, яка породжує феномен "нових бідних", перехід

значних мас населення в переважно нижчі страти; Аосновним критерієм соціальної стратифікації стає прибуток; Ауформуванні високостатусних груп посилюється роль освіти і престижу; Азмінюються якісні і кількісні параметри соціальної структури українського

суспільства.

Якщо на початку 90-х рр. XX ст. за показником здоров'я Україна посідала 40-е місце в світі, то на початку XXI ст. вона перемістилася у другу сотню. За рівнем

життя наша країна у 2006 р. займала 140-е місце, перед Бангладеш, Конго, Зімбабве. Щорічно населення України зменшується в середньому на 400 тис. осіб. За переписом населення 2001 р. чисельність населення скоротилася за період з попереднього перепису на 3 млн. чоловік і становило трохи більше 49 млн чоловік, а на початку 2007 р. зменшилось до 47 млн. чоловік.

Якщо рівень життя еліт, вищої верстви за ці роки значно зріс, то у більшості населення він різко знизився. Зубожіння населення, жебрацтво, безпритульність стають звичайним явищем.

Соціальна структура українського суспільства, зазнавши суттєвих змін порівняно з радянським часом, зберігає чимало його рис. Щоб позбутися їх і вийти на рубіж "суспільства середнього класу", потрібна трансформація, економічне піднесення країни.

Отже, вивчення соціальної структури та соціальної стратифікації, тенденцій їх розвитку має не тільки науковий, але й практичний інтерес, бо дає змогу визначити оптимальні для суспільства напрямки прогресу. Зокрема, нині в українському суспільстві актуалізується проблема запобігання його розвитку по шляху формування двополюсного закритого суспільства і переходу до відкритого суспільства з масовим та впливовим «середнім класом», яке розглядається як соціальна база плюралізму та демократії, створює передумови для самореалізації особистості у ■ бажаних для суспільства галузях.

[*]ЛІФІКІГ^Р

Резюме

1. Суспільство відрізняється складною структурою і багатограними стосунками відношеннями. Соціална структурa - це внутрішня будова суспільства, сукупність його елементів і взаємозв'язків між ними

2. Найважливішими елементами соціальної структури суспільства є соціальні статуси, ролі, індивіди, соціальні групи та спільноти, соціальні організації та інститути об'єднанні стійкими зв'язками, відносинами і взаємодіями.

3. Статуси пов'язані між собою соціальними функціями, які проявляються через соціальні відносини. Якщо статуси дають нам статичну, то ролі - динамічну картину суспільства, індивіди, займаючи той чи інший статус, виконують між собою соціальну взаємодію. Сукупність статусів і ролей складає фундамент соціальної структури суспільства. Їх кількість, порядок їх розташування, характер, залежності один від одного визначають зміст конкретної структури конкретного суспільства.

4. Вивчення соціальної структури суспільства, тенденції її змін має велике прикладне

значення для державних органів, які здійснюють управління макросоціальними процесами, так і для окремого індивіда, котрий планує свою життєву кар'єру і прагне обрати оптимальні варіанти поведінки в соціальному просторі.

5. Спільноти і групи формуються в суспільстві внаслідок процесів соціальної диференціації та стратифікації. Ці процеси описують за допомогою номінальних та рангових параметрів соціальної структури суспільства. Знання цих параметрів дає можливість соціологам визначити природу таких базових характеристик суспільства, як гетерогенність та соціальна нерівність.

6. Поняття соціальної стратифікації відображає наявність у певному суспільстві численних соціальних утворень, представники яких різняться між собою нерівним обсягом влади та матеріального багатства, прав і обов'язків, привілеїв і престижу. В такому ієрархічно вибудованому розподілі соціокультурних благ знаходить свій вираз сутність соціального розширювання, з допомогою якого суспільство отримує можливість стимулювати одні види діяльності та взаємодії, толерантно ставитися до інших та боротися з небажаними.

7. Знаючи, з яких соціальних спільнот і груп складається суспільство, яке місце на ієрархічній драбині вони займають, якими є їхні потреби та інтереси, якими цінностями вони керуються і які моделі поведінки властиві для їх членів, ми можемо оцінити соціальний потенціал суспільства в цілому та окремих соціальних груп, правильно спланувати політичні та маркетингові кампанії, прогнозувати перебіг великих макросоціальних процесів та поведінку окремих індивідів.

[9]   Запитання для роздумів, самоперевірки, повторення

1. З яких класів, верств, груп складається суспільство?
2. Що означає категорія "соціальна структура суспільства"?
3. За якими параметрами соціологи виділяють соціальні спільноти?
4. Якими є критерії диференціації населення?
5. Кого Ви відносите до представників "вищого класу", "середнього класу", "нижчого класу"?
6. Якою є соціальна структура сучасного українського суспільства?
7. Що впливає на трансформацію соціальної структури суспільства?
8. Чим різняться між собою поняття "класова структура", "соціальна структура", "соціально-класова структура"?
9. Що є спільного і відмінного в "теорії класів" і "теорії стратифікації"?
10. Чому узагальнюючим поняттям для наукового визначення і розуміння відносин між людьми з приводу розподілу влади, власності, престижу, присвоєння видів ресурсів вважаються "соціальна стратифікація"?
11. Які Ви знаєте критерії соціальної стратифікації?
12. Що розуміють під "стратифікаційною системою"?
13. Які Визнаєте типи стратифікаційних систем?
14. Що таке "соціальна стратифікація"?
15. Чим відрізняється горизонтальна соціальна мобільність від вертикальної соціальної мобільності?
16. Які причини соціальної нерівності? Чи може нерівність бути справедливою?

17. Кого можна віднести до маргінальних верств населення?

18. До якої страти Ви відносите себе і членів Вашої родини?

ОСОБИСТІСТЬ У СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНИХ ЗВ'ЯЗКІВ

(Успільство - це світ людей. Людина живе у цьому світі. Вона в ньому народжується, розвивається, стає особистістю. Через нього сприймає певні знання, цінності, норми поведінки. Через нього включається в різні види діяльності, взаємодіє з оточенням, набуває певного соціального становища. З усім цим пов'язана ціла низка таких важливих соціологічних понять, як соціалізація, соціальні статуті, ролі, структура особистості, девіантна поведінка і т.д., соціологічному аналізу яких і присвячена ця тема.

0 План (логіка) викладу і засвоєння матеріалу:

- 5.1 Поняття особистості. Особливості соціологічного аналізу особистості
- 5.2. Соціалізація особистості: сутність, агенти, етапи.
- 5.3. Соціальний статус і соціальні ролі особистості.
- 5.4. Соціальна структура особистості.
- 5.5. Соціальні регулятори діяльності та проблеми девіантної поведінки.
- 5.6. Соціальні типи особистості.
- 5.7. Нові тенденції взаємодії людини і суспільства у сучасних умовах.

5.1. Поняття особистості. Особливості соціологічного аналізу особистості

А Особистість - інтегральна (цілісна) сукупність соціальних властивостей людини, що з'являється та видозмінюється протягом усього життя людини у результаті сталого взаємодії внутрішніх та зовнішніх чинників її розвитку, активної взаємодії із соціальним середовищем.

Особистість з'являється тоді, коли індивід починає самостійно, як суб'єкт, здійснювати зовнішню діяльність за нормами й еталонами, заданими йому іззовні, - тією культурою, у лоні якої він прокидається для людського життя, для людської діяльності.

Е. Ільєнков

Формування особистості є результатом включеності людини до існуючої системи соціальних відносин шляхом засвоєння нею соціальних функцій, а також усвідомлення своєї приналежності до соціуму.

Поняттям "індивід" позначається людина як окремий представник людського роду. Він є основою формування особистості. Тобто особистість є результатом розвитку індивіда, найбільш повним втіленням його людських штастивостей

Соціальні властивості особистості є проявом у її поведінці та діяльності соціальних відносин - політичних, економічних, сімейних тощо. Проте кожна людина по-різному відбиває ці відносини. Вони ніби проходять крізь фільтри індивідуальності, утворюючи неповторний синтез соціального та індивідуального.

«Отже, кожна особистість є унікальною, неповторною і саме у цьому виявляється їїсамоцінність, її право на суспільне визнання, шанування і гідності.

Особистість - людина, як носій певних, неповторних якостей.Індивід - один п представників роду людського, окрема людина.Людини - узагальнюючий образ людського роду в цілому.

Якщо індивіо повторює риси всіх інших людей, то особистість завжди оригінальна, оскільки тут маютьяся на увазі тільки ті. якості, які притаманні даній людині. Звідси, кожна людина, з одного боку; - іновід (один із роду людей), а з іншого - особистість (людина, яеа має свою індивідуальність). І якщо поняття "людина" та "індивід" об'єднують всіх людей, то особистість відрізняє їх один від одного.

Індивідуальність - це успадковані й набуті, особливі й специфічні якості (природні, фізіологічні, і ісихологічні, соціальні і т.д.), які відрізняють одну людину від інших.

У понятті *особа* розкриваються предметні ознаки індивіду альності щодо окремих соціальних об' єктів- груп, інститутів, орішпзацийтощо, соціальна роль, яку відіграють окремі соціальні верстви у жигтс;ияльн(нлт суспільства. Якщо поняття "особистість" вживається стосовно кожної людини, то іноіяття "особа" соціальну сутність людини конкретизує узагальнено.

Сучасні досягнення наук про людину, передусім - фізіології, психології, соціології, накопичені ними конкретні наукові результати дозволяють виділити у сукупності атастивостей людини певні структурні компоненти, групи властивостей, котрі утворюють так звані рівш структури особистості:

>■ перший рівень - це *генетично обумо&чені*, успадковані компоненти структури особистості, психофізіологічні зада і ки.

>другий рівень - *індивідуаіьно-психологічні* властивості, що формуються на основі генетично обумовлених;

^третій рівень - *соціально значущі* компоненти, ті властивості, які формуються під впливом соціальних зв'язків та відносин, у процесі діяльності людини.

Стрижень особистості, самосвідомість - не що інше, як результат соціальної взаємодії, у процесі якої індивід навчився липні пси на себе як на об'єкт, очима інших людей. Особистість трактовано як об'єктивну якість, яку людина набуває в процесі соціального життя.

Дж. Ми

~^~^

Увага!

~~~~

Не тільки біологічні особливості людини впливають на ~~~~~
^ формування соціально значущих властивостей, а й соціальні якості
мають здатність змінювати психофізіологічні характеристики людини. Добре ~~~~
відомо, що активна творча праця продовжує працездатний вік ~~~~~
~~~~~^~^ людини. ~~~~~

Наукові дослідження підтвердили гіпотезу про психічний взаємний зв'язок, взаємну обумовленість зазначених компонентів структури особистості.

А Спроцеси уявлення про однозначну генетичну чи соціальну обумовленість формування особистості не підтверджуються сучасною наукою. Людина від народження має не тільки певні передумови для розвитку вищих психічних властивостей - інтелекту, мислення, мовлення, але й схильності до певних типів поведінки, видів діяльності. Однак без відповідного соціального середовища, навчання і виховання закладені природою потенції людини не трансформуються в реальні її властивості. Структуру особистості слід розуміти як складну єдність двох взаємо проникаючих структур-психофізіологічної та соціальної, ця єдність є відносно стійкою, забезпечує цілісність особистості, її самоусвідомлення. Особистість є предметом вивчення багатьох наук, філософія розглядає особистість як суб'єкт творчості, здатний пізнавати і змішувати себе та оточення. Психологія вивчає особистість як комплекс психічних властивостей, станів та процесів, акцентуючи увагу на індивідуальних відмінностях людей.

Соціологія ж прагне виявити в особистості соціально-типове, з'ясувати зміст і особливості формування особистості і розвиток її потреб у нерозривному зв'язку з функціонуванням і розвитком соціальних груп та спільнот. Вона акцентує увагу на вивченні закономірностей зв'язків особистості і суспільства, особистості і групи, регуляції і саморегуляції соціальної поведінки. Соціологічний аналіз особистості - це поєднання її духовних і життєвих шляхів через призму способу мислення та способу життя конкретного суспільства та його складових соціальних груп.

"Соціологічна теорія особистості" досліджує особистість як об'єкт і суб'єкт соціальних відносин на рівні взаємозв'язків із соціальними групами та спільнотами. Вона оперує такими поняттями, як "людина", "індивід", "особистість", "особа", "індивідуальність", "соціальний статус", "соціальна роль", "соціалізація", "соціальна структура особистості", "види соціальної поведінки", "соціальна адаптація", "соціальний тип особистості", "соціальна активність", "соціальна поведінка" та ін.

Основні аспекти соціологічного аналізу особистості і відповідні групи проблем соціології особистості

• Людина вивчається як елемент соціальної системи, представник різноманітних соціальних утворень, соціальних спільнот, соціальних інститутів та організацій. Досліджуються проблеми інтеграції особистості до складу різних соціальних спільнот, процеси взаємозв'язку особистості і суспільства, особистості і соціальної групи (спільноти).

* Як елемент усіх без винятку соціальних спільнот, всіх соціальних систем, особистість сама є складною *системою* - сукупністю всіх своїх численних соціальних якостей, котрі є елементами структури особистості. Досліджуються проблеми типології особистості, аналізу тих властивостей, що складають її структуру.

* Особистість досліджується в соціологічній теорії як *об'єкт* впливу з боку суспільства та його структур. Досліджуються проблеми формування особистості, її розвитку під впливом певної культури, взаємозв'язку з певними соціальними спільнотами, а також проблеми виховання, освіти, соціалізації особистості.

* Особистість виступає не лише об'єктом, але й *суб'єктом* суспільних змін, діючою істотою, творцем соціальних спільнот і суспільного розвитку, джерелом суспільного життя. Досліджуються проблеми соціальної активності особистості, процеси регуляції та саморегуляції соціальної поведінки, фактори і критерії соціальної активності.

5.2. Соціалізація особистості: сутність, агенти, етапи

Будь-яке суспільство витрачає багато зусиль для того, щоб його члени успішно засвоювали культурні надбання > *норми*, > *цінності*, > *ідеї*, *Асоціальний досвід*, використовуючи для цього систему освіти, виховання, різноманітні засоби підтримки культурних стандартів життєдіяльності.

У результаті реалізації суспільних зусиль кожна людину можна, до певної міри, вважати продуктом соціальних відносин, наслідком впливу на неї соціального середовища. Суспільство намагається системно впливати на розвиток особистості. Воно використовує свою культурну підсистему - механізми навчання і виховання для перетворення природних потреб, інстинктів індивіда в соціально значущі регулятори його поведінки. Водночас людина, як правило, не є пасивним результатом впливу суспільства (оточення). Важливою складовою формування особистості є її самодіяльність, самонавчання і самовиховання. Формуючи себе як особистість, індивід здобуває можливість завдяки своїй цілеспрямованій активності здійснювати вплив на оточення окремих людей, соціальні групи і суспільство в цілому. Відбувається діалектична взаємодія індивіда із соціальним середовищем. Закладені в людині психобіологічні задатки перетворюються за допомогою суспільства та за активної участі самої людини у соціально значущі, соціально-типові властивості особистості, що дають їй змогу брати повноцінну участь у суспільному житті.

Особистість є причиною і наслідком усіх змін у суспільстві. Вона водночас виступає *об'єктом* і *суб'єктом* соціальних відносин, соціального **а** розвитку. Перше обумовлено прагненням бути належним до соціуму, а

друге - прагненням активно взаємодіяти з ним, змішувати його відповідно * до своїх уявлень шляхом виявлення творчої індивідуальності в процесі опанування соціальних норм і функцій, здійснення різноманітних видів діяльності.

^ *Складний і тривалий процес включення індивіда до системи соціальних зв'язків та відносин, його активної взаємодії з оточенням, у результаті якої він засвоює зразка поведінки, соціальні норми і цінності, необхідні для його успішної життєдіяльності у суспільстві, на зивает ься соціалізацією.*

Будь-яке суспільство висуває певні вимоги до розвитку особистості, створює систему сприяння формуванню соціально бажаних властивостей людини, тих властивостей, що схвалюються оточенням. Разом з цим, у суспільстві існує система покарань за відхилення поведінки людини від соціальних норм, суспільних вимог. Соціалізація є основним механізмом взаємодії суспільства і особистості. В процесі соціалізації формуються основні властивості особистості, які забезпечують її життєдіяльність у суспільстві.

Основний характер структури особистості формується в процесі соціалізації на основі сірутури систем соціальних об'єктів, з якими вона мала зв'язок протягом свого життя, включаючи, безумовно, конкретні цінності і норми, інституціоналізовані в цих системах.

Т.Парсонс

1* *Агенти соціалізації*- це люди та установи, діючи соціальні суб'єкти, за допомогою яких людина соціалізується завдяки процесам навчання, комунікації, прилучення до культури. Першим у житті агентом соціалізації є *сім'я*, де відбувається рання соціалізація. Результати батьківського виховання у значній мірі визначають особистість, її подальше суспільне життя. Чимале значення має також взаємодія з однолітками як засіб формування відповідальної, самостійної, принципової, здатної до співпраці особистості. Від результатів цієї взаємодії залежить вміння у подальшому оптимально вибудовувати взаємини з оточенням.

Процес соціалізації не завершується в дитинстві, а продовжується протягом усього життя, оскільки людина повинна постійно опановувати нові ролі, виконувати нові функції. Зміна умов життєдіяльності зумовлює додаткові вміння та навички, спонукає засвоювати нові ефективні зразки поведінки.

Увага!

Соціалізація, що відбувається у дитинстві, називається *первинною соціалізацією*, подальший процес засвоєння нових ролей, цінностей, знань, досвіду на кожному життєвому етапі називається *вторинною соціалізацією* (ресоціалізацією).

На певних стадіях життя людини роль агентів соціалізації виконують *^дошкільні установи, ^неформальні організації, навчальні заклади, кармін, ^трудоий колектив*. Деякі інститути соціалізації мають вплив на формування особистості протягом усього життя. Це - *Фзасоби масової інформації, ^громадська думка*. Схвалення оточення, референтної групи потрібне людині для успішної соціалізації.

Соціалізація не є одностороннім впливом оточення на особистість, наукові дослідження процесу соціалізації (*Ж.Паже, Дж. Мід*) виявили активну роль індивіда в процесі засвоєння соціального досвіду.

Соціальна психологія процес соціалізації індивіда розділяє на два етапи: *соціальну адаптацію та інтеріоризацію*.

10 *Соціальна адаптація - це процес пристосування індивіда до умов життєдіяльності, до рольових функцій та норм поведінки, до форм соціальної взаємодії, що склалися у спільноті, до якої інтегрується індивід.*

0 *Інтеріоризація - процес включення соціальних норм і цінностей до внутрішнього світу людини, тобто заміни зовнішніх санкцій самоконтролем. На цьому етапі кількісне накопичення прийнятих індивідом норм, засвоєних ним цінностей переходить у нову якість, що виявляється у зміні поведінки людини під впливом змін у структурі особистості.*

Інтеріоризація є свідченням успішної соціальної адаптації індивіда. Показниками *неуспішної адаптації* є незадоволеність людини соціальним середовищем, до якого вона інтегрується, бажання вийти за його межі, а також її поведінка, що відхиляється від норм, вимог середовища.

Якщо розпізнати соціалізацію індивіда як процес його інтеграції до складу певної соціальної спільноти, то можна виділити певні рівні такої інтеграції, а саме: *об'єктивну* (соціально-економічну), в результаті якої людина обіймає певну позицію, положення в структурі спільноти, *функціональну*, що обумовлює виконання людиною певних функцій, ролей: *нормативну*, що визначає готовність людини діяти певним чином для досягнення власних цілей, узгоджених з цілями діяльності спільноти: *міжособистісну*, що визначає ставлення оточення до індивіда, оцінку його взаємодії з ним.

5.3. Соціальний статус і соціальні ролі особистості

Соціалізація починається в ранньому дитинстві і не припиняється посуті до глибокої

- старості. Вона охоплює всі процеси прилучення індивіда до культури: його навчання " і виховання, взаємодію з іншими людьми, засвоєння ним, цінностей, норм суспільства.
- різних соціальних ролей і видів сумісної діяльності, набуття певних прав і обов'язків поглядів, звичок і т.д. В результаті людина з біологічної істоти поступово перетворюється в істоту соціальну, здатну жити і діяти в суспільстві.

Яким чином особистість інтегрується до суспільства? Завдяки приналежності до різноманітних соціальних спільнот, шляхом засвоєння норм та цінностей, що склалися у цих спільнотах на даному етапі їх розвитку, особистість стає членом суспільства.

Ми живемо у стратифікованому суспільстві, тобто у суспільстві, де має місце соціальна нерівність. Окремі члени суспільства і соціальні групи різняться між собою за *рівнем багатства й доходів*, *обсягом владних повноважень* і *доступом до політичної влади*, за *рівнем освіти і престижністю професії*, і завдяки цьому - вони займають неоднакове місце у соціальній ієрархії

Розрізняють статуси соціальний і особистий.

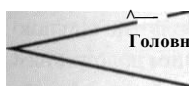
А **Соціальний статус** — це становище індивіда (або групи людей) у системі соціальних зв'язків і відносин, що обумовлюється її приналежністю до певної соціальної спільноти та визначає сукупність її прав та обов'язків. Статус людини формується різноманітними ознаками, серед яких є ті, які успадковуються - * *стать*, * *етнічна приналежність*, ♦ *соціальне походження*, а також ті, які людина здобуває завдяки власним зусиллям - * *освіта*, # *професія*, ♦ *доходи* тощо. Відповідно до цього розрізняють *статус аскриптивний* (приписаний) і *статус здобутий*.

Соціальний **Статус** - становище індивіда в суспільстві у відповідності з його статтю, віком, походженням, освітою, власністю, сімейним станом тощо.

Приписаний - одержаний незалежно від бажання волі й зусиль самого індивіда (наприклад, *стать*, *національність*, *раса*, *успадкований титул* та ін).

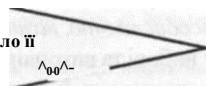
Здобутий - одержаний завдяки волі й зусиллям самого індивіда (наприклад, *освіта*, *кваліфікація*, *посада*, *почесне звання* та ін).

Ф Особистий статус - становище індивіда в малій групі (сім'я, частина трудового, навчального колективу тощо), яке визначається становленням до нього оточуючих людей (наприклад, *працівник: працелюбний, відповідальний, ініціативний, комунікативний, компетентний, старанний; начальник: справедливий, добродушний, вимогливий, уважний, стриманий, наполегливий*). Будь-яку людину можна охарактеризувати за допомогою певного *статусного набору* - це сукупність усіх статусів, що має конкретна людина. Але її положення у суспільстві визначає так званий *головний статус*.

Увага!

Головним є статус, який визначає стиль життя людини, коло її спілкування, манеру вдягатися тощо.

Якщо *соціальний статус* визначає місце індивіда в суспільстві, то - *особистий* його позицію в середовищі безпосередньо оточуючих його людей.

Ф Особистий статус - це становище людини в малій (первинній) групі, | що обумовлюється тим, як ставляться до нього оточуючі.

У соціології використовують також поняття *соціальна позиція* та *соціальний престиж* (франц. *premier* - авторитет, *prestige*). Поняття "*соціальна позиція*" відображає усвідомлення особистістю своєї належності до певної спільноти, інтереси і цінності якої людина розцінює як свої власні та прагне реалізувати їх у своїй діяльності. Важливо розуміти, що люди, котрі об'єктивно за своїм походженням або належністю є членами однієї спільноти, можуть ототожнювати себе з іншою, свідомо відстоювати її інтереси. Самосвідомість людини як суб'єктивний чинник формування її соціальної позиції, як правило, відбиває складну сукупність соціальних зв'язків і відносин, складність соціальної структури суспільства.

У відповідності до пануючої у суспільстві системи цінностей, суспільна свідомість порівнює окремі соціальні групи, належних до них людей за статусними ознаками та вибудовує їх ієрархію.

I 0 Співвідносна оцінка, яку дає суспільство статусу особи або

II соціальної групи, називається *соціальним престижем*.

Соціальний престиж тісно зв'язаний у суспільній свідомості із *престижем професії*. Останній є відображенням у суспільній свідомості відносної цінності різних видів діяльності, професій з огляду на відповідні їм рівень оплати, складність праці, рівень відповідальності виконавця, необхідний рівень фахової освіти. Оцінки престижності є дієвим регулятором поведінки членів суспільства, вони значною мірою визначають структуру професійної зайнятості, різні види соціальної мобільності, перебіг інших процесів у суспільстві.

В емпіричних соціологічних дослідженнях престижність позиції визначається за допомогою таких індикаторів, як *рівень освіти, ^престиж професії та. Урівень доходів* (добробуту). Інтегральний показник називають *соціально-економічним індексом позиції (узагальненим статусом)*.

Інтеграція особистості до соціального середовища забезпечується не лише шляхом обіймання статусної позиції, а й засвоєнням особистістю відповідних соціальних ролей. Виконуючи соціальні ролі, людина безпосередньо включається у життєдіяльність різноманітних соціальних груп.

У сучасному суспільстві кожна людина виконує низку ролей, скажімо, •студента, • громадянина держави, • сина, • члена спортивної команди, «клієнта, • покупця та інші. *Уся сукупність соціальних ролей, що виконується однією особистістю, називається рольовим набором*. Людина не є абсолютно вільною у виборі та виконанні ролей. Набір ролей визначається її соціальним положенням у конкретній соціальній структурі - демографічній, сімейно-родовій, економічній, професійній, політичній тощо.

^ Соціальні ролі — це певні способи дій, поведінки індивіда (або групи), які відповідають прийнятим у суспільстві нормам та здійснюються **I** залежно від соціального статусу.

Якщо сам статус визначає позицію людини в суспільстві (учень, студент, військовий, дружина), то соціальна роль - функція, яку вона виконує нею в даній позиції. Функції (рольові дії) в кожному суспільстві визначаються загальноприйнятими в ньому нормами і часто закріплюються в різних документах (законах, правилах, інструкціях, статутах і т.д.). Американський антрополог *Р.Лінтон* вважає соціальну роль динамічним аспектом соціального статусу особистості. Ще давні римляни говорили: *"Що дозволено Юнітеру, не дозволено бику"*.

Вимоги оточення (у вигляді приписів, побажань, очікувань) щодо виконання певних соціальних ролей втілюються у конкретні соціальні норми (погта -правило, взірець, керівне начало).

& Соціальні норми - сукупність, зобов'язуючих принципів, правил, еталонів, вимог, встановлених суспільством, соціальними спільнотами чи уповноваженнями суб'єктами для регулювання соціальних відносин, діяльності і поведінки соціальних суб'єктів на всіх рівнях і у всіх сферах людської життєдіяльності. Для забезпечення належного виконання вимог створюються система соціальних санкцій позитивного і негативного характеру. Санкції існують тому, що далеко не всі члени суспільства належним чином виконують свої ролі. І головне призначення санкцій - привести поведінку людини у відповідність до соціальної норми, застерегти людину від порушень.

Санкція - засіб регулювання спільнотою поведінки своїх членів, з метою стимулювання бажаної поведінки і припинення небажаної, для забезпечення впорядкованості, внутрішньої згуртованості й безперервності суспільного життя.

Позитивні санкції: формальні позитивні санкції публічне схвалення з боку влади, вручення почесної грамоти, грошової нагороди, нагородження орденами, медалями, спорудження пам'ятників тощо; неформальні позитивні санкції сльоза, шаноба, повага, визнання авторитету, схвалення з боку оточення, у засобах масової інформації.

Негативні санкції: формальні негативні санкції - покарання передбачені законом (застереження, заваження, штрафи, арешт, ув'язнення, позбавлення громадянських прав, конфіскація майна тощо); неформальні негативні санкції - громадських осуд, огуда, висловлювання подиву, незадоволення, відмова подати руку, підтримувати товариські стосунки тощо.

З огляду на зміст суспільних вимог розрізняють:

***Правові** санкції - система передбачених законом покарань і заохочень за певні дії.*

Етичні санкції - система заохочень, доган, заважень, які випливають із визнаних моральних принципів.

Сатиричні санкції - система насмішок, глузувань, яких зазнають люди, що поведуться інакше, ніж прийнято.

Релігійні санкції - нагороди і покарання, передбачені системою догматів, вірувань будь-якої релігії за їх додержання чи порушення.

Отже, у нормативній структурі ролі виділяють чотири конструктивні елементи:

^> описання типу поведінки, що вимагається при виконанні ролі;

^ припис - вимоги щодо виконання ролі;

****Б** оцінка виконання або невиконання припису;*

санкція - позитивні або негативні наслідки дій у рамках вимог.

Соціальна роль є важливим засобом реалізації творчого потенціалу особистості, її розвитку, розкриття здібностей. Виконання ролі вимагає від людини певного обсягу знань, вмінь, досвіду, відповідного інтелектуального та психологічного напруження. Людина формує ставлення до виконання своєї ролі - від активного, цілеспрямованого, творчого, відповідального до байдужого, пасивного. Порівнюючи результати виконання ролі з аналогічними діями інших людей, кожен з нас формує самооцінку, знаходить додаткові стимули для подальшого самовдосконалення особистості.

Якщо рольові вимоги не відповідають внутрішнім потенціям особистості, її статусу, то виникає *конфлікт* між роллю та людським "Я". У таких випадках, як це показав ще З. Фрейд, спрацьовують захисні психологічні механізми - людина знаходить аргументи на користь своєї поведінки, виправдовує себе, але нерідко під впливом почуття тривоги, провини, постійної психологічної напруги людина відмовляється виконувати певні ролі, звільняється з роботи, розлучається, змінює коло спілкування.

Наприклад, людині зі статусом батька "слід" любити свою дитину, турбуватися про її матеріальне забезпечення, добре виховання, всебічний розвиток і т.д., якщо ж замість цього батько виявляє байдужість до дитини, достатку сім'ї, вдається до пияцтва, а все виховання зводиться до грубого окрику, "давання ремінця", статусна роль не виконується.

Р.Лінтон дослідив рольовий конфлікт, що пов'язаний з маргінальним (перехідним) статусом особистості. Вважається, що пересічній людині важко дається одночасне виконання різноманітних ролей, вона виконує їх по черзі. Статусно-рольовий конфлікт виникає також унаслідок того, що оточення висуває несумісні, часом протилежні за змістом вимоги до виконання різних ролей однією людиною.

Овластивості особистості, що сформувалися у наслідок виконання нею певних ролей, змінюють структуру особистості. Соціальний статус людини, як і статус групи, до якої вона належить, мають вирішальне значення у формуванні властивостей особистості, зі зміною статусу діапазон властивостей особистості розширюється.

5.4. Соціальна структура особистості

Особистість як сукупність соціальних властивостей має цілісність та характеризується структурою. Основними елементами структури особистості є соціальні статуси і ролі, спрямованість, соціальна активність (потреби, цінності тощо).

Соціальна структура особистості > *інтегрованість особистості у соціальне середовище (статус, ролі);» спрямованість особистості як її домінуюче соціально зумовлене ставлення до соціальної дійсності, що оточує людину;* соціальна активність особистості та її здатність до саморегуляції поведінки, життєвий контроль.*

Джерелом активності людини є її *потреби* - вігутрішній психологічний стан людини, відчуття нестачі чогось. Цей стан регулює активність, стимулює діяльність, спрямовану на здобуття того, чого не вистачає. Задовольняючи власні потреби, людина створює нові умови, які обумовлюють виникнення нових потреб.

Отже, потреби є засобом розгортання діяльності людини. Потреби людини утворюють систему, що має ієрархічну будову. Американського соціального психолога Л.Метте/с^вважає засновником ієрархічної теорії потреб. Він відокремив такі потреби:

ф потреби в їжі, воді, одязі, повітрі, теплі, сексі тощо; ® потреби у захисті від фізичної і психологічної небезпеки; ф потреби відчувати причетність до подій (соціальні);

® потреби поваги з боку оточення (начальників, підлеглих), визнання, самоповаги;

® потреби у реалізації своїх можливостей (самовираження). Потреби формуються під впливом умов життєдіяльності людини, залежать від реальних можливостей людини і суспільства. Вроджені потреби є підконтрольними, підпорядкованими соціальним. Людина, задовольняючи свої потреби, не тільки зважає на свої можливості, але й вирішує питання щодо дозволених бажаного з огляду на моральні вимоги. Потреби більш високого рівня стають актуальними для людини у міру задоволення ним, хоча б частково, потреб нижчого рівня. Пріоритет соціальних потреб надприродними, вітальними підтверджений багатьма іншими дослідженнями.

Потреби людини бувають неусвідомленими (їх називають *потягами*) та усвідомленими. У процесі усвідомлення потреб у людини формується *інтерес* до діяльності, який трансформується у *мотив* з врахуванням ціннісних орієнтацій особистості, сінксація потреб у формі ціннісних орієнтацій, усвідомлення реальних можливостей їх реалізації, а також визначення конкретних способів та засобів їх досягнення - усе це необхідні складові процесу адекватного відображення потреб у свідомості людини, формування мотивів до діяльності.

Інтерес - це конкретна форма усвідомленої потреби, реальна причина діяльності особистості, спрямованої на задоволення цієї потреби.

Найвищою потребою людини є потреба у самовираженні, у реалізації її потенціалу. Для самовираження особистості характерне наступне: 'активне сприйняття дійсності, здатність добре у ній орієнтуватися,' сприйняття людей такими, якими вони є,'безпосередність у вчинках та спонтанність у вираженні своїх думок і почуттів; 'концентрація уваги на тому, що відбувається назовні, а не у внутрішньому світі, власних почуттях і переживаннях; 'почуття гумору; 'розвинуті творчі здібності; 'неприйняття умовностей, але без демонстративного їх ігнорування; 'домінуюча стурбованість благополуччям інших людей, а не власним; 'спроможність глибоко розуміти життя, дивитись на нього "відкритими очима", оцінювати події об'єктивно; 'вміння налагоджувати з оточенням оптимальні стосунки.

Цінності особистості - це відносно стійке та соціально обумовлене ставлення особистості до об'єктів духовного та матеріального світу, уявлення людини про найбільш значущі, важливі цілі життя та діяльності, а також засоби їх досягнення.

Ціннісні орієнтації - соціальні цінності які спрямовують діяльність та соціальну поведінку в особистості і поділяються нею.

& Основою для визначення мети діяльності людини є *ціннісні орієнтації*-орієнтації особистості стосовно соціальних цінностей. Саме вони, закріплені життєвим досвідом, спрямовують діяльність, регулюють поведінку особистості. Ціннісні орієнтації є продуктом соціалізації індивіда. Сформована система ціннісних орієнтацій особистості _____ забезпечує її становлення як активного суб'єкту соціальної діяльності.

Соціальна активність розпочинається з формування у людини стану готовності до діяльності, що виникає внаслідок відображення дійсності, певних її об'єктів у свідомості відповідно до потреб та інтересів особистості, її ціннісних орієнтацій. Цей стан людини, що передує конкретним виявам її активності, називається *спрямованістю особистості*.

Як суб'єкт соціальних відносин особистість характеризується соціальною активністю, здатністю впливати на оточення, змінюючи його і себе. Причому активна діяльність особистості лише тоді є продуктивною, коли вона узгоджується з культурними надбаннями суспільства.

Спрямованість особистості¹⁴ (А. В. Хмелько): *ідейно-політична - містить у собі різні сторони суб'єктивного ставлення людини, до певних ідеологій, класів, націй, держав, спільнот і політичних організацій; соціально-культурна - становлення до праці інших видів неполітичної діяльності, їхніх безпосередніх умов, сім'ї, до інших малочисельних соціальних груп; моральна - включає моральні орієнтації, які відображають суб'єктивне,*

особистісне ставлення людини до інших людей і самої себе;

5.5. Соціальні регулятори діяльності та проблеми девіантної поведінки

Як суб'єкт соціальних відносин *особистість* характеризується соціальною активністю, здатністю впливати на оточення, змінюючи його і себе. Причому активна діяльність особистості лише тоді є продуктивною, коли вона узгоджується з культурними надбаннями суспільства, коли її поведінка взаємозв'язана з оточуючими і має соціальний характер.

10 *Соціальна поведінка - це дії людини стосовно суспільства, інших людей, природи і речей.*

Діяльність і поведінка особистості детермінується, тобто обумовлюється, обмежується не лише внутрішнім механізмом мотивації, взаємодії потреб, інтересів, цінностей особистості.

Ззовні на поведінку людини впливають існуючі у суспільстві норми.

0 *Соціальна норма - це типовий зразок дії, еталон поведінки, що приписується індивіду, який діє у певній ситуації. Виходячи із власної системи цінностей та у межах соціальних норм, що ззовні регулюють поведінку людини, вона визначає спрямованість своїх дій, свою активність.*

Соціальні норми як регулятори соціальної взаємодії існують об'єктивно стосовно людини. У процесі соціалізації особистості соціальні норми інтеріоризуються в елементи системи саморегуляції поведінки, формують рівень культури особистості. Водночас, далеко не всі нормативні вимоги соціального оточення і далеко не для всіх людей соціальні норми стають регуляторами поведінки. Тобто суспільство намагається врегулювати поведінку своїх членів, але зробити це у повній мірі не вдається.

За своїм характером соціальна поведінка може бути найрізноманітнішою: альтруїстичною або егоїстичною, законотворчою або протизаконною, серйозною або легковажною, коректною або грубою і т. д.

Унаслідок різноманітних причин духовного, економічного, політичного характеру в суспільстві завжди є люди з *девіантною поведінкою* - поведінкою, що відхиляється від прийнятих у суспільстві ціннісно-нормативних стандартів.

Один з засновників теорії структурного функціоналізму американський соціолог *Р.Мертон* розробив класифікацію девіантної поведінки, основною причиною якої він вважав розрив між цілями суспільства та соціально прийнятними засобами досягнення цих цілей. Більшість членів суспільства визнають пануючі у ньому норми і цінності, прагнуть реалізувати їх легальними, тими, що схвалюються суспільством. Основні види девіантної поведінки (за Р. Мертоном):

- **конформізм** - повне прийняття цілей суспільства і способів їх досягнення;
- **інноваційна** - людина визнає цілі суспільства, але намагається реалізувати їх новими, нетрадиційними засобами (рекет, крадіжки, зловживання тощо);
- **ритуалізм** — людина не визнає суспільні цілі та цінності, однак дотримується прийнятих "правил гри", діє відповідно до суспільних уявлень про припустимі засоби досягнення цілей;
- **ескейпізм (ретритизм)**- відхід, втеча людини від соціальної дійсності, людина не визнає ні цілі, ні засоби їх досягнення (анархія, наркоманія, бродяжництво та ін.) ;
- **бунт, заколот** - відкидаючи суспільні цінності, цілі та засоби їх реалізації, людина активно їм протидіє, прагне замінити їх новими (тероризм, радикалізм та ін.) ;

Увага!

Поняття девіації у соціологічну систему знання ввів французький соціолог *Еміль Дюркгейм*, вивчаючи такий вид девіантної поведінки, як самогубство. Проявами цього типу поведінки є правопорушення, злочини, наркоманія, проституція, алкоголізм тощо.

• Розрізняють *позитивну* і *негативну* девіацію. У періоди, коли суспільні відносини зазнають суттєвих трансформацій, у кризові моменти розвитку суспільства прояви девіантної поведінки збільшуються.

Увага!

Найбільш небезпечною формою девіації є злочинність, вона є виявом гострого конфлікту між суспільними інтересами та індивідуальними.

Девіантна поведінка у широкому розумінні ЦЄ будь-які дії, які не відповідають соціальним нормам і стереотипам даного суспільства.

Позитивна девіація: > самопожертвування. > надпрацездатність. > героїзм

Негативна девіація: > тероризм, ^крадіжки. > суїцид. > цинізм та ін.

У вузькому розумінні девіантна поведінка - усякі негативні і несхвалювальні відхилення від соціальних норм.

Основні форми:>злочинність,> тияцтво і алкоголізмі наркоманія,> проституція, > гомосексуалізмі аномія.

Увага!

Поширення алкоголізму та наркоманії пов'язують з неспроможністю деяких членів суспільства адаптуватися до вимог соціального середовища, бажанням сховатися від життєвих негараздів. Крайньою формою втечі від реалій життя є *самогубство* (суїцид). Суспільство намагається всіляко протидіяти негативним проявам девіантної поведінки, здійснювати її профілактику. Головною альтернативою цим негативним явищам є розвиток соціальної творчості, удосконалення форм і засобів виховання особистості.

5.6. Соціальні типи особистості

У структурі соціальних властивостей людини можна виділити загальносоціальні риси, що характеризують її як ітроду кт сусльного розвитку, а також такі властивості, котрі відображають входження людини до складу певних соціальних спільностей -етнічних, професійних, статевих, вікових тощо. Індивіди, які включені у процеси соціальної взаємодії, наділені безліччю різноманітних властивостей, виявити та дослідити які практично неможливо. Отже, коли йдеться про особистість як члена суспільства, якоїсь сгальнопії, мають на увазі не властивості окремих людей, а соціальні типи особистостей.

▲¹ *Соціальний тип особистості - певний фіксований набір суттєвих, таких, що повторюються, соціальних властивостей особистості, що виявляються у її свідомості та поведінці.* Прояви індивідуального в людині опосередковуються соціальним. Водночас, індивідуальність людини не розчиняється у соціальному, роблячи її унікальною, неповторною. Типові, відносно стійкі, такі, що повторюються, поєднання соціальних та індивідуальних властивостей особистостей, які знаходяться у конкретних умовах життєдіяльності, є підставою для типологізації особистостей.

Якщо соціальне в людині домінує над індивідуальним, формується *демократичний тип особистості*. Якщо ж, навпаки, індивідуальне переважає соціальне, формується *особистість авторитарного типу*. *Толерантний тип особистості* (для якого характерне терпиме ставлення до думок, поглядів, ідей, вірувань тощо, які не збігаються з власними) і *конформний тип* (приспособлення особистості до пануючих думок, поглядів, ідеалів, стандартів поведінки тощо) формуються внаслідок само детермінації процесу розвитку особистості.

Соціологія особистості оперує поняттями *ідеального, базисного та реального (модального)* **ТИПІВ** особистості: *'ідеальний* - сукупність оособистісних властивостей, яка, на думку сучасників, є бажаною, відіграє роль еталона, взірця; *'базисний* - сукупність властивостей, яка дає змогу якнайкраще адаптуватися до конкретних умов життєдіяльності у даний час, у суспільстві; *'реальний* - сукупність спільних для членів суспільства, типових властивостей особистості, що переважають на даному етані розвитку суспільства

Якщо перші два типи особистості описуються теоретично, виділяються досить умовно, то реальний тип конструюється на основі результатів конкретних соціологічних досліджень.

Відомий український соціолог Є.Головата враховуючи особливості розвитку нашого суспільства протягом 70-их рр. після більшовицької революції 1917 р. і останнього десятиріччя XX ст, запропонував соціально-історично типологію особистості з трьома головними типами:

Перший тип характеризується духовною обмеженістю та інстинктивним потягом достатності.

Другий тип виник у часи застою, коли відбувався процес відокремлення особистості від держави, політичної системи, її роздвоєння.

Третій, або "перехідний" тип особистості характерний для сьогодення. Йому властиві такі риси: #недовіра будь-якої влади; #потяг до релігії; #відмова від політичного життя; ♦ роздвоєння свідомості тощо.

Соціально-історична типологія особистості (за Є.Головатю): *особистість, "розчинена" у суспільстві, особистість, відчужена від суспільства, "перехідний" тип особистості.*

Проблема діагностики властивостей конкретної особистості набула за останній час актуальності. Методи соціально-психологічної діагностики активно використовуються у профорієнтаційній роботі та в процесі професійного добору персоналу.

Домінування гуманістичних начал у роботі з людьми обумовлює добір для кожного такого типу діяльності, який відповідає нахилам, інтересам та здібностям особистості, рівню її освіченості та культури. Діяльність, що у найкращий спосіб відповідає властивостям особистості, стає продуктивною, стимулює творчість та прагнення до постійного вдосконалення.

У процесі соціально-психологічної діагностики використовують різноманітні методи та методики: ♦ спостереження, ♦ аналіз документів та продуктів діяльності людини, ♦ анкетування, ♦ тестування, # моделювання ситуацій (стажування, виконання конкретних завдань, імітація професійної діяльності).

Тестування, як метод емпіричного соціологічного обстеження, передбачає стандартизовану процедуру опитування (або виконання певних завдань) респондентів, що проводиться з метою отримання надійної інформації про деякі властивості особистості. За результатами тестування можна оцінити ступінь практичної готовності індивіда до виконання певних завдань, його здатність набувати нові навички та вміння, розширювати діапазон наявних властивостей.

▲▲▲-"-▲

Увага!

▲▲▲▲▲▲

Інформація, котру отримано в результаті тестування, є оперативною, будь-які зміни в умовах життєдіяльності індивіда можуть суттєво позначитись на результатах тестування. ▲▲▲▲▲

Для підвищення рівня об'єктивності результатів соціально -психологічної діагностики використовують науково об'рунтовані комплекси тестів - *тестові батареї*. Для складання соціально-психологічного портрету особистості застосовують батарею тестів, що містить понад два десятки методик, серед яких *Фтеапи інтелекту, ^здібностей*, а також тести досягнень - *^установок, ^мотиваційні, Фінтересів, Фтести суб 'єктивних оцінок суспільних явищ*. У сучасному тестування шораз активніше застосовують комп'ютерні методики.

5.7 Нові тенденції взаємодії людини і суспільства у сучасних умовах

Формування особистості відбувається у коїтфетних соціальних умовах. Духовний і технологічний стан суспільства визначають ступінь гармонійності, всебічність розвитку особистості:

► з одного боку, особистість - це комплекс суспільних відносин, властивостей, що сформувався на вимогу оточення;

> з другого, людина - це активний суб'єкт, який змінює відносини у суспільстві. Більшість

дослідників вважають стан сучасного суспільства кризовим, а взаємодію між суспільством та особистістю - проблемною. Сучасне суспільство в процесі своєї еволюції поступово втрачає можливості регулювання взаємодії соціальних систем, мобілізаційного впливу на них унаслідок їх дроблення, функціонального розшарування, ослаблення взаємозв'язків між окремими системами життєдіяльності суспільства - господарством, політикою, наукою, ідеологією.

Щ Німецький соціолог Л. Лукман, досліджуючи явище автономізації різних сфер суспільного життя, вказував на небезпеку втрати людиною своєї * соціальної ідентичності - національної, державної, професійної.

Як вже підкреслювалося, ідентифікація особистості (самоусвідомлення своєї ітрішалежності до певних соціальних шільнот) є єдиним способом інтеграції ітіюдани до системи соціальних зв'язків та відносин. Руїнування механізмів самоідентифікації обумовлює атомізацію ("розпорошення") суспільства, воно втрачає свої національно-державні обриси, перетворюючись у глобальне світове співтовариство.

Як свідчать результати соціологічних досліджень, у результаті розширення комунікаційних можливостей, розвитку інформатизації усіх сфер суспільного життя досить багато людей в різних країнах світу вже не відчують своєї національної приналежності, не солідаризуються з такими соціальними спільнотами як нація, держава, релігійна конфесія, покоління тощо. Це стає причиною порушення соціальної рівноваги у суспільстві, оскільки воно не забезпечує дотримання основного принципу своєї єдності, інтегрованості - консенсусу, суспільної згоди стосовно основних цінностей.

На кожному етапі свого розвитку суспільство висуває певні вимоги до розвитку особистості, реалізація яких дозволяє людині успішно інтегруватися до соціального середовища. Скажімо, сьогодні ця успішність обумовлюється комунікативними властивостями людини, її комп'ютерною грамотністю, знанням іноземних мов тощо. Технічна і технологічна модернізація виробництва спричинилася до аміні характеру праці, що вішагаєвідпрашвішка високого рівня фаховості, компететтності, творчості, самодіяльності.

Якщо у доіндустрішійному суспільстві положення людини у системі соціальних зв'язківта відносин визначалось аскріптпівійими ознаками статусу - 'вікам, 'статю, • етнічною приналежністю, ' походженням, * родоводом, ' спадщиною, то у сучасному суспільстві соціальний статус визначається переважно результатами професійної діяльності людини, її особистими досягненнями

Однак, із суспільної точки зору **найбільш важливими властивостями особистості є:**

0 її здатність узгоджувати власні цілі діяльності із суспільними, відповідальність за власні вчинки, за наслідки своєї діяльності;

0 здатність до аналізу та адекватної оцінки суспільних явищ, самокритичність, загальний рівень культури, освіченість.

У сучасному світі, насиченому різноманітними конфліктами, для ефективної суспільної взаємодії усе більш важливими стають такі властивості особистості, як взаємна довіра, толерантність, визнання і повага до чужих цінностей, звичаїв, традицій, вірувань, гуманізм та духовність.

Україн важливого значення набуває формування розвинутої екологічної свідомості особистості, оскільки людство сьогодні переживає вирішальний момент своєї історії - воно практично вичерпало наявні природні ресурси і увійшло в епоху планетарної кризи усіх сфер життєдіяльності, котра може завершитись глобальною катастрофою.

Усвідомлення глобальних проблем сучасної цивілізації та загроз, що виникли для людства на початку третього тисячоліття, призвело до постановки на порядок денний світового співтовариства питання щодо переходу на шлях сталого розвитку, що задовольняє потреби сучасності без створення небезпеки для існування наступних поколінь.

Сучасне українське суспільство переживає період *системної трансформації* - реформуються економіка і політика, глибокі зміни відбуваються у духовному житті народу. Успіх процесу державотворення залежить від рівня консолідованості суспільства, здатності усіх його членів об'єднати зусилля для досягнення спільної мети - побудови економічно розвинутої, демократичної, правової держави - рівноправного члена світового співтовариства. Визначена новою стратегією економічного та соціального розвитку України орієнтація на інноваційно-технологічну модель розвитку підносить роль людського фактору - головного носія і суб'єкта інноваційних перетворень. За цих умов формування особистості, зорієнтованої на особисту причетність до реформування, суспільну солідарність, особисту відповідальність за те, що відбувається у нашому суспільстві, набуває вирішального для побудови нового суспільства значення.

СУТТЄВОЇ^

Резюме

1. Соціологія особистості - спеціальна соціологічна теорія, що досліджує широке коло питань взаємозв'язку особистості з суспільством, соціальними спільнотами і групами. Предметом соціології особистостей є дослідження особистості як соціального типу процесу її формування і розвитку її потреб, соціалізації.

2. Особистість " - поняття, яке вводиться для виділення, наголошення неприродної (надприродної, соціальної) сутності людини та індивіда, тобто акцент робиться на соціальному. Кожна людина, яка з'являється у світі, починає поступово засвоювати людську культуру, набувати свої особливості, входити в суспільство, самотверджуватися серед інших людей і ставати особистістю.

4. Якщо у доіндустріальному суспільстві нерівність його членів накопичувалась, діяв висхідний ланцюжок статусного зростання: багатство - освіта - престиж - влада, то у сучасному суспільстві існує інша модель розподілу нерівностей, сформувалась система дисперсійних (розсіяних) нерівностей - розходження рангів тих самих людей за різними статусними ознаками. Вирішальну роль у формування статуси відіграють ознаки, що здобуті індивідом у наслідок власних зусиль. Соціальні ролі - це способи поведінки, які відповідають прийнятим у суспільстві, спільноті нормам та здійснюються у залежності від статусу особистості. Сукупність соціально-функціональних ролей, що виконується конкретним індивідом утворюють його рольовий набір.

5. Соціальна структура особистості відбиває її інтегрованість до складу суспільства (статус, ролі), спрямованість особистості та її соціальну активність, її здатність до саморегуляції поведінки, життєвий контроль.

6. Соціальні норми як регулятори соціальної взаємодії існують об'єктивно стосовно людини. У процесі соціалізації особистості соціальні норми інтеріоризуються в елементи системи саморегуляції поведінки, формують рівень культури особистості - відносно стійку систему знань, цінностей і норм поведінки особистості. Поведінка, що відхиляється від прийнятих у суспільстві ціннісно-нормативних стандартів, називається девіантною.

7. Соціальний тип особистості - певний фіксований набір суттєвих, таких, що повторюються, соціальних властивостей особистості, що виявляються у невідомості та поведінці. Для соціально-психологічної діагностики властивостей особистості використовуються різноманітні методи та методики: спостереження, аналіз документів та продуктів діяльності людини, анкетування, тестування, моделювання ситуацій (стажування, виконання конкретних завдань, імітація професійної діяльності).

8. Ступінь гормонійності, всебічності розвитку особистості визначається духовним та технологічним станом суспільства.

7 | Запитання для роздумів, самоперевірки, повторення

10. У чому виявляються особливості соціологічного вивчення людини?
11. Як взаємодіють біопсихологічні та соціальні детермінанти процесу формування особистості?
12. Як співвідноситься індивідуальне і соціальне в людині?
13. Як відбувається соціалізація особистості?
14. Що таке соціальна адаптація та інтеріоризація як складові процесу соціалізації?
15. Що відбувається в результаті інтеріоризації?
16. Як взаємозв'язані соціальний статус і соціальні ролі особистості?
17. Як емпірично визначити соціальну позицію індивіда?
18. Якими є причини рольового конфлікту особистості?
10. Якими є основні елементи соціальної структури особистості?
11. Що є джерелом активності особистості?
12. Якою є роль ціннісних орієнтацій у діяльності особистості?
13. Що таке спрямованість особистості?
14. Що таке культура особистості?
15. Що обмежує свободу людини?
16. Як називається поведінка, що відхиляється від прийнятих у суспільстві ціннісно-нормативних стандартів?

17. Якими є різновиди девіантної поведінки?
18. У чому різниця між базисним та реальним типом особистості?
19. З якою метою здійснюється соціально-психологічна діагностика властивостей особистості?
20. У чому полягають особливості тестування як методу соціально-психологічної діагностики?
21. Які вимоги висуває сучасне суспільство до структури властивостей особистості?
22. У чому особливості взаємодії людини з глобалізованим суспільством?

ТЕМА 6

ЕКОНОМІЧНА СОЦІОЛОГІЯ

В умовах проведення економічних реформ вивчення економічної соціології становить нагальну потребу для спеціаліста будь-якого профілю. Як спеціальна галузь соціології, вона ґрунтується на інтеграції соціологічного її економічного підходів, що забезпечує визначення соціальної спрямованості і розвитку економіки, взаємовплив економічних і соціальних відносин, дозволяє

вишукати шляхи ефективного управління людським фактором в умовах ускладнення економічного життя, виробити оптимальні взаємовідносини між економічною і соціальними сферами.

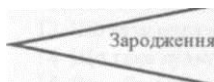

ГЦ План (логіка) викладу і засвоєння матеріалу:

- 6.1. Виникнення і розвиток економічної соціології, її суть і зміст.
- 6.2. Соціологія економічної і соціальної сфер.
- 6.3. Основні наукові напрями економічної соціології.
- 6.4. Місце економічної культури в економічній соціології.
- 6.5. Взаємозв'язок економічної соціології з іншими науками.

6.1. Виникнення і розвиток економічної соціології, її суть і зміст

Економічна соціологія являє собою міждисциплінарний науковий напрям, який інтегрує соціологію і економіку, вивчає дії економічних законів, закономірності розвитку економічних і соціальних відносин, життєдіяльність людей.

Увага !
економічної соціології як наукового напрямку відбулось у США в середині 60-х років XX ст.

""""^""""^
у^""""^""^>-
^_<""^<^<

Виникнення економічної соціології зумовлене соціальною потребою створення спеціального знання соціальних явищ і процесів, нагромадження спеціальних

наукових ідей, концепцій, фактів і факторів, а також вироблення нових методів соціологічних досліджень. Основою її появи стали потреби у пошуку шляхів ефективного управління людським фактором в умовах науково-технічного прогресу, розширення масштабів виробництва, ускладнення економічних зв'язків і загострення соціальних суперечностей.

Важливим фактором становлення економічної соціології став процес *соціологізації економічної науки*, який охопив мотивацію економічної поведінки, співвідношення свободи і регламентованості в економіці, відносини людини і держави, бізнес та менеджмент, соціальні інститути—*політику, власність, сім'ю* та ін., а також підвищив їх роль в економічному житті. Передумовами визначення цього напрямку стали дослідження *М.Вебера* і *Т.Веблена*, які розробили теорію соціальних інститутів та їх ролей у регулюванні економіки.

Особливу роль у становленні економічної соціології відіграв розвиток емпіричних соціологічних досліджень, зокрема дослідження промислової соціології, теорії соціальної стратифікації і мобільності, соціології організації тощо. На становлення економічної соціології особливий вплив мали дослідження управління людським фактором, які ґрунтувались на людських відносинах.

Економічну соціологію також пов'язують із структурно-функціональним напрямом соціології, який розробили *Г.Парсонс, Н.Смелзер, К.Девіста* ін. Цей напрям охоплював також такі елементи, як бізнес, ринок, адміністрація, конкуренція, інфляція тощо. Дослідження цього напрямку ґрунтувались на соціологічних методах і підходах, на соціологічному аналізі зв'язків економіки і суспільства.

Отже, виникнення економічної соціології було підготовлене багатьма концепціями соціологічних теорій, зокрема теорій соціальної дії, обміну, ролей, а також конкретними соціологічними дослідженнями. Засновники економічної соціології визначили емпіричні об'єкти і предмети конкретних досліджень. До емпіричних об'єктів належать соціальні аспекти економічних інститутів: Фринок, Фгроші, ^підприємства, Фвласність.атакож Асоціальні аспекти різних еконоліїчних систем, соціальних груп, політичних інститутів, як учасників економічного життя суспільства та ін. Предметом дослідження є міжгрупові відносини, поведінка, конфлікти у ринковій економіці, соціальні функції і процеси.

Економічну соціологію спочатку розглядали як науку про взаємозв'язки економічної та неекономічної сфер суспільного життя. До економічної сфері відносили ^виробництво, ^розподіл, ^облік і ^споживання, а до неекономічної — ^політику, ^культуру, ^етнос і ^стратифікацію.

Дослідження економічної соціології спрямовувалися на: *Аповедінку*

споживачів товарів; Асоціальні ролі у дефіцитній економіїр;

Аповедінку і стимулювання діяльності господарських керівників;

Аставлення до економічних реформ;

- > вплив соціальних та культурних факторів на розвиток економіки;
- > систему цінностей людей.

Важливе місце займали дослідження на стику економіки і соціології, зокрема *трудової мобільності* - плинності, міграції, міжгалузевих переміщень, ставлення молоді до праці і до професії, соціальних проблем міста і села, бюджету часу тощо.

Виникнення економічної соціології пов'язують із зростанням ролі людського фактора у розвитку суспільства, як колективного суб'єкта суспільного життя, що має соціальну, демографічну, економічну і політичну структуру та функції, що забезпечують розвиток суспільства.

----- Предметом економічної соціології є:

- закономірності взаємодії економічної і соціальної сфери суспільного життя;*
- *соціальний механізм взаємозв'язку економічного і соціального розвитку;*
- *соціально-економічні відносини;*
- *розвиток економіки як соціального процесу тощо.*

На розвиток економічної соціології суттєво вплинув науково-технічний прогрес, який виявляється у широкому спектрі тенденцій, зокрема у зростанні технічної озброєності і спеціалізації суспільної праці, що зумовлює зміну ролі людини у системі *"природа— суспільство"*. Підвищення технічної озброєності праці дозволило людині приводити у дію все більшу масу технічних засобів, енергетичних потужностей, сировини і матеріалів. Набуває більшого значення інтенсифікація виробництва, економне витрачання матеріальних ресурсів, вдосконалення технології тощо. Управління людським фактором також вимагає змін. Його вдосконалення пов'язане з поліпшенням контролю і особливо самоконтролю, який би ґрунтувався на професійній совісті, трудовій і особистій гідності. Кращих успіхів досягають ті спільності, які мають розвинуте почуття власної гідності, честі і самоповаги, соціальні якості працівників. Вони змінюються під впливом різних факторів: *'політичних, 'економічних, 'культурних і 'психологічних.*

Важливим фактором соціально-економічного розвитку суспільства є зростання рівня освіти і культури. Сучасна молодь вступає у трудове життя з вищим рівнем загальної і професійної підготовки. Освічені, культурні і кваліфіковані працівники значно активніші у праці і житті. Зростання культури й інформативності, розширення потреб та інтересів посилює прагнення працівників до більшої самостійності, підвищили цінність творчих елементів праці.

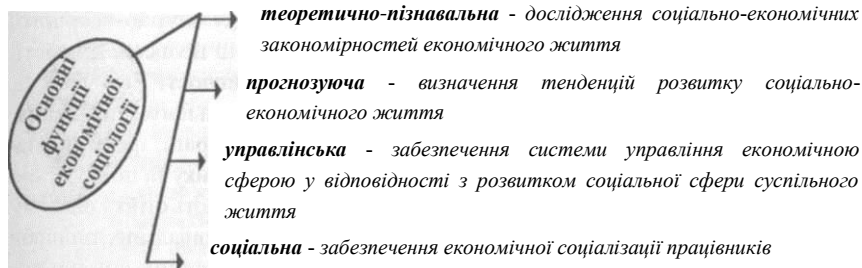
Водночас виникли різні особисті стратегії поведінки у праці і одержанні доходів. Одні прагнуть одержувати максимально високі доходи будь-яким чином. Інші задовольняються одержанням фіктивних доходів при мінімальних затратах праці. Більшість працівників обирає стратегію цінностей, критеріями яких є дохід та вільний від роботи час. Історичний досвід свідчить, що поведінка людини значною мірою визначається суспільними відносинами, а її регулювання здійснюється соціальною політикою і господарським механізмом.

Економічна соціологія досліджує закономірності економічного життя (економічні відносини та процеси) суспільства. Розвиток економіки при цьому описується як соціальний процес.

Т. Загаєвська, Р. Ривкіна

Економічна соціологія вивчає широке коло питань соціальної політики, яка стосується діяльності органів влади, спрямованої на регулювання стану, відносин і взаємодії основних елементів соціальної структури суспільства — класів, націй, верств і груп. Завдання цієї політики полягає у забезпеченні узгодження інтересів індивідів і спільностей з інтересами суспільства. Конкретні цілі соціальної політики ґрунтуються на потребах і умовах та спрямовуються на здійснення соціального захисту людей і соціальної справедливості в усіх сферах суспільного життя.

Соціальна політика тісно пов'язана з господарським механізмом, який включає сукупність важелів, зорієнтованих на форми відносин, самостійність підприємств, приватну власність, інтереси і мотивації людей.

6.2. Соціологія економічної і соціальної сфер

Характерна особливість економічної соціології полягає в тому, що вона ґрунтується на взаємозв'язках і взаємодіях соціальної та економічної сфер.

Увага!

Економічна соціологія розглядає соціальну сферу як доцільне оточення, середовище, у якому формуються соціальні відносини між сукупностями людей та індивідами.

Соціальна сфера впливає суттєво на функціонування і розвиток економіки, тобто на соціально-економічні процеси. Під соціальними процесами розуміють зміни у соціальних об'єктах, які відбуваються під впливом людського фактора.

Економічна сфера - цілісна підсистема суспільства, яка відповідає за виробництво, розподіл, обмін і споживання матеріальних благ та послуг, необхідних для життєдіяльності людей. Вона взаємодіє з політикою, культурою, освітою,

побутовими послугами та іншими елементами системи.

Між економічною і соціальною сферами існують тісні взаємовідносини. Насамперед, має місце вплив економічних відносин на соціальну структуру суспільства і на активність соціальних груп, а також вплив соціальних відносин на соціально-економічні процеси. Особливу роль у цих взаємовідносинах відіграє *людський фактор*, який є активною силою розвитку економіки і надання їй соціального характеру. Він впливає на розвиток економіки через *соціальний механізм*. Структура останнього має таку форму:

Розкриття наведених блоків соціального механізму свідчить, що функціональні імпульси зумовлюються соціальними відносинами, тобто із соціальної сфери трансформуються в економічну, а економічні відносини впливають на соціальні умови діяльності і поведінку соціальних спільностей. Соціальний механізм зв'язує всі елементи системи в єдине ціле, стає предметом дослідження, який лежить на стику економіки і суспільства.

Економічна соціологія формулює соціальний механізм, який функтує в організаційних формах і методах ідейно-політичного, культурно-творчого, морального і соціально-психологічного впливу на соціальні процеси, цінності, установки та орієнтації, на формування світогляду, активності і свідомості. Соціальний механізм об'єднує механізм економіки, соціального управління, демографічного розвитку, організації та стимулювання праці, формування міграційних процесів, впровадження досягнень науки у практику та ін.

Під соціальним механізмом управління економікою розуміють стійку систему економічної поведінки і взаємодії різних ір у п, регулювання дій соціальних чинників і забезпечення внутрішньої єдності функціонування складних соціально-економічних об'єктів, угодження розвитку економічної і соціальної сфер. ,

Соціальний механізм управління і розвитку економіки реалізується як на рівні країни в цілому, так і на рівнях регіону, області, міста, району, а також на відповідному рівні організаційної структури виробництва - відомства, об'єднання, підприємства, фірми тощо.

Отже, має місце множинна окремих соціальних механізмів, що діють на різних рівнях територіальних та організаційних структур економіки.

Вчення соціальних механізмів управління і розвитку економіки має на меті не лише фіксацію його нормального функціонування, а й виявлення дисфункцій, суперечностей та складнощів у розвитку економіки.

Аналіз причин дисфункцій соціального механізму має висвітлити специфічне становище окремих соціальних груп, що є суб'єктами механізму, а також умови, від яких воно залежить; виявити специфічні інтереси та потреби суб'єктів, ступінь їх задоволення суспільством.

І. Орлова

6.3. Основні наукові напрями економічної соціології

Зусилля спеціалістів з економічної соціології в останні роки зосереджуються на таких трьох основних напрямках:

<£> дослідження статистичних аспектів взаємозв'язків економічної і соціальної сфер;
ч*. вироблення підходу до розвитку економіки як до соціального процесу; %
функціонування і розвиток соціального механізму.

Ці напрями включають теоретико-методологічні, емпіричні і прикладні дослідження.

Теоретико-методологічні дослідження містять розробку теорії методології і методики вивчення;

- > зв'язок між суспільством і економікою, економічною і соціальною сферами;
- > соціального механізму як системи важелів управління економічною і соціальною сферами;
- > соціально-економічних процесів;
- > соціальної структури суспільства;
- > соціально-економічної активності населення;
- > участі трудівників в управлінні об'єктом;
- > культури як регулятора соціально-економічних процесів;
- > соціально-економічних результатів функціонування соціального механізму. **Емпіричні дослідження економічної соціології** охоплюють такі проблеми:
- > стабілізація зв'язків елементів економічної і соціальної сфер, усунення суперечностей та причин розладу соціальної системи;
- > ефективне функціонування компонентів соціального механізму, які регулюють соціально-економічні процеси;
- > організаційна побудова соціальної структури суспільства, якісні характеристики соціальних груп, ієрархія соціальних спільностей, їх функцій у відносинах та ін;
- > форми і види соціально-економічної діяльності і поведінки соціальних груп;
- > система управління економічною і соціальною сферами;
- > вплив на соціально-економічну діяльність соціальних груп та культурних факторів-цінностей і норм, які сформувались у системі соціальних інститутів. **Прикладні дослідження економічної соціології** мають таке соціальне

спрямування:

* оцінка економічної і соціальної ефективності соціального механізму; ^визначення тенденцій і закономірностей зміни елементів соціального механізму; + вдосконалення соціального механізму.

Дослідження економічної соціології ґрунтуються на відповідному понятійному апараті, категоріальній системі та спеціальних індикаторах, формах і методах одержання і вимірювання соціальної інформації, а також на історико-соціологічному аналізі соціальних процесів. Понятійний апарат економічної соціології включає загальнонаукові, загальносоціальні і спеціальні категорії.

До загальнонаукових категорій належать *система, структура, функції, процес, механізм, розвиток* та ін., які запозичені із загальної методології. Дані категорії використовуються для формулювання і описування соціальної і економічної сфер, соціального механізму, суспільства та інших елементів.

Загальносоціальні категорії включають *соціальні, економічні, виробничі відносини, вартість, соціальні спільноти, групи, події* явища тощо.

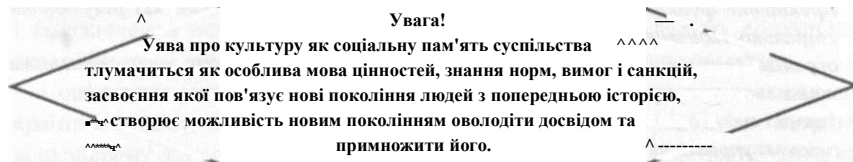
Спеціальні категорії економічної соціології містять *асоціальний механізм розвитку соціальних структур, асоціальні процеси, асоціальний контроль, економічну і організаційну поведінку, економічну культуру* та ін.

Дослідження економічної соціології охоплюють як економічні, так і соціальні фактори розвитку суспільства, спираються на соціальну й економічну інформацію, визначають економічну та соціальну ефективність.

6.4. Місце економічної культури в економічній соціології

Особливе місце в економічній соціології займає вивчення економічної культури суспільства взагалі, виробників і споживачів, зокрема управлінського персоналу. Рівень, зміст економічної культури останніх суттєво зумовлює рівень і зміст у правління трудовою поведінкою.

Під *економічною культурою* розуміють сукупність соціальних цінностей і норм, які є регуляторами економічної поведінки людей і виконують роль соціальної пам'яті суспільства економічного розвитку.

Щоб розвивати, підтримувати, зберігати і прививати новому поколінню елементи культури, створюються спеціалізовані органи, функціонують відповідні інститути — сімейні, релігійні, громадські, державні та ін. Система соціальних інститутів для підтримання соціальної пам'яті виробляє відповідні цінності, норми, вимоги і санкції. Наприклад, сім'я виробляє, впроваджує і передає новим поколінням цінності і норми способу життя, взаємовідносини дітей і батьків, трудової та духовної моралі. Інститут права виробляє, зберігає і передає законодавчі норми тощо. В цілому економічна культура є продуктом діяльності соціальних інститутів — *політики, сім'ї, права, релігії, науки і мистецтва*.

Оплачувана робота залишається для багатьох людей головним способом генерування ресурсів, необхідних для повноцінного життя.

Е.Гіденс

У сфері економіки, в соціально-економічних відносинах функціонує вся культура. Наприклад, справедливість як загальнокультурна норма виявляється в усіх сферах суспільного життя. Таких феноменів культури чимало, зокрема *Арівність, Рповага, Апрестиж, ^солідарність, Р-згода, ^конфронтація, ^порядок*. Всі вони містяться у економіці і вивчаються економічною соціологією. Особливе значення для економічної культури мають цінності, які збагачують людей та колективи. До них належать *'багатство, 'влада, 'гроші, 'майно, •капітал, • взаємодопомога, •кооперація, •інтеграція, •концентрація, •обмін, •авторитет* та ін.

Економічна культура включає продукти діяльності соціальних інститутів, які належать до економічної сфери, і продукти функціонування соціальних груп, що містяться у соціальній сфері. Цінності і норми культури поділяються на *особистісні* та *інституційні*. З цими функціональними цінностями пов'язані соціальні якості суб'єктів. Наприклад, для професійно-зорієнтованих людей характерна висока цінність праці, а люди з пріоритетом споживацьких цінностей надають перевагу заробітку.

Економічна соціологія враховує не тільки здатність людей створювати і зберігати культуру, а й можливість знищувати і забувати спадщину.

Інституційний аспект економічної культури охоплює соціальні цінності і норми, які функціонують в економіці, але містяться в соціальних інститутах — *Фполітиці, ^ідеології, Фнауці, Фсім % Фморалі, Фрелігії*. Завдяки взаємозв'язку інституційного та особистісного аспектів економічна культура набуває відповідної цілісності.

Зміни в економічній культурі відбуваються повільно, під впливом різних внутрішніх та зовнішніх факторів. Наприклад, погіршення матеріального стану населення негативно впливає на його поведінку, формування соціальних установок, що відби-вається на ланцюгу зв'язків: *результати-поведінка-культура*.

Конкретні соціологічні дослідження економічної культури широко використовують методи емпіричного аналізу, які включають *^порівняльний, ^історико-генетичний і ^типологічний аналізи*, а також *^соціологічні методи опитування*.

6.5. Взаємозв'язок економічної соціології з іншими науками

Економічна соціологія взаємопов'язана з багатьма науками. Особливо тісний її зв'язок з наукою управління, яка вивчає управлінські кадри, зокрема, склад, мобільність, вертикальні і горизонтальні відносини, різні міжколективні взаємодії, а також форми поведінки керівників, проблеми керівництва та

лідерства. В науці управління утвердилася теорія соціального управління, де об'єктами виступають соціальні системи. Дослідження організаційної структури керованих об'єктів, людського фактора та його поведінки є базою для розробки наукового положення економічної соціології. Особливе значення для економічної соціології має наука управління виробництвом з дослідження таких проблем:

- > *оптимізація співвідношення політичного і господарського управління економікою і науково-технічним прогресом;*
- > *встановлення ефективного поєднання централізованих і демократичних засад в управлінні;*
-)- *формування інститутів соціального контролю та участі трудівників в управлінні; А вироблення кадрової політики: принципів добору, підготовки, розстановки і виховання управлінських кадрів, а також критеріїв оцінки ефективності їх діяльності.*

Водночас економічна соціологія розробляє наукові положення, які використовує наука управління, зокрема соціальні аспекти політичної влади, діяльності, поведінки, ціннісні орієнтації, соціальні норми, традиції, колективні інтереси тощо.

У теоретичних дослідженнях економічна соціологія використовує поняття, які розроблені соціальною філософією та соціологією. До них належать політична система, держава, суспільство, нація, колектив, особистість, свідомість, відносини, соціальний прогрес, соціальна сфера та ін. Досить міцні зв'язки має економічна соціологія з правовими науками, соціальною психологією та іншими суспільними науками.

Узагальнення наукових положень суміжних суспільних наук дозволяють економічній соціології розробити власну теорію.

Дослідження економічної соціології ґрунтуються на інтеграції соціологічного й економічного підходів. Необхідність такої інтеграції зумовлюється тим, що економісти, вивчаючи економічну сферу, не охоплюють соціальних відносин, зокрема сімейні відносини і бюджет, а навколишнє середовище, галузі культури, освіти, охорони здоров'я розглядають лише з точки зору фінансування і розвитку. Соціологи досліджують суспільні відносини без глибокого проникнення в економічні процеси. Інтеграція економічного і соціального підходів забезпечує визначення соціальної спрямованості у розвитку економіки. Економічний підхід означає, що цілі розвитку економіки визначаються матеріальними потребами суспільства, максимізацією суспільного продукту, національного доходу, фонду споживання тощо. Соціологи розглядають цілі розвитку економіки як похідні від цілей суспільства, а саму економіку як засіб, що дає можливість суспільству досягти розвинутого способу життя, соціальної справедливості та інших соціальних цілей.

Економісти ототожнюють механізм розвитку економіки з господарським механізмом, який регулює відносини економічних інститутів і організацій, але має внутрішньоекономічний характер і не охоплює відносин економіки з іншими сферами суспільства.

Соціологи розглядають механізм розвитку економіки значно ширше, включають взаємодії не тільки економічних, а й соціальних інститутів та організацій. Якщо економісти вивчають в основному формалізовані відносини, що ґрунтуються на регламентованих законодавчих нормах, посадових статусах, то соціологи враховують як формалізовані, так і неформалізовані відносини.

В економічному підході людина розглядається як елемент трудових ресурсів, носій робочої сили, що можна використовувати, розподіляти, формувати, і не враховується її поведінка. Людина в соціологічному підході виступає суб'єктом економічних і соціальних процесів з власними цінностями, особистими матеріальними і духовними потребами.

Формулювання економічного і соціологічного підходів пов'язують з розвитком відповідних відносин. Їх об'єднання визначило появу і розвиток економічної соціології, але в результаті інтеграції вона одержала якості, яких немає в окремих підходах. Економічна соціологія включила в арсенал дослідження факторний, системний і ситуаційний підходи. Це дозволило глибше розкрити людський, інформаційний, науковий і культурний фактори, а також фактор часу.

Г^«Цз|:і»][Ч^Г

РЕЗЮМЕ

1. У сукупності спеціальних соціологічних теорій економічна соціологія посідає особливе місце як міждисциплінарна наука, яка розкриває зв'язок між соціологією та економікою, вивчає мотивацію економічної поведінки, закономірності розвитку економічної і соціальної сфер. Визнання економічної соціології у світовій науці відбулося лише у другій половині 50-х на початку 60-х рр. XX ст., що стало можливим завдяки дослідженням М.Вебера, Т.Веблена, Т.Парсонса, Н.Смелзера та ін.

2. Економічна соціологія формулює соціальний механізм, який об'єднує механізми економіки, соціального управління, демографічного розвитку, організації та стимулювання праці, впровадження досягнень науки у практику та ін.

3. Дослідження економічної соціології охоплюють як економічні, так і соціальні чинники розвитку суспільства, спираються на соціальну та економічну інформацію, визначають економічну та соціальну ефективність.

4. Особливе місце в економічній соціології займає економічна культура, під якою розуміють сукупність соціальних цінностей та норм (багатство, влада, гроші, майно, капітал, взаємодопомога, авторитет тощо), які є регуляторами економічної поведінки людей як виробників і споживачів.

5. Зв'язок економічної соціології з різними науками дає можливість розгортати конкретні соціологічні дослідження з широкого кола питань та проблем, зосереджуючи основну увагу на взаємодії.

[?] Запитання для роздумів, самоперевірки, повторення

1. Що розуміється під економічною соціологією?
2. Що було основною передумовою виникнення економічної соціології як окремої галузі соціології?
3. Що ви розумієте під виразом "Процес соціологізації економічної науки"?
4. Як визначаються об'єкт і предмет економічної соціології?
5. Які питання соціальної політики є в центрі уваги економічної соціології?
6. Що ви розумієте під економічною і соціальною сферами суспільного життя?
7. Що включає в себе соціальна сфера?

9. Які структурні елементи містить економічна сфера?
10. Що таке людський фактор? Як він впливає на розвиток економіки?
10. Якими є основні наукові напрями економічної соціології?
11. Які проблеми охоплюють емпіричні дослідження економічної соціології?
12. На що спрямовані теоретико-методологічні дослідження економічної соціології?
13. Що таке економічна культура?
14. Який існує взаємозв'язок економічної соціології з іншими науками?
15. Чим обумовлюються нагальна потреба вивчення економічної соціології для Спеціаліста будь-якого профілю?

СОЦІОЛОГІЯ ПРАЦІ ТА УПРАВЛІННЯ

Соціологія праці та управління як одна з галузевих соціологічних теорій займає особливе місце серед наук про працю і має велике значення у підготовці різних фахівців, особливо менеджерів, економістів, інженерів. Вона виникла близько півтора сторіччя тому. Її основи були закладені такими всесвітньо відомими вченими, як О.Конт, Е.Дюркгейм, М. Вебер.

Особливе значення та актуальність вивчення цієї теми мають нині, коли реформування системи вищої освіти в державі та її взагалі нашого суспільства пов'язані насамперед з переходом до ринкової економіки. Вивчення теми розвиватиме соціально-гуманітарне мислення студентів усіх спеціальностей, а й допоможе їм оволодіти методами вивчення соціально-трудових відносин і процесів на виробництві, здобути знання різноманітних чинників і соціальних резервів виробництва, виробити навички їх використання для підвищення його ефективності.

Соціологія праці та управління - найбільш загальна із спеціальних соціологічних теорій, що мають предметами свого дослідження соціально-трудові відносини і процеси, соціальні інститути і спільності в сфері праці (соціологія організацій, промислова соціологія, соціологія села, соціологія трудового колективу, соціологія професій та ін.), закономірності, форми і методи цілеспрямованого впливу на них, тобто є соціологічною основою менеджменту.

План (логіка) викладу і засвоєння матеріалу:

- 7.1. Предмет соціології праці та управління
- 7.2. Зв'язок соціології праці та управління з іншими науками про працю.
- 7.3. Соціологія праці й управління та менеджмент

7.1. Предмет соціології праці та управління

Соціологія праці та управління - одна із спеціальних соціологічних теорій, предметом вивчення якої є соціальні аспекти праці, тобто людський фактор, його функціонування в процесі праці. Однак цей підхід є дуже загальним, бо проблеми праці вивчає і багато інших наук, (наприклад, філософія, історія, політекономія, психологія, фізіологія, ергономіка і т.д.) у тому числі й

соціологічні. Що ж безпосередньо включає зміст поняття "соціологія праці та управління", яка її проблематика?

Об'єктом соціології праці та управління є праця як суспільно значуще явище, як процес реалізації, а водночас і відтворення здібностей, знань та умінь особи, як вид соціальної діяльності.

0 Праця - цілеспрямована діяльність людей, в результаті якої створюються матеріальні і духовні блага. Соціологія розглядає працю як основну форму життєдіяльності людського суспільства, основну умову його буття.

Соціальна сутність праці: **праця є способом освоєння природи людиною**, оскільки праця - процес, який відбувається між людиною і природою, у якому людина своєю діяльністю опосередковує, регулює та контролює обмін речовин між собою та природою; **праця є засобом формування і розвитку особистості**, оскільки людина, впливаючи на природу, використовуючи її для задоволення своїх потреб, змінює її свою власну природу, розвиває здібності та нахили, формує себе як особистість; **праця є визначальним чинником формування соціальної структури суспільства**, оскільки люди у процесі трудової діяльності об'єднуються, утворюючи певні соціально-професійні, соціально-психологічні та інші групи. **Ставлення до праці** усвідомлення значення праці як індивідуальної та суспільної цінності. **Цінність** - це усвідомлення людьми значущості певного об'єкта.

ЗМІСТОВНІСТЬ праці. **Мета** - усвідомлений образ очікуваного результату трудової діяльності, ідеальний план дій. **Стимули до праці** - зовнішні фактори, які спонукають до праці. **Мотиви праці** - внутрішні спонукання пов'язані з ціннісними установками, етичною орієнтацією діяльності.

Соціологія праці та управління оперує такими категоріями:

ФПроцес праці - включає в себе ^доцільну діяльність людини (сама праця), #предмет праці, тобто те, на що спрямована діяльність, 0 знаряддя виробництва, якими людина впливає на предмет праці.

ФОрганізація праці - форми, способи і порядок поєднання живої і предметної праці.

ФУмови праці - сукупність соціально-економічних, санітарно-гігієнічних організаційних та соціально-побутових чинників, які впливають на працездатність і здоров'я працівника. Умови праці можуть бути нормальні і шкідливі. За нормальних умов праця не шкодить здоров'ю людини. Шкідливі умови праці небезпечні для здоров'я людини і нерідко ставлять під загрозу саме людське життя.

ФЗміст праці - узагальнена характеристика процесу праці. Основними елементами змістовності праці, якщо її розуміти як соціально-психологічну структуру трудової діяльності, є: Фмета, Фстимули до праці, ♦ ставлення до праці, Ф мотиви праці, Оцінності і ціннісні орієнтації.

ФТрудовий колектив - це добровільне соціально-політичне і економічне об'єднання людей для спільних дій заради досягнення особистісно-цінних і суспільно-корисних цілей, які пов'язані єдністю інтересів, оформленні структурно і мають органи управління, дисципліни і відповідності. Трудовий колектив - найважливіша характеристика суспільної праці, його слід розглядати як соціальну

Нині існують різні підходи до визначення предмета соціології праці. Так, *А.О.Дікарева* і *М.И. Мирська* вважають, що соціологія праці - це взагалі комплексна соціологічна дисципліна, яка включає й інші галузеві соціології, що вивчають будь-які проблеми, пов'язані з характером і змістом праці, ставленням людини до неї. *ВашСвідомість*" соціології лише ці функції вивчення структури та механізму соціально-трудоких відносин і процесів.

Не будемо перелічувати усіх існуючих визначень соціології праці. Зазначимо ліпше, що вони найчастіше ігнорують найважливіше, а саме: елементи і структуру соціологічного знання, "змішують" соціологічні підходи з іншими (організаційними, економічними, психологічними). На нашу думку, визначення предмета науки, про яку йдеться, найдоцільніше дати таким чином.

% соціальні спільності, тобто різні соціальні групи (суб 'єкти праці), які беруть участь у трудовій діяльності, а саме: підприємці, менеджери, інженерно-технічні працівники, службовці, робітники та ін:

*Б соціально-трудові відносини, тобто відносини рівності та нерівності між працівниками та соціальними групами;

Щодо другої частини визначення, то тут слід зазначити таке. Взагалі, спеціалісти-соціологи виділяють окремо дві теорії середнього рівня: *соціологію праці*, що вивчає соціальні спільноти, відносини, інститути, процеси у сфері праці, і *соціологію управління*, що концентрує увагу безпосередньо на закономірностях, формах і методах впливу на них, їх регулюванні. Коли ж йдеться про майбутніх фахівців, що вивчають соціологію праці й управління як науку "*непрофільну*", то,

на нашу думку, можна "поєднати" предмети вивчення соціології праці і соціології у правління, бо якщо перша вивчає соціально-трудові процеси і відносини, то друга - управління ними.

Предмет науки "поєднує" п'ять складових: *^соціальні верстви, ^соціальні інститути в сфері праці, ^соціально-трудові відносини, ^соціально-трудові процеси, ^соціальне управління ними*. Проілюструємо визначені аспекти соціології праці та управління, пов'язавши їх з найактуальнішими проблемами сьогодення, що вивчає дана наука.

Суб'єкти праці - це *соціальні верстви* працівників, які беруть участь у трудовій діяльності (підприємці, менеджери, інженерно-технічні працівники, службовці, робітники тощо) і різняться своїм соціальним станом, положенням у трудових колективах. Вони мають різну кшліфікацію, досвід, соціальне становище, рівень і канали здобуття прибутків, нарешті, інтереси, які не завжди збігаються.

♦ Отже, соціологія праці та управління вивчає багато різних проблем, передусім співвідношення соціальних і професійних груп, джерела формування соціальних відмінностей у трудових колективах (тобто, чому є підприємці, управлінці і робітники, які ж до того можуть стати безробітними). Нарешті, вона вивчає специфічні соціальні інтереси соціальних груп, необхідних для організації ефективного розвитку колективів, попередження чи вирішення конфліктів у них. **Трудовий колектив як соціальна спільнота** є елементом соціальної структури суспільства, і йому притаманний розподіл на групи, підструктури:

^функціональна, яка відображає ступінь соціальної і виробничої активності членів колективу (ступінь їх участі в управлінні виробництвом та ін);

Фпрофесійно-кваліфікаційна, яка відображає поділ робітників залежно від виконання ними в процесі виробництва функцій (робітники, службовці і т.д);

*соціально-демографічна, яка формується залежно від статево-вікових характеристик робітників, рівня їх освіти, сімейного стану, національності і т.п;

Шсоціально-психологічна, згідно якої розрізняють робітників за специфікою притаманних їм цінностей, установок, мотивів трудової діяльності.

Трудовий колектив як соціальна організація є різновидом соціального інституту, і йому притаманна управлінська ієрархія, характерні ознаки: >цільове призначення, Уієрархічність, > внутрішньоорганізаційний контроль, Усистема соціальних позицій та статусів, ^кооперація зусиль, що створює ефект синергії.

Соціально-трудові відносини це відносини, які складаються на виробництві між представниками різних соціальних спільностей. Цей тип відносин, на відміну від відносин функціональних, пов'язаних з поділом і кооперацією праці, актуалізується як відносини рівності та нерівності між працівниками та соціальними групами (підприємцями і робітниками та ін.).

Зайнятість - діяльність людини, пов'язана із задоволенням особистих і суспільних потреб, яка є джерелом доходу.

Безробіття - соціальне явище, зумовлене низькими темпами економічного зростання, змінами у структурі економіки (наприклад, падіння традиційних галузей

працемісткої промисловості), а також кількісним зростанням потєїційної робочої сили.

З регуляцією соціально-трудоxв відносин пов'язано багато найактуальніших проблем, які нині стоять перед нашим суспільством та його економікою. Відомо, що вона має насамперед соціальний аспект. Одна з них — проблема мотивації праці. Ситуація, яка склалася в Україні в період переходу до ринку, характеризується тим, що мотиви змістовності праці поступилися місцем мотивам низької інтенсивності праці. Тобто сьогодні мотиви забезпечення працюючих засобів для існування перестали бути провідними. Тому, щоб люди стали працювати ефективно, треба передусім вирішити найголовніші соціально-економічні проблеми, пов'язані з реформуванням економіки. Тільки тоді виникне нормальна мотивація до праці, підвищиться її ефективність, запрацюють нормальні мотиви до праці.

Розглянемо іншу проблему, пов'язану із соціально-трудоxв відносинами, проблему зайнятості і безробіття, яка актуалізувалася в нашому суспільстві. Яка це проблема: економічна чи соціальна? Очевидно, що соціальна, бо коли ми маємо справу, наприклад, із безробіттям (структурним, циклічним або фрікційним), бачимо, що вивільнення тих чи інших працівників (інколи закриття цілих підприємств) пов'язане не тільки з економічними, а й соціальними причинами (наприклад, коли вирішувється питання про вивільнення того чи іншого працівника, то тут впливають багато чинників, причому не тільки пов'язаних з кваліфікацією чи інтенсивністю праці робітника).

Щодо *соціально-трудоxв процесів*, то тут соціологія праці та управління має справу із багатьма різновидами змін, які відбуваються в соціально-трудоxв стані робітників і колективів: * *адаптацією*, тобто пристосуванням до виробничого середовища; * *створюваністю*, ♦ *суперництвом*, * *конфліктами* та ін. Найбільш характерний та цікавий приклад - роль соціології праці та управління у виробленні *теорії трудоxв конфліктів* та практичних рекомендацій щодо їх вирішення. На жаль, ці можливості соціології нині недостатньо використовуються.

Проте вже сьогодні очевидно, що причини страйків, які відбуваються в Україні, не можна зводити лише до економічних (тут і погані умови праці, незадоволеність нерівністю у прибутках, що має місце між керівництвом підприємства та робітниками, та ін.).

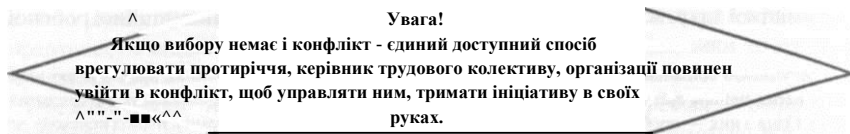
До страйків призводять не тільки ті чи інші конкретні причини, а й чимало

Страйк - це тимчасове припинення роботи групою найманих працівників з метою висловити незадоволення або поставити свої вимоги. Страйк є одним із різновидів трудоxв конфліктів, в який може втягуватися робітники та урядовці.

Є Гідсен

внутрішніх та зовнішніх приводів, так би мовити "чинників провокування" страйків: невиконання керівництвом своїх обіцянок, загальна дестабілізація ситуації в суспільстві тощо. Отже, проблеми виникнення та вирішення соціальних конфліктів на виробництві це, безумовно, проблеми, які повинна досліджувати соціологія праці та управління.

Навряд чи доцільно говорити про те, наскільки велике значення має вивчення соціологією праці та управління *соціальних інститутів у сфері праці*. Зрозуміло, що *праця* як соціальний інститут, специфічна (форма сумісної діяльності людей є не тільки методом, процесом здобування засобів існування людьми, а й визначає специфіку практично всіх соціальних, економічних та інших процесів суспільстві, навіть суспільний лад держави.

Такий соціальний інститут суспільства, як *трудоий колектив*, не тільки поєднує людей для сумісного виробництва товарів та послуг, а й є практично єдиною у суспільстві формою узгодження, поєднання індивідуальних, групових, суспільних інтересів людей, найважливішою формою соціалізації особистості.

Нарешті, декілька слів про *соціальне управління* соціально-трудоими відносинами і процесами.

Сутність *соціального управління* в трудовому колективі реалізується в функціях таких напрямів:

Сформування й оптимізація соціальної організації колективу та вдосконалення його соціальної структури;

створення умов для здійснення працівниками своїх соціальних і політичних прав та задоволення їхніх потенціальних і духовних благ; **Б**-виховання і розвиток соціально значущих якостей працівника;

дослідження стану соціально-трудоих відносин і проявів виявлення соціальних резервів творчого компексу і прогнозування на їх базі подальшого його оптимального розвитку.

Будучи найбільш загальним підходом до управління суспільством, економікою (формування критеріїв та показників соціального розвитку, виділення соціальних проблем, які виникають у процесі розвитку, розроблення і застосування ефективних методів їх вирішення) , соціологія праці та управління вивчає методологічні та методичні аспекти вирішення таких проблем:

- Ф** вироблення, прийняття і реалізація управлінських рішень; **О** використання різноманітної інформації в процесі управління; **О** певних методів та стилів керівництва;
- О** ефективність самоврядування і виробничої демократії та ін.

7.2. Зв'язок соціології праці та управління з іншими науками про працю

Вивчення закономірностей трудової діяльності людини з урахуванням того важливого місця, що займає у суспільстві праця, свідчить, що багатосторонність різних аспектів її впливу на життя людей є предметом ряду наук як несоціологічного, так і соціологічного профілю.

Зв'язок соціології праці та управління з іншими науками.**З не соціологічними науками:** Економіка праці. Трудове право,Інженерна психологія, Наукова організація праці. Фізіологія праці, Психологія праці. Гігієна праці. Ергономіка, Статистика праці. Економічна психологія,Економічна теорія. Філософія праці, Історія, Антропометрія, Технічна естетика. Педагогіка праці, Медицина праці,Демографія,Охорона праці, Промислова токсикологія.

З соціологічними науками: Соціологія трудового колективу.Економічна соціологія.Соціологія

професій, Соціологія організацій, Соціологія міста, Аграрна соціологія, Промислова соціологія, Соціальне планування, Соціологія освіти, Заводська соціологія, Соціологія менеджменту, Соціологія бізнесу, Соціологія особистості, Соціологія споживання, Соціологія середовища, Соціологія повсякденного життя, Соціологія зайнятості, Соціологія побуту.

Увага!

**"Праця - основа функціонування та розвитку суспільства; вона"
"є фундаментом, на якому ґрунтуються соціальні процеси, формуються"
соціальні відносини. В процесі праці змінюється становище, формуються
соціальний та професійний портрет особистості.**

Економіка праці - наука, що вивчає механізми дії економічних закономірностей у галузі організації праці, ефективності її використання, відтворення та розподілу робочої сили. Вона розробляє теоретичні основи вдосконалення організації та оплати праці, методи найефективнішого і раціонального використання трудових ресурсів.

При порівнянні предметів соціології і економіки праці очевидно, що перша вивчає, наприклад, найбільш загальні мотиви праці, сукупність таких мотивів, що включають не лише матеріальні, а й інші. Водночас економіка праці вивчає трудові витрати на усіх стадіях виробничого циклу, встановлює найприйнятніші й ефективні принципи та форми оплати праці.

Трудове право визначає правовий аспект соціально-трудових та функціональних відносин між працівниками та колективами, регламентує порядок прийому на роботу, переведення та звільнення робітників і службовців, тривалість робочого часу, розміри і форми оплати праці, міри стягнень за порушення трудової дисципліни, правил охорони праці та ін. Якщо соціологія праці вивчає міри контролю, але соціального, а саме: механізмів регулювання діяльності робітників через соціальні норми та цінності, які прийняті в суспільстві, то трудове право розглядає їх через призму адміністративного контролю, який ґрунтується на нормах праці, закріплених у юридичних документах, законах, постановах уряду тощо.

Інженерна психологія це галузь психології, що вивчає процеси інформаційної взаємодії між людиною і різноманітними технічними засобами, причому її насамперед цікавлять проблеми ефективного проектування й експлуатації систем "людина-машина". Інженерна психологія тісно пов'язана з ергономікою, науковою організацією праці, технічною естетикою і докладає зусиль до проектування такої техніки і устаткування, які б враховували можливості, недоліки та особливості людини.

Увага!

**Соціологія праці та управління також має відношення до
вивчення проблем взаємодії людей із засобами і предметами праці.
Однак вона вивчає соціальні проблеми і наслідки зв'язку людини і колективу з
ними в умовах науково-технічного прогресу, комплексної механізації та
автоматизації трудових процесів, наприклад, ставлення людей до роботи на
конвеєрі, в екстремальних умовах праці (на висоті, вночі, на
хімічному виробництві, у зоні підвищеної радіації**

Можна розглянути і предмети інших несоціологічних наук, які вивчають працю: ^ наукової організації праці (розробляє міри комплексного проектування оптимальних трудових процесів з урахуванням технічних, економічних, психофізіологічних, правових і соціальних критеріїв);

^ фізіології та психології праці (вивчає ті психофізіологічні зміни, які виникають в організмі людини під впливом певних простих чинників праці, наприклад фізичних чи нервових навантажень);

> *санітарії та гігієни праці* (вивчає й оцінює чинники, пов'язані з робочим місцем і які можуть призводити до захворювань, погіршення здоров'я, зниження трудової активності).

Всі вищенаведені науки вивчають проблеми взаємозв'язку людини з природою в процесі праці. Але є й інша складова трудової діяльності: взаємозв'язок людини з людиною, який вивчає ряд соціальних і гуманітарних дисциплін. Розглянемо ті, які належать до наук соціологічного профілю, не аналізуючи економічні, філософські, правові, педагогічні та інші галузі знання, що також торкаються проблем праці.

Маємо справу з досить невідпрацьованою проблемою розподілу предметів галузевих соціологій, тобто соціологічних теорій середнього рівня, що так чи інакше торкаються проблем праці. Ця проблема нині настільки загострена, що у виданих останніми роками у країнах, СНД (Росії, Україні, Білорусії) словниках і довідниках переплутані визначення предметів таких наук, як *соціологія праці*, *соціологія управління*, *економічна соціологія*, *індустріальна соціологія*, *промислова соціологія*, *заводська соціологія*, *соціологія колективів* та ін.

Справа не в термінології. Зазначені науки дійсно існують, певною мірою стикуються з предметом соціології праці й управління. Тому їх коротка характеристика необхідна, щоб скласти уяву про те, які проблеми розглядаються в межах ряду інших суміжних соціологічних дисциплін, де можна знайти відповідні, потрібні спеціалісту матеріали, інформацію.

• *Індустріальна соціологія* - це практично та ж соціологія праці й управління, але називається так за традиціями західної соціології. Вона також вивчає соціальні проблеми праці, соціально-трудові відносини, процеси, проблеми управління ними.

• *Промислова соціологія* - одна із складових частин соціології праці й управління, яка вивчає відповідні проблеми у такій специфічній сфері матеріального виробництва, як промисловість (таким же чином соціологія села, сільського виробництва вивчає відповідні проблеми села).

Соціологія, організацій вивчає ієрархічну структуру управління виробництвом, формальну і неформальну організацію підприємства, систему влади і підпорядкування, особистісні та безособистісні чинники організації праці.

Соціологія трудового колективу вивчає широкі питання, що відбивають закономірності сумісної трудової діяльності людей, функції, цілі та структуру трудових колективів як найважливіших економічних, соціальних і політичних осередків суспільства.

Соціологія професій виділяє свій предмету сфері суспільного поділу праці, вивчаючи проблеми специфіки різноманітних професій та їх соціального змісту, престижності певних видів діяльності людей у тому чи іншому суспільстві, ціннісні орієнтації молоді.

♦ Таким чином, усі наведені та деякі інші суміжні соціологічні теорії (*соціологія освіти, особистості, соціальне планування*) знаходяться із соціологією праці й управління у таких стосунках, що остання практично покриває предмети окремих галузевих соціологій. Тобто, коли йдеться про соціологію праці й управління, то можна говорити, що вона досліджує найважливіші процеси, які відбуваються в промисловості і на селі, вивчає проблеми організацій та колективів, професій і освіти, особистості тощо. Водночас вона вивчає найбільш загальні з даних проблем, у їх взаємозв'язку
з іншими важливими проблемами соціології праці й управління.

Щодо інших наведених теорій, то вони вивчають відповідні проблеми детальніше, розкриваючи власні процеси, закономірності та ін. Тобто, вивчаючи проблеми соціології праці й управління, спеціаліст може здобути, наприклад, загальну уяву відносно трудового колективу, його специфіки як соціального інституту та соціальної спільності, видів, структури. Але, коли треба здобути більш детальну інформацію про специфіку трудового колективу, потрібно звернутися до такої спеціальної соціологічної теорії, як *соціологія трудового колективу*.

Таке становище соціології праці й управління випливає з того, що серед соціологічних теорій середнього рівня виділяються теорії різного рівня ієрархії, тобто теорії, так би мовити, "елементарні"¹, що вивчають окремі соціальні процеси чи явища, і "міжгалузеві", які поєднують певну сукупність "елементарних". Це стосується не лише соціології праці та управління. Наприклад, поряд із політичною соціологією чи політологією, існує ряд таких галузевих наук, як політична історія, політична психологія, соціологія політичних партій і рухів, соціологія еліти, теорія міжнародних відносин та ін. Така ж ієрархія існує між економічною теорією та рядом конкретних економічних дисциплін.

Дещо осторонь від циклу соціологічних дисциплін, про які йшлося вище, "розташований" предмет *економічної соціології*. Економічна соціологія (на відміну від вищезгаданих) виникла на "перехресненні" економіки та соціології праці, її предмет - *соціальний механізм розвитку економіки*, під яким розуміють сталу систему поведінки і свідомості соціальних груп в економічній сфері, а також їх взаємодію у цій галузі між собою і державою. Тому до економічної соціології звертаються коли вивчаються найскладніші проблеми взаємодії соціальної та економічної сфер суспільства.

◆ Соціологія праці й управління охоплює надзвичайно широке коло проблем праці, але розглядає їх через призму людського чинника, тобто через ті соціальні процеси, соціально-трудова відносина, інтереси різних соціальних верств, що виникають у процесі праці. Соціологія взагалі вивчає найбільш загальні та складні соціальні процеси, розглядає їх комплексно, тобто предмет соціології праці й управління не перекривається предметами ніяких інших дисциплін, він тільки взаємодіє з ними.

7.3. Соціологія праці й управління і менеджмент

При розгляді взаємозв'язку соціології праці та управління з іншими науками про працю виникає ще одна важлива й актуальна проблема. Йдеться про менеджмент, його розгортання та впровадження в умовах переходу нашої країни до ринку. Причому тут ми маємо на увазі не своєрідну "моду" на менеджмент, а реальне співвідношення соціології праці та управління і менеджменту, предмети яких, безумовно, у деяких аспектах збігаються.

Як вже зазначалося, першим спробував обґрунтувати головні засади наукового менеджменту американський інженер *Ф.-В. Тейлор*.

Система Тейлора заклала основи наукової організації праці, вимагала нової організації управління, нових обов'язків управляючих менеджерів.

Уточнимо, що ж розуміють нині під менеджментом. Менеджмент (від англ. "тападтепі" - управління, керівництво). Сьогодні менеджмент трактують:

3> як специфічний соціальний і економічний інститут, який впливає на підприємницьку діяльність і породжує специфічний спосіб життя у ринковому суспільстві (який, наприклад, дуже відрізняється від способу життя у суспільстві

розвинутого соціалізму, чому ми так важко і звикаємо до оточуючих нас нових реалій);

Як сукупність осіб, зайнятих управлінською працею у сферах приватного та суспільного бізнесу, тобто це своєрідний клас управляючих;

> як наукова дисципліна, що вивчає проблеми управління суспільним

виробництвом. У цьому плані виділяють два рівні менеджменту. З одного боку, це загальні теорії соціального управління, які по суті є ні чим іншим, як загальними політико-економічними чи соціально-філософськими концепціями (наприклад, теорії революції менеджерів, постіндустріального суспільства, наукового менеджменту, менеджменту людських відносин та ін.). З другого боку, це прикладні теорії організації й управління, тобто спрямовані на вироблення конкретних підходів щодо раціоналізації та вдосконалення управління (наприклад, бригадні форми організації праці чи "гуртки якості").

Характерною рисою менеджменту як науки є плюралізм методологічних підходів, установок, розробка різних засобів, прийомів, способів управлінського впливу без суворої орієнтації на якусь загальну теорію. Тут увага здебільшого приділяється прикладним соціологічним та психологічним дослідженням. Тому менеджмент часто і пов'язують з такими дисциплінами, як соціологія праці й управління, прикладна соціологія, психологія праці та ін.;

> як своєрідне мистецтво управління, поєднання керівництва виробництвом і практичних зразків ефективного управління, які становлять основу професійної

Кваліфікації менеджера. Тобто йдеться про формування у менеджерів і застосування ними на практиці якихось загальних принципів, методів, прийомів управління, придатних для будь-якої організації (визначення цілей та завдань управління: поділ завдань на окремі операції; розподіл робіт; пошук адекватної мотивації до праці; прийняття ефективних рішень та їх реалізація тощо).

Таким чином, коли йдеться про взаємозв'язок соціології праці й управління, і з одного боку, і менеджменту) - з другого, то мається на увазі третє значення менеджменту (тобто менеджмент як наука управління).

А тепер поставимо таке запитання: як співвідносяться предмети соціології праці й управління і менеджменту? Чи дійсно менеджмент поглинає всі проблеми, якими займається соціологія праці й управління? Відповідь на це запитання не може бути простою, тому що в нас впровадження менеджменту тільки починається (причому на фоні недостатньо розвинутої соціології праці й управління). Щодо США та інших країн, то там ніколи не було жорстких кордонів між суміжними науками. Однак і там ця проблема існує і деякі вчені навіть вважають, що соціологія праці як самостійна наука не конституювалася на Заході, існує всередині чи між іншими дисциплінами.

Відміна нашої ситуації від ситуації на Заході полягає не в тому, що там соціологія праці й управління (індустріальна соціологія), з одного боку, і менеджмент — з другого, конституювалися як різні наукові дисципліни, а в тому, що і індустріальна соціологія, і менеджмент там реально існують та мають порівняно тривалу історію розвитку. Так, соціологія праці розвивається на Заході понад сторіччя, виникла задовго до менеджменту, у її межах були здійснені досить глибокі дослідження соціальних проблем праці (роботи Ф.Тейлора, Е.Мейо та ін.). Щодо вітчизняної соціології праці, то її розвиток не був перманентним, постійно стримувався різноманітними ненауковими чинниками (наприклад, у період культу особи).

Крім того, менеджмент, що існує на Заході як могутній соціальний інститут, за яким стоять великі монополії і корпорації, не міг виникнути у нас із загальновідомих причин. Однак навіть незалежно від розвитку соціології праці й управління (це, наприклад, у США головним чином академічна дисципліна, представники якої теоретично вивчають проблеми праці або займаються соціоінженерною діяльністю на виробництві), проблеми менеджменту, управління виробництвом там розвивалися.

Таким чином, у нас нині склалася така ситуація, що треба наздоганяти Захід, паралельно і швидко

розвивати соціологію праці й управління і менеджмент. Тому важливо чітко розмежувати їх предмета. Перша вивчає соціальні проблеми праці, соціальні інститути, соціально-трудові відносини і процеси, соціальне управління; другий є міждисциплінарним підходом до управління виробництвом.

•5>Якщо тепер розглянути предмети цих наук сумісно, то можна зробити такі висновки. *Менеджмент*, по-перше, пов'язаний лише з проблемами управління виробництвом (звичайно, у найширшому плані), по-друге, розглядає ці проблеми комплексно, поєднуючи соціологічні, економічні, організаційні, психологічні та інші підходи.

%*Соціологія праці й управління*, по-перше, розглядає не тільки проблеми управління виробництвом, а й методологічні й інші аспекти функціонування і розвитку соціальних інститутів, специфіку соціально-трудових відносин, різноманітні соціальні групи в сфері праці тощо. По-друге, коли вона розглядає проблеми управління, вона це робить, виходячи з найбільш широкого соціального змісту, використовуючи принципи, методи, закономірності соціальною управління. ♦Таким чином, предмети соціології праці та управління, з одного боку, і менеджменту - з другого, взаємно перехрещуються, а не знаходяться у відносинах підпорядкованості. Тобто, коли чіткіше визначити співвідношення соціології праці й управління і менеджменту, то йдеться у випадку з соціологією про *соціологічні основи, підвалини менеджменту*. Очевидно, вони повинні вивчатися паралельно з економічними, організаційними, психологічними, правовими та іншими підвалинами менеджменту, які потім інтегруються у комплексний, менеджерський підхід до управління виробництвом.

Виходячи з цього, зрозуміло, що соціологія праці й управління і менеджмент повинні розвиватися паралельно і паралельно. Причому розвиток першої повинен дещо випереджати розвиток другої, оскільки його принципи, методи, форми, якщо їх переносити із західної практики, не завжди можуть давати і дають відповідний ефект, і це цілком зрозуміло, бо специфіка соціальних процесів, тобто основа менеджменту, в нас дещо інша, відрізняється від західних традицій, західного менталітету тощо.

♦ Отже, *соціологія праці й управління вивчає загальні тенденції, притаманні розвитку соціальних інститутів, соціально-трудових відносин і процесів, найважливіші методологічні принципи і методи їх регулювання. Менеджмент, використовуючи ці підходи, поєднуючи їх з підходами економічними, організаційними, правовими, психологічними та іншими, виробляє і застосовує на практиці найбільш ефективні моделі, технології, засоби, методи управління виробництвом.*

Резюме

І. Соціологія праці та управління - галузь соціології, спеціальна соціологічна теорія, яка вивчає законності формування, функціонування і розвитку соціальних спільнот, інститутів у сфері праці, соціально-трудових відносин та процесів та управління ними

2. Соціологія праці та управління тісно взаємодіє з такими науками про працю, як економіка праці, трудове право, інженерна психологія, наукова організація праці, фізіологія та психологія праці, гігієна праці, промислова соціологія, економічна соціологія, соціологія організації, соціологія трудового колективу та ін., але предмет соціології праці та управління не перекривається предметами ніяких інших дисциплін; він тільки перехрещується, взаємодіє з ними.

3. Соціологія праці та управління є найважливішою соціологічною основою, підвалиною менеджменту - міждисциплінарної дисципліни, яка комплексно вивчає проблеми управління виробництвом, поєднуючи соціологічні, економічні, організаційні, політичні, правові, психологічні та інші підходи. На відміну від менеджменту, соціологія праці та управління розглядає не тільки проблеми управління виробництвом, а й методологічні й інші аспекти функціонування і розвитку соціальних утворень у сфері праці й пов'язані з ними процеси та явища. Причому проблеми управління виробництвом вона розглядає, виходячи з найбільш широкого соціального змісту, ґрунтуючись на принципах, методах, закономірностях соціального управління.

4. Основними завданнями вивчення студентами соціології праці й управління є узагальнення та систематизація усієї сукупності знань, що відкриті у межах цієї науки, забезпечення найвищого рівня підготовки майбутніх фахівців, формування у них системи соціологічних і управлінських знань та навиків

9) Запитання для роздумів, самоперевірки, повторення

6. Що вивчає соціологія праці й управління?
7. Чим пояснити, що довгий час розвиток вітчизняної соціології праці та управління не був перманентним, постійно стримувався ненауковими чинниками?
8. Що є об'єктом соціології праці та управління?
9. У чому полягають особливості розвитку вітчизняної соціології праці та управління?
10. У чому полягає специфіка соціально-трудових відносин?
11. Що таке соціально-трудові процеси?
12. Які соціальні інститути мають найважливіше значення у сфері праці і чому?
13. Трудова поведінка яких соціальних спільностей в сфері праці повинна нині, на вашу думку, вивчатися найглибше?
14. Який зв'язок існує між соціологією праці та управління з іншими науками?
10. У чому відмінність соціологічного підходу до вивчення праці від підходів інших наук?
11. Чим різняться предмети соціології праці й управління та економічної соціології⁹
12. Яка специфіка використання в менеджерській діяльності методологічних принципів і наукових напрацювань із соціології праці й управління?
13. Чому у нас на відміну від Заходу впровадження менеджменту як науки управління виробництвом тільки починається?
14. Чим пояснюється зростання ролі соціології праці та управління в умовах переходу до ринкової економіки?
15. Які завдання курсу соціології праці й управління як навчальної дисципліни?

СОЦІОЛОГІЯ ПОЛІТИКИ

(соціологія політики або, як її ще називають, політична соціологія, вивчає політичне життя суспільства та його складові в соціальному контексті.

Якніо. скажімо, політологів цікавить, насамперед, походження і розвиток держави, форми боротьби за владу, то в основі соціологічного аналізу лежить передусім вивчення структури і функціонування політичної системи суспільства та окремих її елементів. Важливе значення соціологічного аналізу - вивчення форм і методів постійного впливу на політику держави, діяльність владних структур, опозиційних сил. Застосування систем

структурно-функціонального та соціально-психологічного аналізу може сприяти вивченню важливих проблем міжнародних відносин і світової політики, міжнаціональних та регіональних конфліктів, оптимізації міжнародних рішень щодо тероризму, процесів глобалізації, інтеграції розвитку міжнародних комунікацій, взаємозв'язку, внутрішньої і зовнішньої політики держав.

0 План (логіка) викладу і засвоєння матеріалу:

8.1. Предмет соціології політики.

8.2. Галузі досліджень соціології політичних відносин.

8.2.1. Соціологія політичних рухів і партій.

8.2.2. Соціологія держави.

8.2.3. Соціологія міжнародних відносин.

8.1. Предмет соціології політики

Уваги!

Предмет соціології політичних відносин ще не має точного визначення, яке б задовольняло всіх.

♦ У найширшому розумінні **соціологія політики** - частина соціологічної теорії, яка дає пояснення таким явищам, як боротьба за владу і її утримання. Саме вони становлять суть політики.

Водночас соціологія політики є галуззю політології, оскільки головну увагу приділяє взаємозв'язку проблем політичної шіади зі структурою і розвитком суспільства як єдиного цілого. Проте не лише політології. Цими іншими теоретичними дисциплінами є *^економічна теорія*, *^теорія держави і права*, *<>теорія міжнародних відносин*, а також такі суміжні з ними науки, як *Аполітична географія або-Ь політична біологія*, які набули визнання останнім часом.

Загальнотеоретична частина соціології політики визначає у найзагальніших поняттях соціальні основи і соціальні дії (сили, мету, наслідки) влади, яка встановилася у суспільстві. Отже, тут вступають у силу закони і гіпотези, які пояснюють генетичні і функціональні залежності між політичними та не-політичними суспільними явищами. Саме ця частина соціології політики є *політичною соціологією*, яку розуміють як загальносоціологічну теорію політики. Вона знаходить застосування у спеціальних розділах соціології політики, які займаються описом і аналізом окремих галузей політичного життя.

До спеціалізованих розділів соціології політики належать:

- ▶ *соціологія соціальних рухів, політичних партій, громадських об'єднань і рухів;*
- ▶ *соціологія держави та її окремих інститутів (наприклад, представницьких органів, армії та ін.);*
- ▶ *соціологія політичної свідомості, в тому числі громадської думки і політичної ідеології;*
- ▶ *соціологія політичної поведінки;*
- ▶ *соціологія міжнародних політичних відносин.*

Кожний з цих розділів можна було б трактувати як самостійну галузь, наприклад, як соціологію сім'ї, села, вільного часу тощо. Існують також дослідження, присвячені соціології партії або армії та наукові заклади, які спеціалізуються у цих галузях. Це водночас не змінює становища речей, якщо йдеться про статус таких дисциплін у межах соціології політики. Вони є частиною цілого, яке об'єднує загальносоціологічну теорію політики й окремі соціологічні піддисципліни, що аналізують політичні відносини.

Незважаючи на численність підходів до визначення суті політики, їх можна, звести до двох основних: *®по-перше* це, розуміння політики як зіткнення та протистояння великих груп людей, соціальних спільностей, прагнення до панування одних над іншими, намагання мати перевагу у здійсненні інтересів, *^по-друге*, це спосіб бачити у політиці засіб узгодження інтересів різних соціальних груп, підпорядкування їх спільному началу, досягнення визначеної мети.

Кожна з цих позицій, які, здавалося б, виключають одна одну, не є хибною. Більше того, сформувати повне, цілісне уявлення про політику можна лише враховуючи обидві.

^Політика- специфічна галузь людської діяльності, в якій виявляються відмінності інтересів соціальних груп, класів, націй тощо; вони стикаються, протиставляються чи збігаються, відбувається безпосереднє зіставлення позицій і пошук способів, які можуть привести їх до певного компромісу та узгодженості. Політика — не тільки сфера вияву інтересів соціальних груп, їх зіткнення і протиборства, а й спосіб певної субординації інтересів, підпорядкування їх началу, яке є найбільш значущим, а отже, і обов'язковим для всього загалу. Йдеться про політичну владу. Боротьба за завоювання і здійснення влади — це основний зміст політики, а тому й основне питання, яким займаються науки, що вивчають її, в тому числі і соціологія політики.

Поняття влади взагалі, як і поняття політичної влади, трактують по різному. У повсякденному житті ми говоримо ^про владу батька над дітьми, ^про владу пророка над послідовниками його вчення, Опро владу над людиною сил природи, ^>про владу держави над своїми громадянами тощо.

Незважаючи на те, що політична влада, спираючись на систему інститутів на чолі з державою, вимагає організаційних дій, політичні відносини можуть мати як інституційний, так і неінституційний характер.

& Предметом соціології політики є соціальний механізм влади та її вплив у суспільстві на різних етапах його розвитку і функціонування. Саме вивчення механізму перетворення соціального' політичне, зокрема механізму формування із соціальної спільності механізму суб'єкта, відрізняє соціологію політики від інших політичних дисциплін. Ф Завдання соціології політики полягає в конкретному аналізі змісту політики і політичної діяльності різних соціальних груп, у дослідженні характеру їх політичних інтересів і відповідних політичних відносин, змісту діяльності політичних інститутів, у вивченні політичних партій та рухів, поведінки і свідомості мас. Соціологія політики вивчає суть влади, її природу і прояв з погляду конкретної людини, організацій та об'єднань. Саме тому для неї предметом особливої уваги є розгляд особистості як суб'єкта політичного життя, бо кожна людина в суспільстві - об'єкт і суб'єкт політичних відносин.

Соціологи розглядають політику через призму аналізу соціальної структури і неформальних соціальних інститутів, громадської думки та поведінки, миру і стабільності, органівуправління та їх апарату, політичних партій і рухів, профспілок, участі народних мас у виборах, діяльності керівників держави, політичної ідеології тощо. Вони звертають увагу на необхідність вивчення конфліктів і змін, що відбуваються в суспільстві, бюрократизму та процедур прийняття рішень, громадських організацій і рухів, неформальних об'єднань, різноманітних засобів залучення мас до політики, політичних лідерів різних рівнів, культур і традицій, систем і політичних режимів тощо.

с соціологія політики

Соціологи, досліджуючи політику, послуговуються такими категоріями, як *У роль, У статус, У позиція, У цінність, У очікування, У орієнтація, У інституціоналізація, У соціалізація та ін.*

Предметом вивчення соціології політики є такі питання: Ч> прояв політичних процесів у соціальній структурі; Чс> здійснення інституціоналізації соціальних рухів; *Б необхідні політичні дії для підтримки соціальної стабільності; Ч> соціальні підстави переходу від одного політичного ладу до іншого. Зміст політичного життя становить форму реалізації інтересів людей, класів, націй і тих, що їх представляють - партій та об'єднань. Якщо соціальні групи, класи враховують об'єктивний хід історичного процесу, то політичні відносини цієї суспільно-політичної системи розвиваються без соціальних потрясінь. В іншому випадку виникає велика вірогідність колізій, політичних конфліктів і конфронтацій, які були характерні для України протягом 2004-2007 рр.

ФОтже, предметом соціології політики є політична свідомість і поведінка людей, які втілюються у діяльності держав і громадських інститутів, організацій, а також механізм впливу на процеси функціонування політичної влади. ■ 0 Соціологія політики
■ дисципліна, яка вивчає взаємовідносини між ■ суспільством і державою, соціальним
ладом і політичними інсти- ■ тутами.

8.2. Галузі соціології політичних відносин

Зупинимося на аналізі соціології політичних рухів і партій, соціології держави та міжнародних відносин.

8.2.1. Соціологія політичних рухів і партій

Як утворюються політичні рухи, як вони функціонують, набувають форму партії і який механізм діяльності політичних партій - це проблеми першочергового значення для соціологічного аналізу політичного життя.

ФПід політичним рухом розуміють такі суспільні сили, які прагнуть змінити існуючі умови або закріпити їх шляхом тиску на уряд чи боротьбою за владу. Отже, політичний рух є особливою формою суспільного руху, спільне прагнення людей до реалізації загальної мети. Характерною рисою політичних рухів є те, що вони або борються за владу, або за вплив на засоби її здійснення. Політична ж партія є таким політичним рухом, який, по-перше, має високий ступінь організації і, по-друге, прагне до реалізації своєї мети шляхом боротьби за владу або за її здійснення і програмно не обмежується лише впливом на спосіб здійснення влади.

Типологія політичних рухів та їх динаміка. Основним елементом аналізу політичних рухів є визначення їх соціальної бази, оскільки вони завжди виражають певні суспільні інтереси і прагнення, а характер останніх становить найважливіший аспект будь-якого політичного руху.

Характеризуючи політичні рухи, виділимо серед них такі: *>на класовій основі; У рухи із різних соціальних верств; >рухи, створені на міжкласовій основі.* Сформований тут критерій типології політичних рухів не єдино можливий. Політичні рухи різняться відношенням до існуючого політичного ладу. З цього погляду можна виділити консервативні, реформаторські, революційні й контрреволюційні рухи.

Консервативні рухи прагнуть зберегти існуючий стан речей, допускають лише мінімальні й абсолютно необхідні зміни. Вони виступають як проти спроб знищення ладу, так і проти його послідовного перетворення. *Реформаторські рухи* хоча і стоять на позиціях збереження існуючого ладу і виступають проти спроб його повалення, прагнуть певною мірою реформувати лад. *Революційні рухи* відкидають існуючий суспільно-політичний устрій і ставлять завдання заміни його іншим. *Контрреволюційні рухи* прагнуть замінити сформований внаслідок перемога революції або реформаторських дій уряд таким, який був до цього.

Політичні рухи відрізняються один від одного за формою їх організації. За таким критерієм можна виділити: *^стихийні політичні рухи (нетривкі), ^недостатньо організовані (короточасні), <>з високою організованістю і тривалістю (найпоширенішою їх формою є політичні партії).*

Політичні рухи мають свою внутрішню динаміку розвитку, яку в загальному вигляді можна охарактеризувати як проходження через такі стадії розвитку:

*1 .Створення передумов />уху.*Невдоволеність існуючим становищем, потреба у діях з метою зміцнення існуючого стану перед лицем реальної або уявної загрози стає основою контактів, які виникають між найактивнішими особистостями. На початковому етапі руху виникають перші форми обміну ідеями. Такий механізм характерний для тих рухів, які виникають спонтанно, знизу. Політичні рухи, ініціаторами яких є центри політичної чи економічної влади, створюються дещо інакше. Передумови майбутнього руху пропонуються зверху, шляхом пропагандистського впливу і рекрутування прихильників.

2.Стадія артикуляції прагнень (чіткого усвідомлення).Спочатку розрізнені і за своєю суттю індивідуальні прагнення до якоїсь мети набувають настільки інтегрованої форми, що вже можна говорити про появу руху.

Артикуляція прагнень може проявитися у формі вироблення більш-менш розгорнутої програми, але може мати й форму виступу керівників (майбутніх керівників) руху, які сформували загальну мету і прагнення.

3.Стадія агітації. На цьому етапі розвитку рух зосереджує увагу, насамперед, на залученні учасників і прихильників. Практичні дії розглядають

передусім ч погляду їх агітаційного ефекту.

4. Стадія розвитку політичної діяльності. На цій стадії рух концентрує свою увагу на спробах втілення своєї програми у життя шляхом боротьби за владу, тиску на уряд. Залежно від поставлених перед собою завдань, сили і характеру руху, а також від загального співвідношення політичних сил ця стадія може мати різну тривалість

5. Стадія згасання політичного руху. Політичні рухи, які досягли мети або мета виявилися нездійсненою, входять у стадію згасання. У певних ситуаціях, особливо внаслідок революційного перетворення ладу, існування деяких політичних рухів припиняється у зв'язку з усуненням певних політичних сит.

Окреслені стадії розвитку не обов'язково присутні у кожному політичному русі. Іноді трапляється поєднання деяких етапів політичних рухів або ж з випадання окремих стадій розвитку.

Політичні партії. Розглядаючи політичні партії в соціально-історичному контексті, насамперед, доцільно виділити такі моменти:

1. Політичні партії виникають в умовах кризи феодального суспільства і формування капіталістичного. Вони є проявом тенденції політичної партії до залучення широких суспільних кіл до участі в утв&лінні, незважаючи на те, що спочатку це поширювалося лише на економічно привілейовані верстви. Отже, процес виникнення політичних партій є суттєвим руйнуванням традиційних структур влади аристократії і заміни їх більш відкритими об'єднаннями громадян. Тому політичні партії набули найбільшою розвигку в США, де феодалізм не мав глибокого коріння і де війна за незалежність привела до створення демократичної держави, утвердження інституту ігрезиденства (1789 р). Розвиток політичних партій у Європі пов'язаний насамперед з боротьбою буржуазії проти феодальних привілеїв.

2. Із середини XIX ст. на політичну арену виступає робітничий клас. Він створює робітничі партії і бореться за активгту участь у **політичному** житті.

3. У XX ст. процеси національно-визвольної боротьби в Азії, Африці і Латинській Америці привели до того, що політичні партії виникають і на цих континентах. Політичні партії виростають з національно-визвольних рухів.

4. Перемога соціалістичних революцій і створення держав диктатури пролетаріату зумовили зміну характеру політичних партій у них.

5. Розпад тоталітарних режимів у колишньому соціалістичному таборі і в СРСР привів до багатопартійності у цих країнах. Наприклад в Україні в 2006 р. функціонувало понад 140 політичних партій.

Тип виборчої системи опосередковано визначає характер партії, сприяє або перешкоджає її ідейно-політичній кристалізації. Як правило, мажоритарна виборча система (наприклад, у США, Великобританії), де вибори відбуваються в одномандатних округах, а перемагає той, хто отримує найбільшу кількість голосів, сприяє збереженню великими політичними партіями своїх переваг у межах системи

Пропорційна система, при якій мандати розподіляються згідно з одержаними голосами, сприяє тому, що політичні меншості відокремлюються від великих партій і виступають окремо.

Незважаючи на те, що політичні партії мають багато спільних рис, водночас V них є і значні відмінності. Вони стосуються класового характеру партій, типу їх організації, місця, яке вони займають у системі влади:

1. Залежно від класового характеру розрізняють:

Ч > класові партії (робітничі, буржуазні, селянські, дрібнобуржуазні, поміщицькі);

<Б міжкласові (буржуазно-поміщицькі);

% партій класовоподібних груп (складаються з представників різних прошарків).

2. Залежно від типу організаційної структури розрізняють партії:

> кадрові;

> масові партії, у тому числі з мінливою організаційною структурою або з міцною.

3. За місцем, яке партії займають у системі влади, розрізняють:

легальні, в тому числі, які відіграють суттєву роль у межах політичної системи або незначну роль; • нелегальні партії та ^ напівлегальні

4. Залежно від домінуючого ідеологічного фактора партії розрізняють:

<=> ідейно-політичні, в тому числі революційні, реформістські, консервативні, реакційні або контрреволюційні; ^ прагматичні або виборні; ■ => харизматично-вождистські.

Соціологія політичних партій показує їх функціонування як організованих груп діячів і прихильників, так і складової частини політичної системи. У такому розумінні аналіз політичних партій, як і політичного інституту¹, приводить до аналізу партійної системи як елемента політичної системи.

Партійні системи. Під юши розуміють сукупність відносин між легально діючими політичними партіями. Ці відносини полягають у суперництві або у спільній боротьбі за ндаду чи її здійснення.

У країнах світу склалися різні партійні системи, їх типологія визначається рядом факторів. Мабуть, немає партійної системи, яка б відбивала класову структуру суспільства. "*Чисті*" класові партії - явище виняткове, оскільки кожна партія прагне до розширення своєї соціальної бази і партійні системи визначаються не тільки класовим складом населення, а й історичними традиціями, політичною культурою населення, національним складом, релігійним світоглядом тощо. Наприклад, американський політолог *Л. Етс-тайн* виділяє: *багатопартійну систему з однією правлячою партією, * модифіковану однопартійну систему з двома плюс однією партією, *крайню багатопартійну систему і +стаду багатопартійну систему.

СОЦІОЛОГІЯ

ПОЛІТИКИ

Багато партійна система з однієї правлячої партією характерна для Мексики, а модифікована однопартійна система діє у США, партійна система дві плюс одна партія функціонує у Великобританії, Канаді, Австрії. Крайня багатопартійна система діє у Франції.

Італійський політолог Дж. Сарторі виділяє сім варіантів: *однопартійні (колишній СРСР, Албанія, Куба, Монголія, Заір, Того); з партією, що здійснює гегемонію (Мексика); ® і домінуючою партією (Японія, Індія); Фдвопартійні {(НІЛ, Великобританія, Канада); фпоміркованого плюралізму (Бельгія, Німеччина): ® крайнього (поляризованого) плюралізму (Італія, Нідерланди, Фінляндія): ♦ атомізовані (Малайзія)*

До партійних систем, які найчастіше трапляються, належні, *система поміркованого плюралізму*—боротьбу за владу ведуть від трьох до п'яти партій і жодна з них не може самостійно знаходитися при владі. Тому формується коаліційний уряд на основі поміркованого, зваженого ставлення кожної партії до своїх суперників.

1 [ощиреною вважається поляризована система, коли боротьбу за владу ведуть шість і більше партій. Серед них є такі, що виступають проти існуючої соціально-економічної і політичної системи, тобто можлива *"антисистемна опозиція"*. Звідси обґрунтовують необхідність такої системи, біля керма влади якої знаходиться партія "центру".

Польський соціолог Е.Вятр запропонував класифікацію, яка передбачає насамперед виділення *альтернативних партійних систем*, у тому числі *багатопартійної розділеності*, при якій жодна з партій не має переваги і влада здійснюється коаліціями, склад яких час від часу змінюється. Сюди ж віднесено *двоблокову систему* (два політичні блоки ведуть між собою боротьбу).

^

Увага!

^—" При двопартійній системі справжнє суперництво за ■— —владу відбувається між двома найбільшими партіями.

Наступна група - *неальтернативні системи*, зокрема *система кооперації партій*, при якій головні партії блокуються і фактично зникає дійова опозиція. До системи партій національної згоди, при якій одна партія постійно домінує, а всі інші мають чітко обмежену і локалізовану базу впливу, належать обмежені партійні системи. Йдеться про існування різних політичних партій, що борються за політичний вплив. Однак влада знаходиться у руках однієї політичної сили, найчастіше армії, яка проголошує себе незалежною від партій. При однопартійній системі виключене існування інших політичних партій, крім правлячої. Щодо соціалістичних держав, то виділяється ще система партії -гегемона, при якій усі існуючі партії, як й інші громадсько-політичні організації, визнають керівну роль однієї -марксистсько-ленінської партії (Китай, Куба, В'єтнам, Лаос).

Дешо своєрідну типологію партійних систем пропонує В.Свдокшиов. Перша - *поляризована коаліційна партійна система, при якій через значну політичну диференціацію суспільства жодна з партій не користується переважającym впливом на виборців*. Більше того, відсутня можливість для створення сталих партійних коаліцій (Бельгія, Данія, Нідерланди, Фінляндія). Далі — *поляризована коаліційна система, при якій дві партії з протилежними орієнтаціями істотно переважають всі інші*. Центристські партії розширюються і прагнуть одного з полюсів (Італія, Франція, Німеччина). За такою типологією існують системи з *однією правлячою партією*, яка за своїм впливом на виборців протягом тривалого часу значно переважає всі інші партії, а отже, одержує більшість депутатських мандатів у парламентах (Японія, Швеція, Норвегія). Нарешті, партійна система з *двома провідними партіями*, які за своїм впливом на виборців можуть реально претендувати на формування однопартійного уряду (Великобританія, США). Для них характерне періодичне чергування двох партій при владі.

Типологія партійних систем С.Базовкіна така:

1.*Однопартійна політична система*. Донедавна вона була характерна для країн соціалістичної співдружності (СРСР, Угорщина, Куба, Монголія, Югославія. Лаос та ін.). Нині вона збереглася лише в Лаосі і на Кубі. Характерна для країн тропічної Африки (у 23-х країнах із 44).

2.*Багатопартійна система з партією, що здійснює гегемонію*. У недалекому минулому це Болгарія, НДР, КНР, Польща, СРВ, Чехословаччина. Характерною для них була багатопартійність при конституційно закріпленій керівній ролі однієї партії. Нині такий тип партійної системи зберігся лише в Китаї і В'єтнамі. Наприклад, у КНР, крім компартії, діє ще вісім партій, які визнають її керівну роль. Соціальну базу цих партій, які об'єднують близько 100 тис. чол., становить національна буржуазія, інтелігенція, частина уряду КНР.

3.*Багатопартійна система з фіксованою кількістю партій* - трапляється порівняно рідко (Бразилія, Сенегал, Індонезія). Наприклад, ухвалений у 1975 р. в Індонезії закон про партійну систему закріплював триланкову структуру, яка включає: *демократичну партію* - конгломерат різних націоналістичних і християнських груп, *партію єдності і розвитку*, в яку примусово об'єднано чотири мусульманських партії, *організацію функціональних груп* (Голкар), що включає в обов'язковому порядку державних службовців.

4.*Система з домінуючою партією*. У країнах, де існує така система немає законодавчого закріплення керівної ролі якоїсь партії.

Однак така партія реально існує, реіулярно перемагаючи на виборах (Мексика - Інституційно-революційна партія, Індія - Індійський Національний Конгрес, Сенегал - Соціалістична партія Сенегалу).

5. Двопартійна система - характеризується наявністю двох провідних

партій, які по черзі, змінюючи одна одну, керують (США - демократична і республіканська, Великобританія - консервативна і лейбористська, Канада - консервативна і ліберальна, Аргентина - Громадянський радикальний союз і Хустисіалістська (Героїстська) партії).

6. Вкрай поляризована система (Італія, Франція).

7. Система помірно поляризована характеризується відсутністю ані «системних партій і двосторонньої опозиції, орієнтовані всіх політичних партій на участь в уряді, прагнення увійти до складу коаліційних кабінетів (Швеція, Норвегія, Швейцарія, Бельгія, Нідерланди, Люксембург, Фінляндія, Ісландія, Греція).

Н. Мультипартійна система передбачає існування багатьох партій різної політичної орієнтації. У парламенті жодна з політичних партій нічого вирішувати самостійно не може. До таких систем належать країни Східної Європи: Польща, Чехія, Словаччина, Болгарія, Румунія, Угорщина, Росія, Білорусь, Україна та ін.

♦ *Як свідчить практика розвитку політичних партій в умовах демократичних режимів, загальною є тенденція спрощення партійних структур. Нині залишилося два - три варіанти партій або партійних блоків, і це, мабуть, природно механізми демократії вдосконалюються, стають більш ефективними, оптимальними.*

8.2.2. Соціологія держави

Дослідження політики так пов'язане з функціонуванням державної влади, що ба і аго теоретиків ототожнюють її з дослідженням держави й апарату державної влади. Подібна точка зору має елемент перебільшення. Водночас ці автори випускають з виду надзвичайно важливі для політики форми масової діяльності, в тому числі діяльність партій і політичних рухів, в яких виражається політична активність громадян. Ми акцентуємо увагу на ролі держави і надаємо велике значення соціологічному дослідженню проблем держави.

Держава є предметом дослідження багатьох навчальних дисциплін. *Соціологія політики* займається державою з точки зору суспільної обумовленості й ефективності, проблематикою функціонування державної влади.

Соціологічна проблематика держави включає такі питання: *Огенезис і функції держави; Фтипи і форми держави у їх взаємозв'язку із соціально-економічним ладом; Фсклад, структура і функції державного апарату.*

Зрозуміло, що існують й інші питання соціології політики, які певним чином пов'язані з проблематикою держави (наприклад, розглянута вище проблематика партій, рухів та партійних систем)

Держава виникла унаслідок процесів, які відбувалися в суспільстві. Вона складалася з пізніх форм общинно-племінного ладу і розвивалася протягом

тривалого історичного періоду. Польський політолог *С.Ерліх* виділяє чотири головні риси, які відрізняють державу від до державних обциинно-племінних організацій:

> *Виникнення влади, яка вже не ототожнюється із суспільством. Це -публічна державна влада, ланками якої є організація озброєних людей, що займаються військовою справою.*

> *Територіальний поділ населення, при якому вже не враховуються кровні зв'язки.*

> *Поява групи людей, професією яких стало управління, а не продуктивна праця, тобто виникнення державного апарату.*

> *Поява різного роду податків.*

Існують різні погляди на походження держави. Згідно з /неологічною теорією походження держави пояснюється Божою волею. *Патріархальна теорія* обґрунтовує положення про те, що держава - результат історичного розвитку сім'ї і абсолютна влада монарха є продовженням влади батька в сім'ї. *Договірна теорія* доводить, що держава виникла внаслідок угоди між людьми. *Психологічна теорія* пояснює державу особливими властивостями психіки, зокрема психологічною потребою людей у підпорядкуванні. *Теорія насильства* трактує походження держави актом насильства, завоювання одного племені Іншим За теорією *марксизму*, держава виникла разом з поділом суспільства на класи.

Суть держави проявляється в її функціях як основних напрямках діяльності, зокрема *врегулюванні економічного життя, захисті прав людини, сприянні розвиткові освіти і науково-технічному прогресу, => забезпеченні обороноздатності країни, співробітництві з іншими народами.* Ці функції не є статичними. Вони еволюціонують, відіграючи в різні періоди не однаково важливу роль.

Держава характеризується не тільки своєю суттю, функціями, механізмом. Вона має також певні форми. *Форма держави* — це її структура, яка складається з політичного режиму, форми правління і державного устрою.

І* *Політичний режим - це сукупність прийомів і методів, за допомогою яких здійснюється державна влада. Розрізняють такі режими, як тоталітарний, авторитарний, демократичний та ін. І ** *Форма правління -це організація верховної державної влади, порядок утворення її органів та їх взаємовідносини з населенням. Усі держави І поділяють на монархії і республіки.*

*Державний устрій — це територіальний устрій, характер взаємовідносин між складовими частинами, а також кожної з них з державою в цілому.

За своїм територіальним устроєм всі держави поділяються на прості (унітарні) і складні (імперії, конфедерації, федерації).

Схема основних типів держави в історичному аспекті:

<i>Тип держави</i>	<i>Форма держави</i>
1 Рабовласницький:	Деспотична монархія
азіатський	Республіка, монархія
античний	Військова диктатура
2. Феодальний	Абсолютна чи обмежена монархія, у виняткових випадках — республіка
3. Капіталістичний	Конституційна монархія, республіка (парламентська, президентська), військова диктатура
4. Соціалістичний	Соціалістична республіка (федерація)

Ця типологія не є вичерпною і вказує Лише на основні типи і форми держави, що найчастіше зустрічаються. Вона не враховує змішані типи і форми держави у перехідні періоди. Утворення тієї чи іншої форми держави залежить від: *Фспів-відношення класових сил*; * *сукупності успадкованих від минулого інститутів, поглядів, звичок*; *0 геополітичних умов, впливу видатних політичних діячів тощо.*

Соціологія держави акцентує увагу на рисах (ознаках), що характеризують тоталітарні і нетоталітарні держави.

Для *тоталітарної держави* характерні такі особливості: *О широке використання ідеології*; *^однопартійна система*; *^застосування державного терору*; *<> контроль над засобами масової інформації*; *^монополізація застосування зброї*; *^контроль над економікою.*

В *авторитарній державі* влада зосереджена в руках монарха або диктатора, який у праатє за допомогою сили Політичні партії та ідеологія відіграють певну роль, однак у тоталітарному суспільстві здійснюється жорсткий контроль усіх аспектів суспільного життя.

Для держав демократичного типу, де перемогла представницька демократія, характерними є такі загальні риси: *У індивідуалізм (висока значущість особистості)*; *>конституційна форма правління*; *^загальна згода тих, ким управляють*; *^легальна опозиція.*

Важливе місце в соціологічній проблематиці держави займає державний апарат. Основою *державного апарату* є інститути організованого насильства: *армія і поліція (міліція)*. До його складу входять також інститути *адміністрації і правосуддя*, без яких держава не може виконувати свої функції. Держава застосовує свій адміністративний апарат для регулювання різноманітних суспільних проблем.

Державний апарат має бюрократичний характер. Тому соціологічний аналіз державного апарату необхідний для боротьби з його бюрократичним характером і вдосконалення структур та принципів його діяльності.

Особливе місце в соціологічних дослідженнях займає така частина державного апарату, як армія:

• Її організація, у якій превалює формальний зв'язок над персональним, причому зберігається велике значення зв'язку особистого, безпосереднього у межах малих підрозділів;

"Її є специфічним державним інститутом;

• представляє суспільну групу з власною системою внутрішньої диференціації і одночасно є частиною системи суспільного розширення;

бойова група, організована для досягнення забезпечення територіальної цілісності країни, антитерористичної діяльності.

Володіє великою фізичною силою в державі. Звідси — дуже важлива проблема підпорядкування армії цивільній владі, що також є предметом дослідження соціології держави.

8.2.3. Соціологія міжнародних відносин

Міжнародні відносини аналізує політологія і лише останнім часом, з посиленням процесів глобалізації та інтеграції вони стали предметом вивчення соціології.

♦ Сучасні міжнародні відносини - це комплекс зовнішніх політик майже двохсот держав світу, які відіграють не однакову роль у житті світового співтовариства. Після розвалу СРСР і внаслідок змін, що відбулися в країнах Східної Європи, значною мірою пов'язані процеси набуття сучасною системою міжнародних відносин нового вигляду. Соціологія міжнародних відносин зводиться до того, що замість безкомпромісної конфронтації починає все більше цінуватися здатність діяти відповідно до вимог здорового глузду, схильність до відвертого і чесного обговорення наболілих глобальних проблем, прислухатися до рекомендацій соціологів, зберігати цілісність сучасного світу, бути готовим до взаємної відповідальності та взаємодопомоги боротьба з міжнародним тероризмом..

Соціологія міжнародних відносин ґрунтується на принципах сучасної міжнародної політики та міжнародного права, в яких закладено фундаментальні норми міжнародних взаємовідносин:

®принцип мирного співіснування, відповідно до якого держави зобов'язані зберігати міжнародний мир, виявляти терпимість одна до одної і співпрацювати між собою, визнавати право народів жити у безпечному, справедливому, демократичному світі, де немає місця насильству ігнобленню народів у будь-якій формі;

®принцип суверенної рівності держав означає, що всі держави є рівноправними членами міжнародного співтовариства незалежно від економічного, соціального, політичного або іншого розвитку, що усі держави повинні виконувати сумлінно міжнародні зобов'язання, держави однаковою мірою

заінтересовані у вирішенні загальнолюдських проблем, створенні всеосяжної системи міжнародної безпеки, несуть колективну відповідальність перед людством;

®принцип непорушності державних кордонів з міжнародної практики територіальну експансію у будь-якій формі;

Ф принцип територіальної цілісності держав виключає насильницьке захоплення чи зміну території, атакож забороняє протиправне використання її;

®> принцип мирного врегулювання суперечок вимагає, щоб учасники міжнародних відносин вирішували проблеми, які виникають, мирними засобами так, щоб не піддавати загрози міжнародний мир, безпеку і справедливість;

^принцип невтручання у внутрішні справи накладає на держави світу й інші суб'єкти міжнародного права зобов'язання не втручатися прямо чи опосередковано з будь-яких причини справи, які належать до компетенції тієї чи іншої держави;

принцип поважання прав людини - один з основних, принципів міжнародного права і містить спільне зобов'язання держав незалежно від їхніх політичних, економічних, соціальних особливостей поважати і дотримуватися прав та основних свобод людини без розрізнення раси, статі, мови, релігії тощо.

Здобуття Україною державної незалежності, поряд з багатьма іншими важливими питаннями, висунуло ряд проблем у сфері соціології міжнародних відносин, зокрема вироблення власної позиції, стилю та навичок у відносинах із зовнішнім світом, новий, самостійний тип взаємин з державами - республіками колишнього СРСР, так званим "близьким зарубіжжям", включення України в інтеграційні процеси, які характерні для розвинутих країн Європи.

Набуття Україною ознак повноцінної розвинутої держави, суб'єкта міжнародних відносин проходить у досить складних, суперечливих і певною мірою унікальних умовах. Виникає суперечність, коли, з одного боку, висувається гасло про інтеграцію у світове співтовариство, а з другого - ця інтеграція обмежується західно-центристською орієнтацією, яка часто є наслідком антиросійських, антиімперських переконань.

Водночас тут слід враховувати те, як ставляться до перспектив входження України до "європейського дому" його господарі, зокрема впливові політики, що визначають певною мірою стратегію європейської інтеграції. Завдання соціології - дослідити ці процеси.

Отож, *соціологія міжнародних відносин* - це поєднання теорії соціології з певним типом емпіричних досліджень з використанням методики процедур, вироблених у галузі отримання та обробки інформації про міжнародні події. Йдеться про широке застосування соціологічних методів дослідження думок і позицій для: ^*інтерпретації мотивів дій у галузі міжнародних відносин*; ^*використання соціологічного методу аналізу пропаганди для інтерпретації ролі пропаганди*

міжнародних відносин; ^застосування соціологічних методів дослідження організації для аналізу функціонування і впливу як великих міжнародних організацій (наприклад, апарату ООН, Ради Європи, НБСЄ), так і національних організацій, які своєю діяльністю впливають на міжнародні відносини. У цій останній галузі набули розвитку дослідження армії і в значно меншій мірі дослідження дипломатії, інформаційно-пропагандистських служб та ін.

Нині зростає усвідомлення того, що в сучасному світі розуміння і вирішення соціальних проблем вимагає врахування глобальної перспективи — війни і миру, тероризму, голоду та демографічного взриву, дифузії культур і поширення інформації, освоєння космосу та дослідження світового океану. Ці та інші проблеми нашої епохи зумовлюють необхідність спільних дій, які виходять за межі держав.

СУТТЄВОЇ^

Резюме

1. Соціологія політики є важливою складовою загальної соціології і водночас галуззю політології, оскільки пов'язана з вивченням проблем політичної влади. Найважливіші підсистеми, предметом дослідження яких є соціологія політики, такі: соціологія політичних рухів і політичних партій, соціологія держави та міжнародних відносин.

2. Під політичним рухом розуміють такі суспільні сили, які прагнуть змінити існуючі умови або закріпити їх шляхом тиску на уряд чи шляхом боротьби за владу.

3. Важливими суб'єктами політики є політичні партії, які не лише мають багато спільних рис, а й значні відмінності (класовий характер партій, тип їх організації; місце, яке вони займають у системі влади тощо).

4. Держава - це частина суспільства, яка має владу, силу і авторитет, необхідні для розподілу ресурсів і засобів, які підтримують суспільну систему.

5. Міжнародні відносини - це комплекс зовнішніх політик держав світу, спрямованих на утвердження світового порядку, спільне розв'язання глобальних проблем, зокрема й міжнародного тероризму.

[?] Запитання для роздумів, самоперевірки, повторення

1. Дайте визначення категорії "політика".
2. Назвіть спеціалізовані розділи соціології політики.
3. Що є предметом вивчення соціології політики?
4. У чому суть розвитку стадій політичних рухів?
5. Зробіть класифікацію політичних партій залежно від:
  - класового характеру;
  - типу організаційної структури;
  - місця, яке вони займають у системі влади;
  - домінуючого в них ідеологічного фактора.

6. Які ви знаєте класифікації партійних систем?
7. Назвіть основні типи і форми держав в історичному огляді.
8. Розкрийте основні принципи міжнародних відносин.

СОЦІОЛОГІЯ КУЛЬТУРИ

Нині культура, особливо національна, набуває першочергового значення в розвитку незалежної української держави. Адже соціальні зрушення, динаміка соціальних і економічних перетворень можуть бути ефективними лише тоді, коли вони підтримані і закріплені культурою, включені в систему культурної діяльності.

Водночас культура має свої спеціалізовані сфери (мистецтво, культурно-дозвілля мережа та ін.), які в нових соціальних умовах набувають нового змісту і форми та вимагають щодо них нової культурної політики. (соціологія культури її покликана допомогти вирішенню цих актуальних проблем.

У цьому розділі спробуємо розкрити місце і функції соціології культури в умовах соціальних перетворень шляхом "зняття" ідеологізації культури і введення поняття "нова соціально-культурна реальність".

□ План (логіка) викладу і засвоєння матеріалу:

- 9.1. Предмет соціології культури, її структура та функції.
- 9.2. Основні поняття, категорії та сфери соціології культури.
- 9.3. Нова соціально-культурна реальність та розвиток національної культури.

9.1. Предмет соціології культури, її структура та функції

Складність предмета соціології культури полягає в тому, що сам об'єкт (культура) майже такий широкий, як саме суспільство, бо культурне охоплює соціальне в усіх його формах і впродовж всієї історії людства. Внаслідок такої широти предмета культури й обов'язкової присутності культурної компоненти у всіх сферах суспільства предметні ділянки соціології культури є надзвичайно різноманітними і строкатими. Поряд із спеціалізованими сферами соціології культури (соціологія мистецтва, освіти і т.д.) культурні аспекти характерні для інших сфер соціуму і навіть для галузевих соціологій (культурно-політична соціологія та ін).

Другою особливістю культурології і відповідно соціології культури в силу глобальності предмета і найтіснішою її пов'язаністю з долею людини і людства

є зв'язок з філософією, певний її пілісно-світогаядний характер. Однак і тепер, на відміну від інших галузей соціології, соціологія культури більше орієнтована на розробки теоретичних моделей суспільного функціонування культури як цілого.

0 *Культуру при цьому розуміють як певну систему важливих для людини смислових комплексів - цінностей, що здатні виступати регулятивними принципами індивідуальної та групової поведінки. У цілісній формі кристалізується і передається в поколіннях історичний досвід соціальних суб'єктів.*

Суспільство існує лише там, де існує спільна загальновизнана система *цінностей і норм*, яку як загальнообов'язкове визнають більшість громадян. Колективні уявлення набувають найповнішого втілення в моральних відносинах.

Е.Дюркгейм

Подальше обґрунтування такого підходу знаходимо в традиціях французької школи структуралістської культурології *К.Леві-Строса*.

З кінця XIX - початку XX ст. в німецькій соціологічній теорії розробляється інша, відмінна традиція, в якій на перший план виступає аналіз індивідуальної соціальної дії та її цілісно-нормативних орієнтирів з особливим акцентом на визначенні смислу, який соціальна дія має для тих, хто її здійснює (типологія форм соціальної дії *М.Вебера*). Особливу увагу *М.Вебер* звертає на цілісну раціоналізацію соціальної дії, тобто здійснення важливих вчинків відповідно до певних ціннісних орієнтацій особистості, які він простежує шляхом порівняльно-історичного аналізу в державі, праві, релігії, господарстві. Особливо він наголошує на етичних вченнях релігії, що формують зразки поведінки в усіх сферах суспільства (наприклад, роль протестантської етики в розвитку капіталізму).

Етико-нормативну орієнтацію веберівської соціології культури розвинув американський соціолог *Т.Парсонс* та його школа.

Культура є однією із систем, без участі якої не може бути реалізована соціальна дія, а сама *культура виступає в ній певним комплексом ідеальних зразків* (цінностей, норм, традицій та ін.), які обмежують і спрямовують вибір, надають йому смислу.

Т.Парсонс

Культурні зразки кристалізують історичний досвід, який як цінність може стати шляхом освоєння, здобутком духовного світу особистості і спрямовувати її соціальні дії. Інші елементи суспільної системи мають особистісно нормативований і об'єктивно-примусовий характер. Культура, хоч і є складовою соціальної і персональної системи дій, однак як система має свою неосмислену,

буттєву сферу, що має специфічні закономірності. Водночас, культура має регулятивну силу та вплив на всі соціальні процеси і від неї залежать темпи динаміки та ефективність суспільних змін, а тому предмет соціології культури перетинається з багатьма іншими дисциплінами, у тому числі й галузевими соціологіями. (Так, сучасний французький соціолог *Б.Баді*, вважаючи, що культурний фактор відіграє визначну роль у розвитку соціально-політичних систем, говорить про специфіку політичної соціології культури).

Поряд з теоретичною соціологією в соціології культури (або як її іноді називають на Заході - *культуросоціологією*) розвиваються такі її рівні, як *емпірична соціологія культури* та $\Leftrightarrow$ *різновиди соціології середнього рівня, які охоплюють певну ділянку соціології культури* (*>соціологія мистецтва, Етносоціологія, >соціокультурологія та ін.*). У західній соціології все більше визначається тенденція (*Р.Мюих, Д.Александр, Ю.Хабермас*) до інтегралізму, розробки концепції, в якій би поєднувалася макро- і мікросоціологічна проблематика.

В сучасній українській соціології культури відбуваються певні зрушення в предметі дослідження шляхом синтезу того позитивного, що має західна соціологія культури та вітчизняна, з урахуванням досвіду радянського часу. Акцентування уваги на дослідженні проблеми національної культури породжує нові її відгалуження типу "етносоціології", національної художньої культури та ін.

Отже, відбувається історична еволюція предмета соціології культури відповідно до потреб того соціального контексту епохи, який складається. Свої особливості має еволюція підпредметів галузей соціології культури (соціологія мистецтва, соціологія вільного часу та ін.). Культура як соціологічна категорія є багатогранною і вимагає для своєї характеристики цілої низки інших категорій. Сама ж соціологія культури виростає в систему, бо культурна складова є компонентом всіх проявів соціальності і водночас утворює спеціалізовані сфери і галузі (мистецтво, культурно-дозвільна мережа, освіта). Таким чином, соціологія культури структурується ніби по "вертикалі" та "горизонталі" і відповідно до місця в них входить різними своїми рівнями в міжпредметні зв'язки. Центруючою віссю вертикалі є такі рівні соціології культури : $\langle * \rangle$ *теоретична загальна соціологія культури (макрорівень);* $\langle \rangle$ *соціологічна теорія культури "середнього рівня "* (*теоретичні основи соціології мистецтва, соціології дозвілля і вільного часу, етнокультуросоціологія та ін.*); $\langle 0 \rangle$ *емпіричний рівень для збагачення загального та середнього рівня соціології культури.*

Якщо *теоретична (загальна) соціологія культури* використовує скарбницю ідей філософії культури, культурології, теоретичної загальної соціології, теорії систем, синергетики, то відповідні соціологічні теорії середнього рівня входять у продуктивний зв'язок з близьким їм колом наук (так, наука соціологія мистецтва та художньої культури має постійний взаємозв'язок з естетикою).

загальним мистецтвознавством, художньою евристикою, соціальною психологією мистецтва тощо).

Емпіричний рівень, інтегруючи здобутки методики конкретно-соціологічних досліджень, статистики, синерістики, соціолінгвістики, теорії інформації тощо, спрямована на фіксацію специфіки культурних явищ та їх дифузію, динаміку в кількісних та якісних показниках та індикаторах.

Водночас в останні два десятиріччя в соціологію культури активно проникають кібернетичні методи дослідження, які виявились близькими меті культури (найбільш щільно соціокібернетичний аспект культури розглядався у книзі *А.Моля* "Соціодинаміка культури", 1973). В сучасних соціокультурних дослідженнях використовується широке коло знань різних наук як допоміжних до традиційних соціологічних методів (семіотика, соціолінгвістика та ін.).

Оскільки поле культури безмежне й охоплює весь соціум, то і вивчення буття культури в окремих сферах суспільства вимагає врахування їх специфіки, що породжує не тільки особливі методологічні підходи (навіть теорії), але й методику та техніку дослідження (*Ш етносоціокультурологія, Ш соціологія культури, Ш соціології засобів масової комунікації*).

Зростаючі широкі потреби різного типу суспільств у культурі стимулюють розширення поля соціологічних досліджень і все більшої диференціації їх дисциплін, яких налічується вже десятки (так, від "*соціології художньої культури*" та "*соціології виховання*" відокремилась особлива галузь "*соціологія естетичного виховання*"). Тому структура соціології культури має свої особливості як в історичному часі, так і в окремих країнах. Оскільки сама соціологія та методика її досліджень, формувались у другій половині XIX ст. на основі етнографічних досліджень, то слід вказати на особливе значення соціології культури у вивченні народної культури, джерел розвитку і поступу національної культури.

Предметна сфера соціології культури помітно змінюється не тільки залежно від її історичного становлення, але й вихідних теоретичних засад, бо соціолог, який у побудові своєї системи виходить з розуміння культури як технології діяльності, матиме дещо відмінний предмет методики вивчення, ніж той, що дотримується ціннісної теорії культури. Виходячи з розуміння культури як способу людського існування, утвердження та олюднення людини (концепція української школи культурологів *В.П.Іванова*), культура розглядається як втілення її буття. Культура (певні її рівні, спеціалізовані і неспеціалізовані сфери) знаходиться в певному соціально-історичному просторі, середовищі і контексті, і сама ж організує їх у певну специфічну цілісність, яка набуває змісту "культурної реальності"

Предметом соціології культури (у першому визначенні) є вивчення структури та динаміки розвитку "культурної реальності". Ядро останньої становить ціннісно-нормативне за своєю природою культурне життя

суспільства його функціонування та розвиток. Свої особливості має еволюція підпредметів галузей соціології культури (соціологія мистецтва, соціологія вільного часу та ін).

Культура як соціологічна категорія є багатогранною і вимагає для своєї характеристики цілої низки інших категорій. Сама ж соціологія культури виростає в систему, бо культурна складова є компонентом всіх проявів соціальності і водночас утворює спеціалізовані сфери і галузі (мистецтво, культурно-дозвільна мережа, освіта).

Отже, соціологія культури структурується ніби по *"вертикалі"* та *"горизонталі"* і відповідно до місця в них входить різними своїми рівнями в міжпредметні зв'язки. Центруючою віссю вертикалі є такі рівні соціології культури, як ♦ *теоретична загальна соціологія культури* (макрорівень), ♦ *соціологічна теорія культури "середнього рівня"* (теоретичні основи соціології мистецтва, соціології дозвілля і вільного часу, етнокультуросоціологія та ін), & *емпіричний рівень* для збагачення загального та середнього рівня соціології культури.

Вміщеність культурних феноменів у суспільстві вивчається шляхом прояснення системи відносин як специфічних (*"естетичних"*, *"моральних"* та ін.), так і неспецифічних (*"екологічних"*, *"політичних"* тощо) та інститутів, які складаються й забезпечують їх функціонування, визначаючи зміст певного *"способу життя"*.

Слід також зазначити, що в умовах становлення української державності набувають першочерговості соціологічні дослідження стану та перспектив розвитку національної культури.

Вирішення загальної соціокультурної проблематики свідчить про формування соціології національної (української) культури.

Універсальність і широта предмета культури дозволяє актуалізувати в певні епохи ті чи інші її складові, що позначається і на характері розвитку певної національної школи соціології культури (якщо французька школа з часів *Е.Дюркгейма* основну увагу приділяла колективним уявленням, то німецька - ціннісним орієнтаціям особистості в системі соціальної дії - традиція *М.Вебера*).

Соціології культури притаманні загальні, вищевизначені функції. Специфічність її функцій випливає з об'єктивної ролі культури в суспільстві з урахуванням місця і значення соціологічних знань у культурознавстві в цілому. Соціологія культури (і в цьому полягає її важлива функція) визначає (в тому числі і в кількісних показниках) якісне становище суспільства, узагальнюючи діагностику місця даної країни в світовій та сучасній культурі.

Водночас внаслідок універсальної ролі культури в житті суспільства особливого значення набувають і соціологічні знання, соціологічні виміри культури, які дозволяють не тільки визначити *"вбудованість"* сфер культури в соціумі, реальні межі її існування, але й ефективність впливу культурного фактора на всі складові суспільства.

Цим самим соціологія культури сама стає додатковим засобом, який сприяє всебічному та ефективному її використанню. На підставі використання даних соціологічних досліджень культури в Україні відбувається реальне програмування соціально-культурних процесів.

На базі соціологічних даних були створені державні програми *"Молодь і дозвілля"*, *"Комплексна програма естетичного виховання населення України (до 2000 р.)"*, *"Модернізація культурно-дозвільної мережі"* (до 2010 р.).

Соціологія культури в цих умовах, очевидно, виконує управлінсько-регулятивну і певною мірою культурно-побуджуючу, якщо не культурно-творчу функції. Стає більш виразною функція соціокультурологічних досліджень щодо усвідомлення суспільством рівня національно-культурної самосвідомості, пробудження культурно-історичної пам'яті. .

9.2. Основні поняття, категорії та сфери соціології культури

Якщо концепцію соціології культурну вузькому значенні дослідники ведуть від *Е.Дюркгейма*, то базові складові окремих видів культури визначились з часів *Платона й Арістотеля*. Численність і певна відокремленість понять підгалузей соціології культури супроводжується постійним пошуком адекватних базових та загальних соціокультурологічних понять та категорій.

Соціолог повинен брати до уваги те, що, крім спеціалізованих сфер культури, будь-яка людська діяльність має соціокультурні наслідки і міра багатоманітності явищ культури зростає, як і роль культури в житті соціальних груп і сфер діяльності.

В класичній традиції соціології культури (*М.Вебер, Т.Парсонс*) раціоналізовані ціннісні орієнтації, народжені етикою світових релігій, організують соціальне життя, а культура виступає однією із систем реалізації соціальної дії і діяльності. Культурні ідеальні зразки символічно втілюють набутий загальноісторичний досвід, а культура впливає на зміну поведінки людей не примусово, а шляхом засвоєння її особистістю і перетворення у факт життєвого досвіду.

Сучасні послідовники ідей *Т.Парсонса* (*Р.Белла, Р.Мюнх*) звертаються до проблем порівняльно-історичного аналізу соціально-культурного розвитку суспільства Заходу і Сходу, приходять до висновку про множинність смислових засад культурного плюралізму, взаємодію та взаємопроникнення різних типів культури.

У практиці соціологів ностоталітарних країн основна увага приділяється ^>процесуально-діяльнісній стороні культури (*Л.Н.Коган, С.Н.Плотніков*), ^цінностям, ^нормам та інститутам культури.

Особистісна зацікавленість культурою, з одного боку, та зростаюча

концентрація суспільно-колективного духовного потенціалу — з другого, роблять необхідним цілісно-нормативні механізми регуляції їх поєднання та взаємозв'язку. Такими регуляціями виступають уявлення, соціально-культурні зразки, традиції, цінності, норми та соціальний досвід, які є важливими категоріями соціології культури.

♦ *Соціально-культурні уявлення — регулятиви, що формуються на особистісному рівні на основі повсякденного досвіду, „мачоструюпуровані“*

І *первинні орієнтації в просторі культури суспільства.*

З їх участю і на їх основі формуються соціально-культурні зразки поведінки, способи життя, діяльності, які є здобутками соціального досвіду. Вони знайшли підтвердження в процесі соціально-культурної практики як найефективніші. А/ Вебер вважав, що типовими зразками орієнтацій у різних сферах соціального життя виступають етичні вчення головних світових релігій. Існує ціла типологія таких соціально-культурних зразків (*"еталонів", "ідеальних вимірів"*) у кожному суспільстві більш або менш загального характеру (виразно вони формуються в типах ієроїв не тільки міфологічно-релігійних, але й повсякдення - тип лицаря-феодала і тип лицаря наживи і підприємця, освяченого етикою протестантизму; соціально-культурні зразки для молоді в стилі життя - Кіайкл Джексон, "Бітлз" і т.п.). Цінності ж складаються в процесі встановлення міжособових та групових виборів щодо соціально-культурних уявлень, предметів культури, соціально-культурних зразків, норм і традицій. Однак цінності - це не просто узагальнення емпіричного досвіду, вони мають також свою градацію і типологію від базових, смисложиттєвих (калакагатія - єдність істини, добра і краси у стародавніх греків) і до більш емпіричних цінностей повсякдення, окремих сфер буття (школа професійних цінностей і т.д.).

Найбільш виразно зміст соціально-культурних цінностей визначається у взаємодії з нормами, соціальними зразками як усталеними *"рамками"*, приписами поведінки, які створюються людьми традиційно, впродовж їх історії та уточнюються, конкретизуються відповідно до певних серер діяльності в дану епоху.

♦ *Норми - це прийняті в суспільстві більш - менш точні моделі відносин і поведінки людей у певних сферах і ситуаціях.*

Тому цінності пов'язані з культурною орієнтацією, цілеспрямованістю людської діяльності, а норми - із соціальною організацією суспільства, насамперед із засобами і способами реалізації ціннісно спрямованої діяльності.

Однак орієнтація особистості не є чисто ціннісною, бо людина орієнтується на цінності і норми одночасно. Тому в соціології культури чимраз частіше говорять про ціннісно-нормативну орієнтацію.

З базовими ідеями, ментальністю, етнокультуротипами, які передаються з покоління в покоління, пов'язана система певною мірою змінюваних цінностей, які визначають прийняті в даному суспільстві, групі норми, традиції, зразки

мислення, поведінки, діяльності, що й становить базовий зміст культури. Відповідно самі норми, традиції, зразки поведінки також є своєрідними цінностями культури, оскільки вони виступають способами і засобами соціально-культурної комунікації та саморегуляції функціонування і розвитку особистості.

Особливих функцій в умовах оновлення української національної культури набувають національні та регіональні традиції, звичаї, норми (наприклад, відновлення у Західній Україні діяльності товариства "*Просвіта*").

У вуні фішнШструктурі культури (//// *П(енауіський)*) слід насамперед вирізняти особисту культуру індивіда від культури різного рівня спільної, які виробляють загальні ятя даної групи цінності і норми (наприклад, середовище і груш митців створює варіант своєї специфічної культури). Для пояснення цієї зростаючої разом із соціальною диференціацією рівневої культурної диференціації в західній соціології виникає ряд взаємопов'язаних концепцій *Ш'елітарної* та *Ш"масоти"* культури. *Ш'соіної'культури середнього класу"* (елітарна виша культура авангарду та інноваційних груп, теорія культури мас та феномен масової культури тощо).

Варіативність інваріанта певного типу культури, зростаюча з прогресом суспільства культурна диференціація та інтеграція породжує в науці низку понять та теорій, таких як •§> "культурноуніфіковане суспільство", ® "субкультура", ® "девіантна культура", <§> "контркультура" та інші ("субкультура" - культура окремих груп, яка має свої особливості, "девіантна культура" - різновид субкультури груп із соціально відхиленою поведінкою - хіппі, панки, порнокітч, "контркультура"- культура груп, які активно заперечують офіційну "*державну*" культуру, часто намагаючись її зруйнувати).

У капіталістичноху та частково і в нашому, перехідному, посткомуністичному суспільстві, складається певний тип особистості, "*зовнішньоорієнтованої*" на соціальні і культурні стандарти споживання статусного типу (*Д.Рісмен*), який посилено відтворює низького рівня масову культуру, різноманітну за барвами, але не за змістом.

Інваріант і скарбницю функціонування та розвитку кожного суспільства та нації становить культурна спадщина. Вона історично набуває нових культурних смислів, ідеалізується, " стає певним комплексом цінностей, символів, які викликають позитивне емоційне відношення, а тому постають "фактором інтеграції груп, засобом їх об'єднання, фактором їх постійності та тривкості в періоди криз" (*Я.Щепанський*).

Слід зауважити, що для задоволення певних соціальних потреб формуються широкі галузі культури, в яких вона функціонує (економіка та пов'язані з нею форми діяльності, інститути, що регулюють суспільне життя, такі як *Справа, ^державна, ^звичаї, ^>наука, ^ідеологія, "Звсі види мистецтва, ^>релігія*). На основі певної людської діяльності, матеріальних предметів або ідей формуються інші культурні елементи. Вони поєднуються в певні культурні комплекси, рівень

яких визначає певний рівень суспільства (коесо як культурний елемент та "безкоесо" цивілізації Америки, сільськогосподарський культурний комплекс, "машинна цивілізація" як уклад декількох систем культури). Вплив культури на суспільне життя багатоплановий. Відомий польський соціолог Ян Щепанський вважає, що він відбувається такими шляхами: Ф через соціалізацію і дбормування окремої особистості; ф через створення і введення цінностей; Ф через зразки діяльності та зразки поведінки; <3> через створення моделей інститутів та соціальних систем.

У соціалізації як багатоплановому вклученні особистості в соціальне життя провідне місце посідає соціалізація засобами культури, яка полягає не тільки в навчанні розуміння культури та формування планів самореалізації, але й умінні жити в світі культури, володіти механізмами та засобами впливу на свою долю і на майбуття соціуму.

Культура своїми механізмами встановлює також системи цінностей і їх основні критерії. Цінності як базова складова, частина культури різних спільностей та особистостей мають певну систему та ієрархію, на основі яких складається розуміння ситуації діяльності, норм і зразків діяльності (етикет, установи і т.д.).

Особливе регулятивне та управлінське значення для суспільства мають моделі поведінки, інститутів, ідеальні зразки, бажані ціннісні канони, еталони. Вони впливають (наприклад, у мистецтві) на стиль, організацію інститутів, принципи оцінки.

* Категоріальна система соціології, визначившись у своїх базових поняттях, у нових умовах все більше відповідає потребам часу.

9.3. Нова соціально-культурна реальність та розвиток національної культури

Важливим завданням науки нині залишається створення цілісного соціологічного образу культури епохи нашої країни, де соціологія відіграє інтегруючу роль, у тому числі на рівні специфічної методології. У вирішенні цієї проблеми потрібно послуговуватись як базовим та провідним поняттям "культурна реальність" або "соціокультурна реальність" Опрацьоване на теоретико-культурологічному рівні дане поняття вимагає соціологічної специфікації та емпіричної інтерпретації.

Важливо, що теоретичний розгляд культури в буттєвому (онтологічному) плані дозволяє методологічно обґрунтовано знайти соціологічні виміри соціокультурної реальності взагалі та сучасної української культурної реальності зокрема.

Дана ситуація активно формує нову культурну реальність, яка

Увага!

N.

В Україні складається нова соціальна і ^{^^}ч. культурна ситуація, що породжує нову соціокультурну реальність. Основною особливістю її є насамперед те, що наше ч., суспільство перебуває в періоді перелому, зміни типу своєї організації й існування, яке умовно визначається як ностоталітаристське суспільство.

характеризується новими відносинами між людьми у сфері культури, новими умовами (в тому числі й матеріальними) свого розвитку, особливо системою цінностей, норм і принципів, культурних потреб і засобів їх задоволення. Нова культурна реальність виявляється:

Ч > у поступовій зміні характеру відносин між людьми разом із зміною у виробничих відносинах;

Ч > у зміні соціальної орієнтації та ідеалів, новому соціальному виборі;

Ч > в "переоцінці" цінностей і формуванні їх нової ієрархії;

Ч > в особистішому акценті (яке почалось у нас з так званого "людського фактора ") по всьому полю соціуму і культури;

*Б у зростанні ступенів свободи, багатоманітності та строкатості напрямів духовного життя як однієї з умов поновлення іманентного самодостатнього розвитку культури;

узятті "жорсткого" ієрархічного управління сферою культури і зростанні самостійності розвитку культури в регіонах;

% у формуванні нової інфраструктури сфери культури і нових принципів управління нею;

*Б у формуванні нових соціально-духовних потреб, шкали і критеріїв оцінки явищ культури та мистецтва, нових смаків і уподобань, в появі нових елементів способу життя;

*Б у складанні нових відносин між учасниками культурного життя (в художньому житті між митцем, публікою, критикою та громадськістю);

*Б у зміні статусу, а відповідно ролі і функцій національної культури, яка стає одним із визначальних факторів прогресу суспільства, розвитку його державності;

*Б у зміні суспільного статусу релігії, релігізації багатьох верств населення і кперикалізації деяких із них, зростанні її впливу на мораль суспільства, а також не меншому (якщо не більшому) впливові містичних, параспсихічних вчень, інтересом до яких захоплена більшість суспільства, що породжує суттєві зміни в суспільній свідомості, створює нові вектори буття людини в суспільстві.

Проведені у свій час нами на замовлення Українського науково-дослідного інституту (НДІ) проблем молоді дослідження культурної соціалізації молоді України показують, що більшість із них бажає освоювати національну культуру.

Це позитивний фактор, бо пробудження інтересу до національної самобутності формується в умовах денационалізації. Характерною особливістю сучасного буття молоді є прогресуюча релігізація свідомості молоді (56% опитуваних заявили, що вони дотримуються певної релігійної традиції, а 26 % — виявили бажання приєднатися до певної конфесії, тобто 82% опитуваних позитивно ставляться до релігії). Зауважимо, що войовничими атеїстами, які заперечують релігійну культуру в будь-яких її формах і проявах, визнали себе лише 3% опитуваних, а 6% — віднесли себе до атеїстів, які дотримуються в житті ряду традицій релігійної культури.

У суспільстві склався своєрідний духовно-ідейний вакуум, пов'язаний з кризою минулої системи соціальних цінностей і недостатнім освоєнням соціально-духовної парадигми. Відсутність об'рунтованого соціального ідеалу і втрата основних життєвих стимулів не тільки сприяють духовній апатії, а й різко зменшують загальну соціальну активність населення, особливо молоді. За даними соціологічних досліджень, проведених в Українському НДІ проблем молоді, у 2002 р. лише 12% молоді України брали участь в офіційних і неофіційних формах громадського життя. Останнім часом скоротилась участь населення у громадських формах культурного життя. Посилилась же увага молоді до повсякденного життя особистості, орієнтація на сім'ю та її благополуччя і водночас зростання домашніх форм освоєння культури. Традиційна мережа культурно-освітніх закладів, яка формувала певну культуру дозвілля, не відповідаючи новим потребам, переживає кризу, і більшість населення, особливо молоді, не користується її послугами.

В Українському суспільстві знижується престиж і якість освіти й культури, що призводить до зниження рівня духовності, породжує моральну та інтелектуальну деградацію.

За останні роки спостерігається прогрес лібералізації змісту та форм дозвільної діяльності, що зумовлено падінням тоталітарного режиму, розвитком демократичних засад, формуванням ринкових відносин. Населення України вже не інтегроване в жорстко централізовану систему моноідеологічних цінностей, вільно може обирати відповідні до її потреб та запитів види і форми дозвілля. Процес лібералізації, безумовно, відіграє позитивну роль у відтворенні та створенні громадян нового суспільства, формуючи самостійність, незалежність думки, життєву активність. Водночас він має і негативні сторони, оскільки породжує спроби певних установ створити нові ідеологічні "універсали" і тоталітаризацію дозвілля, підштовхує молодь до абсолютизації нових "антицінностей" в супереч минулим.

В організації дозвілля слід брати до уваги суб'єктивний фактор оцінки можливостей задоволення своїх культурних потреб, які як добрі оцінює 8% молоді, а як незадовільні - 31%. Соціальна і матеріально-фінансова диференціація серед населення посилюється. З'являються окремі групи, яким недоступні цілі галузі культури масового характеру (кіно, театр, концерти

популярних артистів, новинки літератури), що породжує вплив цих груп, особливо підлітків, не стільки в "домашні" форми культури, скільки (що соціально і кримінально небезпечно) в "тусовки", в неорганізовані ("вуличні") спілкування.

Посилюються розриви в спілкуванні старших та молодших (батьків і дітей, різних поколінь), що призводить до руйнування традиційних сімейних форм дозвілля. Порушується спадкоємність, наступність у дозвіллі поколінь, втрачаються деякі важливі традиційно-національні форми дозвілля і спілкування.

В нових умовах складається суперечлива ситуація, яка полягає в тому, що об'єктивно виникає суперечність між державною культурною політикою в сфері дозвілля і реальним духовним прагненням населення, особливо молоді.

Пріоритетом державної культурної політики проголошені цінності національної культури в системі загальнолюдських цінностей, тоді як "*західноорієнтовані*" споживацькі установки населення значною мірою спрямовані на освоєння комерціалізованої західної попкультури, яка "розмиває" малотривке національне начало в культурі. Західні орієнтації призводять до денаціоналізації української культури (тільки 2% фільмів кінопрокату українські).

Нині у свідомості населення, особливо молоді, простежується, принаймні, чотири типи ціннісних орієнтацій на проведення дозвілля: О "*вестернізація*", О *національно-патріотичний*, *інтернаціональний*, О *націонал-екстремістський (націоналістичний)*.

"*Вестернізація*" характерна для різних прошарків молоді, але передусім для сфери торговельно-опосередковуючої діяльності, і означає домінуючу роль в її дозвіллі західної масової культури (поп-культури) з усіма її атрибутами. Цей тип орієнтації за останні роки досить поширився, його матеріально підтримують комерційні структури.

Національно-патріотична орієнтація на проведення дозвілля спрямована на плідний синтез національно-народної (традиційно української) і новітньої національної культури, що тривалий час переслідувалась як "*буржуазно-націоналістична*". Вона характеризується відкритістю, толерантністю тощо.

Інтернаціональна орієнтація на проведення дозвілля притаманна російськомовному населенню та значній частині населення східних та південних регіонів України. В ній відбивається прагнення синтезувати культуру народів України на російськомовній основі або на основі двомовності. Цьому типу культури дозвілля властива певна внутрішня розбіжність, неузгодженість між традиціями і новаціями, між прийнятим ставленням до соціалістичної культури минулого і новими ліберально-демократичними цінностями, між "*русоцентризмом*" і "*україноцентризмом*". Відповідно до цього "інтернаціональний" стиль проведення дозвілля (як і його суб'єкти-носії) є дещо неоднорідним, динамічним або навіть амбівалентним за своїм духовним і психологічним змістом.

Нарешті, останній тип ціннісних орієнтацій *націонал-екстремістський* виступає як непримиренне, вороже ставлення до синтезу або діалогу культур в

Увага!

Національно-патріотична орієнтація .—¹ притаманна більшій частині інтелігенції, сільській молоді і .^меншою мірою робітникам. Вона реалізується переважно в державних ^"^^^ культурно-дозвільних закладах, у засобах масової інформації на відміну від "вестернізації", що має в основному приватизований характер.

дозвільній діяльності, наполягає на її повній дерусифікації і не визнає поміркованого природно-еволюційного механізму формування культури молоді української держави, роблячи наголос на "боротьбі" і "рішучих діях ". Цей тип культури притаманний, передусім, певним колам ^гуманітарної та науково-технічної інтелігенції, ^студентам, ^частині селянської і робітничої молоді західних регіонів України.

Проведене у свій час нами на замовлення Українського НДІ проблем молоді опитування експертів з проблеми пріоритетів у роботі закладів культури показало, що провідне місце в їх роботі повинні займати потреби морального оздоровлення і розвитку людей (84%), художньо-естетичні потреби та потреба спіівснування, науково-пізнавальні, культурно-етнічні та фомадсько-політичні потреби, а також релігійні.

Передумовою розвитку української культури є зростання національної самосвідомості як імпульсу національного самоствердження. Не зважаючи на економічні негаразди, в суспільній свідомості зростає не тільки інтерес, але й потреба в національній та етнічній самоідентифікації засобами культури. Опитування населення України виявило, що 66% відчують потребу в знаннях з ^українознавства, 77,5% -у знаннях *Фпро культуру тієї нації, до якої вони належать*, 3/4 опитаних представників різних національностей цікашаться ^історією та національними особливостями української культури.

Важливою етносоціологічною характеристикою самозбереження й розвитку культури є високий рівень самоідентифікації самооцінки українців (середній бал 3,8), який корелює із великим бажанням підвищувати рівень своєї культури (4 бали), та позитивною оцінкою (74%) відродження і поширення самобутньої української культури.

Про глибинні зрушення в національно-культурній самосвідомості населення свідчить той факт, що чверть населення за останні три роки стала частіше і більше приділяти уваги українській культурі. Серед найважливіших елементів української культури вони виділили насамперед *мистецтво, історію і мову*.

Останнім часом населення нашої держави приділяє значігу увагу фольклору, народному мистецтву, звичаям як основі буття культури, що дає певні підстави Для стриманого оптимізму і прогнозу подальшого освоєння народного мистецтва і зростання творчих потенцій населення як передумови розвитку української

СОЦІОЛОГІЯ

КУЛЬТУРИ

17

Резюме

1. Певніш соціологічним, якщо не еквівалентом, то "визначником" сучасної соціокультурної реальності є стан культурного життя населення. На його дослідження її спрямовані п'ять соціологічних з метою створення моделі майбутньої культури України, перспективного культурологічного обіг Вітчизни, як орієнтира культуротворчих спрямувань.

2. Масштабність соціокультуротворчих завдань в Україні поки що не забезпечена ні відповідними інституціями, ні кадрами, хоч час соціології настав. Нова культурна політика вимагає нового соціологічно вивіреного знання нової культурної реальності.

Запитання для роздумів, самоперевірки, повторення

1. Чому є культура?
2. Назвіть функції культури.
3. Назвіть філософські концепції культури.
4. Які співвідношення соціології культури і соціології науки, освіти, права, мистецтва, релігії і моралі?
5. Яка роль культури в нормативно-ціннісній регуляції і саморегуляції діяльності і поведінки суб'єкта життя?
6. Назвіть основні принципи культурної політики в Україні.
7. Відмінність між міською і сільською культурами.
8. Зробіть соціально-культурну характеристику інженерно-технічної, наукової, педагогічної, управлінської, сільської інтелігенції.

СОЦІОЛОГІЯ РЕЛІГІЇ

Сьогодні існує багато теорій щодо опечений і розуміння релігії як духовного та соціального феномена. Соціологія релігії досліджує релігію є, контексті суспільних відносин, аналізує її зв'язки з соціальними інститутами, формами організації

соціального життя, вивчає розвиток самої релігії під впливом різних факторів у реальному історичному контексті. Соціологія релігії належить до спеціальних теорій середнього рівня. Її дослідницька сфера представлена концепціями секуляризації, приватизації і реприватизації релігії, впливу глобалізації на релігію, функціональною концепцією релігії тощо.

ендерними студіями,

□ План (логіка) викладу і засвоєння матеріалу:

- 10.1. Предмет соціології релігії та її функції.
- 10.2. Релігія як соціальний інститут.
- 10.3. Сучасна релігійна ситуація в Україні.

10.1. Предмет соціології релігії та її функції

Соціологія релігії - одна із галузей соціології, об'єктом дослідження якої є різні релігійні феномени. Її виникнення і розвиток пов'язані передусім з іменами Е.Дюркгейма і М. Вебера. Від Дюркгейма йде традиція функціонального вивчення релігії як "колективного уявлення". Релігія, за Дюркгеймом, є основним засобом інтеграції і згуртування суспільства, встановлення зв'язку між індивідом і соціумом. Традиція, що йде від М. Вебера, трактує релігію перш за все як мотив соціальної дії, виявляє її роль у процесі тих або інших соціальних змін. Зокрема, в праці "Протестантська етика і дух капіталізму" (1904 р.) він з'ясовує роль протестантської "господарської етики" в генезі європейського капіталізму, а також зв'язок господарського життя суспільства та інтересів різних соціальних груп з релігійною свідомістю.

В сучасній соціології релігії можна виділити два рівні вивчення релігійних феноменів:

<§> *теоретичний, який розглядає релігію як цілісну підсистему і виявляє її взаємодію з іншими соціальними структурами, визначає її соціальну природу, місце і роль у суспільстві, "соціальні функції" і її внутрішню структуру;*

О емпіричний, який досліджує релігійність соціальних і демографічних груп, окремих особистостей, норми і цінності різноманітних релігійних спільностей, їхніх організацій, вплив тієї чи іншої конфесії на життєві позиції і спосіб життя людей, процеси сакраїзації і секуляризації тощо.

У межах теоретичної соціології релігії існує декілька течій. До 70-х років XX ст. панувала функціональна школа (Т. О. Діа, Л. Шнайдер, М. Іінгер та ін.). Наприкінці 60-х на початку 70-х років більш помітні позиції в соціології релігії стали займати представники феноменологічного напрямку П. Бергер, Т. Лукман. Результатом їх співпраці стали праці: "Шум урочистих асамблей"(1961 р.), "Подвійне бачення"(1961 р.), "Священна завіса'Х 1967 р.), "Чутки про ангелів"(1969 р.) - автор П.Бергер- і "Невидима релігія"(1967 р), "Проблема релігії у сучасному суспільстві"(1963 р.) -автор Т. Лукман.Вчені прагнуть з'ясувати взаємозв'язок між релігією і людським конструюванням соціальної реальності. Значне місце в їх дослідженнях посідає проблема секуляризації, яку вони вважають центральною в духовній царині сучасного світу.

П.Бергер досить критично ставиться до традиційних, усталених форм релігійності.Цим формам він протиставляє внутрішню неформалізовану віру особи. П.Бергер вказує на кризовий стан інститутів офіційної релігії, втрату нею соціального підґрунтя і намагається відшукати чшішки, здатні відродити справжню віру. Є дігний вихід із сучасного кризового стану в духовно-релігійному житті Заходу він вбачає у зверненні людини до власного релігійного досвіду, подоланні секуляризації зсередини і наверненні до Бога і справжньої віри. На цьому шляху, на думку П.Берегера, варто звертатися до досвіду інших релігій. Додільно встановити між ними екуменічний діалог.

У соціологічних концепціях релігії Т.Лу кмана чільне місце відведено поняттю трансценденції, під яким він розуміє процес творення змістів. Цс, на його думку, відбувалося і відбувається в усі часи і в усіх суспільствах. Якщо традиційна релігія, організаційно оформлена в церкву, знаходиться в стані кризи, то позаінституціональні форми релігійності значно посилюються. Щоб вижити і самореалізуватися в умовах секуляризації, людина творить свою персональну релігію, яка зазвичай є синтезом кількох інколи навіть протилежних, полярних віровчень. Цю релігію Т.Лу кман називає "невидимою". Концепція Т. Лукмана про "невидиму" релігію переживає сьогодні ренесанс у європейській соціології релігії.

Ще один з напрям сучасної соціології релігії пов'язаний з розробкою методології і методик конкретно-соціологічних досліджень. Його репрезентантом є американський соціолог Ч.Глок. У праці "Американське благочестя: природа релігійної відповідальності" (1968 р.) він визначив параметри релігійності. _____

Соціологія релігії в радянський період використовувалась для закритих досліджень, результати яких призначались для службового використання з метою контролю з боку партійно-радянської номенклатури за релігійною ситуацією в Україні, а також на підтвердження марксистсько-ленінської ідеї про об'єктивну необхідність так званої соціальної атсїзації радянського народу та праці з історії релігії в дусі наукового атеїзму. Лише з початку 1990-х років українські соціологи посилюють увагу до проблем соціології релігії. Зазначимо також, що релігія є об'єктом дослідження цілого ряду суспільних гуманітарних наук (соціальної філософії, історії, релігієзнавства, культурології, естетики, мистецтвознавства і т. д.). Соціологію релігії цікавить як *соціальне явище*, як важливий структурний компонент суспільства в найрізноманітніших його *соціальних проявах і на різних рівнях, тобто як соціальний інститут*.

♦ Предметом соціологічного аналізу, який здійснює соціологія релігії як галузева соціологічна дисципліна, може бути як релігія в цілому, так і окремі її елементи: *релігійні групи і організації, релігійна свідомість, релігійна діяльність, релігійна психологія, громадська думка про релігію і церкву, церковно-громадські рухи, конфесійно орієнтовані політичні партії, вплив релігії на поведінку людей в різних сферах суспільного життя, міжконфесійні конфлікти і т. д.* I ♦ З соціологічного погляду під релігією розуміють систему вірувань і ритуалів, на підставі яких група людей пояснює те, що вважає надприродним і священним.

Можна виділити п'ять основних елементів, які допомагають зрозуміти чи є релігією система вірувань:

^ наявність групи віруючих (соціологів цікавлять релігійні групи і те, чим вони відрізняються від інших груп суспільства, а не особистісні почуття віруючого);

® інтерес до явищ, які вважаються сакральними і надприродними: віросповідання або специфічна система вірувань і ритуали, або зразки поведінки стосовно священних і надприродних сил;

Ф уявлення про "праведний" спосіб життя (наприклад, десять християнських заповідей);

<^ ритуали, або зразки поведінки стосовно священних і надприродних сил.

Соціолога виробили декілька способів класифікації релігій:

® перший систематизує релігії за назвами, які дали їх представники (католики, православні, протестанти, іудаїсти, шиїтїсти, індїїсти і т. д.);

® другий спосіб (його називають системою Р.Беллаї орієнтується наступінь примітивності або складності певного типу релігії. Р.Беллаї виділив п'ять таких категорій релігій: > примітивну, > модерну, > архаїчну, > історичну, Аранньомодерну.

@ третя система, запропонована М. Вебером, акцентує \>вагу на характер

вірування про спасіння душі - обрати пасивний (містицизм) чи активний (аскетизм) спосіб спасіння душі в цьому або іншому світі.

У 1991 р. з ініціативи Інституту вивчення релігії Ягеллонського університету (Краків, Польща) започатковано систематичне проведення конференцій на тему: "Релігії і Церкви в Центральній і Східній Європі", у яких беруть участь і українські вчені. Все це засвідчує зростаючу роль соціології релігії в системі гуманітарних знань і освіти в посткомуністичному світі.

Особливості об'єктів і предметів соціологічного дослідження в галузі соціології релігії зумовлюють і застосування відповідного соціологічного інструментарію. Зокрема, з огляду на цю специфіку і особливу соціально-психологічну складність сфери релігії ірелігійності, використання таких інструментальних методик, як анкетування чи інтерв'ю свелыми проблематичним. Виняток становлять ті випадки, коли соціологічні дослідження проводяться з ініціативи керівництва конфесій і на їх замовлення. Тому з моменту становлення соціології релігії використовувала перш за все такі методи емпіричного дослідження, як ϕ спостереження, Φ ідеальна типізація, Φ ідеографічний метод, Φ порівняльно-історичний метод, Φ когортний аналіз, $\blacklozenge$лонгитюдний метод, $\wedge$генетичний метод, ϕ метод соціально-діагностичний, $\wedge$біографічний, $\wedge$ретроспективний контент-аналіз та ряд інших.

Релігія виконує ряд соціальних функцій:

ϕ регулятивну. Будь-яка релігія регулює соціальну поведінку своїх прихильників за допомогою зведених моральних норм, заборон і притисів;

Φ світоглядну. Релігія організує систему світогляду людини, визначає її розуміння світу;

Φ компенсаторську. 'і. Фройд (1856-1939 рр.) вважав, що релігія пов'язана з почуттям психологічної захищеності від життєвих негараздів:

Φ інтегруюча полягає в здатності релігії об'єднати своїх прихильників на засадах спільних для них релігійних цінностей, об'єктів поклоніння, ритуалів, норм поведінки, інтегрувати їх у спільність.

У західній соціології релігії виділяють ще $\wedge$прогностичну, $\wedge$інструментальну, $\wedge$науково-критичну, $\wedge$менеджерську, $\wedge$діагностичну функції.

10.2. Релігія як соціальний інститут

Суттєвими компонентами релігії як соціального інституту є релігійні організації, для яких характерна ієрархічність соціальних статусів, що займають її члени. Зокрема, у православній церкві клір поділяється на нижче, що не мають сану ("церковнослужителі"), і вище, що має сан ("священослужителі"), духовенство. Для вищого духовенства встановлені три ступені священства: $\wedge$диякони, $\wedge$священники, $\wedge$архієреї.

До релігійних організацій належать церкви, секти, деномінації. Церква тісно пов'язана з суспільством і діє всередині нього. В Україні як основні функціонують такі церкви: греко-католицька, А римо-католицька, ^православна (з трьома її гілками: ^БУПЦ Московського патріархату, ^БУПЦ Київського патріархату і ^к>УАПЦ).

Секта відкидає цінності, які панують у суспільстві і, як правило, вимагає від своїх віруючих відмови від багатьох сторін суспільного життя, непримиренного ставлення до іншодумців, додержання суворої дисципліни і виконання всіх наказів секти і ритуалів (Біле Братство, Церква Посольства Божого, Синдея, свідки Єгови). Зазвичай є релігійною громадою закритого типу.

Деномінація - проміжна форма між церквою і сектою. Вона підтримує -нормальні стосунки із суспільством, але мусить конкурувати з іншими деномінаціями для залучення нових членів. Виникла деномінація внаслідок розповсюдження ідей релігійного плюралізму як найбільш адекватних потребам людей в сучасному складно структурованому суспільстві.

Якщо церква вимагає безумовної відданості від своїх прихильників, то сучасні деномінації реалізують скоріше прагнення різних віровчень завоювати якнайбільше прихильників, незалежно від "чистоти" їхньої віри. До протестантських деномінацій, які діють в Україні, належать: ^свідки Єгови, <>баптисти, ^адвентисти сьомого дня, ^євангельські християни та ін.

Релігійний культ - сукупність релігійних обрядів, церемоній, ритуалів і свят. В соціології релігії під релігійним культом розуміють також віровчення, які відносяться в певному суспільстві до неофіційних або нетрадиційних вірувань.

У функціонуванні релігії як соціального інституту важливе значення мають релігійна свідомість, релігійна психологія, низка морально-етичних правил, релігійна діяльність.

^Релігійна свідомість - це сукупність вірувань, які встановлюють зв'язок між людиною, навколишньою природою і надприродними силами, які вважаються священними.

Наприклад, християнство ставить людину над створеним світом, бо лише вона створена "за образом і подобою Божою". Буддисти вірять у те, що душі людей можуть досягти досконалості шляхом безперервних перевтілень, тому в буддистській системі світотворення жук не менш важливий, ніж людина.

Релігійна психологія - своєрідна спрямованість психічних процесів (пізнавальних, емоційних, вольових) віруючих людей, їх почуттів, очікувань, надій на надприродні об'єкти - Бога, Духа і т. п.

Низка морально-етичних правил - це уявлення про праведний спосіб життя. Більшість релігій приписують віруючим систему заповідей чи норм, що регулюють поведінку людей, наприклад, заповіді Мойсея у Старому Заповіті, шариат в ісламі.

Релігійна діяльність - це поведінка віруючих, у якій реалізується релігійна

свідомість (молитва, богослужіння, відзначення релігійних свят, релігійна пропаганда і т. д).

Специфіка функціонування релігії проявляється у тих релігійних відносинах, які складаються в процесі релігійної діяльності людей у відповідності з їх релігійною свідомістю. Найважливішою характеристикою стану релігійних відносин у суспільстві є *релігійність*. Соціологи називають три чинники, які характеризують цей феномен:

З> релігійна віра - відданість релігійному культу, прийняття віровчення; <?> **релігійна поведінка** (відвідування богослужінь, участь у здійсненні обрядів тощо);

<З> **приналежність** до певної релігійної конфесії.

Деякі соціологи до цих факторів додають ще *релігійний досвід*, рівень релігійної інформованості (знання індивідом основних положень віровчення), ступінь впливу релігії на поведінку особистості та груп.

Під *рівнем релігійності* прийнято розуміти відсоткове відношення респондентів, яким притаманні ознаки релігійності, до всієї сукупності опитаних. Поняття "*ступінь релігійності*" віддзеркалює інтенсивність вияву основних ознак релігійності (міцна чи слабка віра у надприродне, в Бога, постійне чи епізодичне відвідування богослужінь і т. и.). Іноді дослідження реєструють однаковий рівень релігійності на різних об'єктах, але різний ступінь її вияву, тобто пtiбитш релігійної свідомості і релігійних переживань віруючих, інтенсивності додержання ними релігійних приписів.

У понятті "*характер релігійності*" на перший план виходить якісна характеристика явища, в ньому інтегрується інформація про рівень і ступінь релігійності, але до неї додаються такі якісні характеристики, як конфесійна визначеність, особливості, обумовлені своєрідністю історичного періоду і національною специфікою, соціальним контекстом.

Найбільш загальною характеристикою релігійності досліджуваного об'єкта (від соціальної групи до суспільства в цілому), в якій в якості змінних задіяні всі три названі характеристики є поняття "*стан релігійності*". Воно синтезує якісно-кількісну визначеність рівня, ступеня і характеру релігійності в їх єдності і сталому поєднанні протягом певного періоду часу, що фіксується на момент дослідження. Для характеристики релігійності важливо врахувати процеси, які відбуваються у масовій релігійній свідомості та релігійній психології, конфесійну структуру населення, спрямованість, характер та інтенсивність діяльності релігійних організацій, об'єднань віруючих, їх вплив на соціальне середовище.

У соціологічній літературі дуже часто поняття "*стан релігійності*" і "*релігійна ситуація*" вживаються як синоніми. Однак між ними є і деякі відтінки. Поняття "*релігійна ситуація*" фіксує явище більш конкретне, більш локалізоване у часі і просторі, в його змісті дещо більше значення має характеристика діяльності релігійних організацій і віруючих.

10.3. Сучасна релігійна ситуація в Україні

За часів кому ністичного тоталітаризму релігія в Україні, як відомо, знаходилась в ситуації *виживання*, а нерідко гоніння і заборони (як, наприклад, стосовно греко-католиків). Штучний процес *секуляризації* вів до поступового витіснення релігії і церкви із громадського життя, до послаблення їх впливу на людей, на послаблення зв'язків з масами.

В той час як західний світ *секуляризується* і потребує нових форм церковної організації, в Україні простежуються інші тенденції, зворотні процеси *ресакралізації* громадського життя. Якщо подивитись на релігійну ситуацію в Україні, створюється враження стрімкого поступу релігії і церкви.

Однак секуляризаційні процеси продовжують діяти і в духовному житті країни, де нерідко церковна і релігійна діяльність набувають нерелігійного змісту. Одні церковні установи самозаглиблені в свої внутрішні справи, другі наполегливо та енергійно ведуть міжконфесійну боротьбу, треті є вкрай заповненими. В глибокій кризі перебуває православ'я України, про що свідчить поділ православної церкви на *Українську Православну Церкву Московського патріархату*; *Українську Православну Церкву Київського патріархату*, *Українську Автокефальну Православну Церкву*, *Українську Православну Автокефальну Церкву Соборну*.

Ці відгалуження перебувають у глибоких суперечках, конфліктах, що дедалі астише набувають політичної спрямованості. Значними непорозуміннями відрізняються стосунки між Православними і Греко-Католицькою Церквами. Окрім того, зближення ряду конфесій з владою і застиглість форм церковної організації в межах традиційних конфесій, їх самозаглиблення у власні проблеми, породжують пошуки нових духовних орієнтирів, особливо молоддю і марпнальною інтелігенцією. Посилось вплив нетрадиційших конфесій в Україні, відбувається відродження поганських культів, а також поширення окультизму, астрології, ворожін, чаклунства тощо.

Таким чином, зовнішнє релігійне відродження насправді часом обертається поглибленням внутрішньої духовної кризи і секуляризації суспільства. Саме тому соціологія релігії в Україні набуває важливого значення не лише в теоретичному сенсі, а й як засіб практичної діагностики і прогностики духовного життя нашого "успільства".

За останні роки соціологічні емпіричні дослідження релігії і пов'язаних з нею феноменів регулярно проводить колектив учених відділення релігієзнавства Інституту філософії ім. Г.Сковороди НАН України на чолі з професором А.Колодним. У Львові на базі Музею історії релігії створено Інститут релігієзнавства. Активно ведуться соціологічні дослідження духовно-релігійного життя в Україні і в Інституті українознавства ім.Івана Кршякевича НАН України у Львові. З 1990 р. у Львові щорічно відбуваються Міжнародні наукові конференції

"Історія релігій в Україні", видаються збірники наукових праць з цієї проблематики. З'явилися і нові Імена вітчизняних дослідників у царині соціології релігії. Продуктивно працюють у галузі соціології релігії *В.Єленський, П.Косуха, М. Іовченко, Л. Філіпович* з Києва; *В.Гаюк, В.Любащенко, В.Савельєв, А.Юраш* зі Львова; *В.Вепрук, В.Докаш* з Чернівців, *О.Заглоа* з Житомира, *М. Антонєць* з Полтави, *А.Гудіша* з Тернополя та ін. Пріоритетне значення у вітчизняній філософії релігії набули дослідження таких проблем:

- міжконфесійні конфлікти і методи їх вирішення;
  - релігія і політика в посткомуністичному суспільстві;
  - релігія і церква в процесі оновлення - традиція і сучасність;
  - взаємовідносини держави і церкви, роль релігії і церкви в розбудові правової демократичної держави в Україні;
  - конституційний процес в Україні та проблеми свободи совісті;
  - впровадження міжнародних норм релігійної свободи в сучасні державно-церковні відносини в Україні;
  - міжконфесійні відносини в контексті свободи релігії;
  - нетрадиційні релігійні течії в Україні;
  - релігійна меншина: визначення і правовий статус;
  - роль релігійного чинника в самоідентифікації національних меншин;
  - віротерпимість як етико-філософський принцип в умовах конфесійного плюралізму;
  - проблема альтернативної служби в контексті гарантій свободи совісті тощо.
- Важливість успішного розв'язання зазначених проблем не викликає сумніву.

Огже, соціологія релігії в сучасних умовах стала невід'ємною соціологічної науки і відпрає дедалі все біль зростаючу' роль в гуманітарному пізнанні суспільства і перспектив його духовного розвитку.

У радянські період соціологи вивчали різні аспекти релігійного життя, однак результати цих досліджень друкувалися лише у звітах для службового користування, вони не поширювалися серед науковців, їх не використовували в навчально-виховному поцесі. Доступ до західних джерел був суворо обмежений, а міжнародні контакти не практикувалися.

Ліквідація панування моноідеологізму відкрила нові обрії перед соіпологічною наукою і соціологією релігії зокрема. Вітчизняні соціологи встановили регулярні контакти з *^Міжнародною асоціацією релігійної свободи, ^Міжнародною комісією зі свободи совісті, ^утворили Укарінську асоціацію релігієзнавств*, організують міжнародні конференції з актуальних проблем соціології релігії за участю провідних фахівців із США, Канади, країн Західної, Центральної і Східної Європи. Імпульсом для активізації досліджень у царині соціології релігії стала публікація творів *А. Шептицького, В. Липинського, М. Шоповала, П.Юркевича, МГрушевського, І.Огієнка, Й.Сліпого* та інших, відкриття доступу до праць українських вчених з діаспори, а також праці західних соціологів.

За роки незалежності релігійна ситуація в нашій країні докорінно змінилася. Відбувалась нормалізація державно-церковних відносин, ухвалено ряд законодавчих актів, за якими релігійні організації одержали право юридичної особи, право володіння власністю, повну свободу пропаганди своїх віровчень. Держава повернула церкві значну частину вилучених у неї храмів, монастирів. Ст.35 *Конституції України* проголошує право кожного громадянина "на свободу світогляду і віросповідання...", свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безпосередньо відправляти одноособово чи колективно релігійні культи і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність".

З початку 1990-х років кількість релігійних організацій в Україні зросла майже в 4,7 рази: перевищила 25 тис. Зареєстровано статuti понад 50 релігійних центрів. Створено 250 монастирів і чернечих згромаджень, де мешкає понад 7000 ченців і черниць; працює більше 137 духовних навчальних закладів, де здобувають освіту майже 23 тис. слухачів; функціонує понад 200 періодичних релігійних видань; утворено 230 місій, більше 70 братств, близько 77 тис. недільних шкіл.

Домінуючою релігійною гілкою в Україні за кількістю приходів та самовизначенням населення є християнство. Зараз воно налічує 57 напрямків, обіймає 96,6% релігійних громад: православні складають 52,4% громад, протестанти - 27,1%, католики -16%.

Характерними рисами релігійності українців є високий рівень довіри до церкви та духовенства в порівнянні з іншими соціальними інститутами (після сім'ї та колег), обрядовіство, аполітичність більшості віруючих. Значно вищий рівень релігійності жителів сільської місцевості (порівняно з міським населенням), релігійності жінок (в порівнянні з релігійністю чоловіків,) людей із початковою та неповною середньою освітою на відміну у людей з вищою освітою (майже 70% проти 53%) тощо.

Сучасна релігійна ситуація в Україні характеризується таким чином: *<=> всі без виключення релігійні конфесії відновлюють і широко використовують права на дійсне і істинне слідування свободі совісті;*

■ *=!> виріс громадський престиж релігії і церкви, серед населення різко зріс інтерес до релігійних вірувань, хоча цей інтерес для багатьох викликаний скоріше впливом моди, ніж проникненням в сутність релігійного вчення;*

^> *активно відроджуються народні звичаї, традиції релігійних свят і ритуалів;*

■ *=> небувалий розмах одержало видання релігійної літератури, висвітлення в засобах масової інформації діяльності різних конфесій;*

масовий інтерес до релігійної свідомості супроводжується розповсюдженню нетрадиційних релігій і форм вірувань, містики, оккультизму, усілякого роду марновірства;

^ *тенденція на досягнення глибшого співробітництва і взаєморозуміння між різними конфесіями і віровченнями, їх прагнення до єкуменізму нерідко*

супроводжується міжрелігійними конфліктами. Має місце також-внутріцерковний конфлікт.

Рівень конфліктності в релігійному середовищі вищий ніж у суспільстві в цілому. За ознаками суб'єктності виділяють •*^*Міжцерковні, *^*"Міжконфесійні та інші конфлікти, за сферою прояву - *^*"*^*майнові, *^*догматичні та ін., за характером прояву - *^*латентні, силові та ін., за тривалістю - *^*"короткочасні, *^*тривалі тощо.

Важливими напрямками досліджень соціології релігії є:

> виявлення в сучасній релігійній ситуації нових явищ ("нovoї релігійності", "квазірелігійної свідомості", деатеїзації, сакралізації тощо);

> вивчення впливу конфесійної приналежності віруючих на їх ціннісні орієнтації і соціальну поведінку;

> визначення взаємозв'язку релігійності населення, її еволюції із соціальними умовами і процесами, що відбуваються у суспільстві;

> вивчення шляхом організації конкретних емпіричних замірів громадської думки з питань релігії і атеїзму, поліконфесійності в Україні.

Деякі соціологічні теорії релігії (О. Конт, К. Маркс, М. Вебер, Н.Смелзер, П. Бергер, Т. Лукман та ін.) аналізуючи феномен секуляризації драматизують питання про майбутнє релігії, пов'язують його з рухом від "сакрального до світського", осмислюють "втрати сакрального". Н. Смелзер, наприклад, пише, що "в сучасному житті релігія втрачає свою роль, посилюється тенденція до секуляризації. Люди стають байдужими до релігії". За Е. Дюркгеймом релігія - це притаманний людині спосіб сприйняття суспільства, у ній міститься щось вічне, щось таке, що лежить в основі скороминаючих символів. Релігійний досвід є для неї джерелом тієї енергії, яка розширює кордони її особистого досвіду і породжує в ній сили любові, самопожертву і самовідданості.

Головними методами соціологічного дослідження релігійного життя є: *^*генетичний підхід, *^*структурно-функціональний аналіз, *^*якісні та кількісні (метод аналізу документів, опитування, фокус-групи тощо). Використовуючи ці та інші методи, соціологія релігії прагне емпірично зафіксувати релігійну дійсність, процеси сакралізації і секуляризації, взаємовплив релігії і політики, зміни в релігійних системах світу, в тому числі рух екуменізму, взаємодію держави і церкви, діяльність організацій релігійного спрямування, вплив релігійних догматів на поведінку особистості та соціальних груп.

Академік Микола Амосов зазначав:

"Сьогодні замкнути на релігію майбутнє якої-небудь країни чи всього людства дуже важко. Технічний прогрес і зростання рівня освіти є могутніми чинниками, які руйнують релігію. Не випадково релігійний фундаменталізм охоплює країни з досить низьким рівнем розвитку економіки й освіти. І хоча православна чи, скажімо, католицька держава виглядала б вельми пристойно, але вона просто нереальна. Однак точка дотику майбутнього й релігії є. У людини є біологічна потреба вірити. Бог, зафіксований в

ідеях, книжках, так само реальний, як гени в нашім геномі. І суспільству, яке прагне зрілості, не варто відмовлятися від релігії, боротися з нею. Адже головні світові релігії проповідують моральні, поведінкові цінності високого гатунку. Регулююча функція цих цінностей особливо необхідна незрілому капіталістичному суспільству. От тоді нам так важко тепер: відповідальність перед суспільством і колективом зруйнована, а відповідальність перед Богом іще не виникла, бо віри справжньої немає. За цих умов пропаганда беззастережного пріоритету особистості над суспільством і державою дуже небезпечна. Та за відсутності сталої системи моральних цінностей, які ґрунтуються на Заповідях, нестримне прагнення до верховенства особистості може призвести до побудови дикого суспільства індивідуалів, конкуруючих у досягненні примітивних цілей влади та багатства".

Питання про майбутнє релігії - це й питання про її нові прояви, про її нові обличчя (згадаймо нову релігійну свідомість) в майбутньому суспільстві, про її вклад в пошуку відповіді на питання, що означає бути людиною.

Конфесійна карта Львівщини

На початок 2007 р. у Львівській області діяло більше 40 релігійних конфесій, напрямів та рухів, які об'єднані в 267567 громадах. Найбільш представницькою в області є Українська греко-католицька церква (УГКЦ), вірні якої мають 1424 громади. Українська православна церква Київського патріархату (УПЦ-КП) представлена 359 громадами, Українська автокефальна православна церква (УАПЦ) нараховує 352 громади, а Українська православна церква (УПЦ) - 59. Отже, православ'я на Львівщині представлене 770 громадами.

Римсько-католицька церква (РКЦ) нараховує 118 громад. Церква християн віри євангельської (ХВЕ) має 63 громади, Львівське обласне об'єднання євангельських християн-баптистів (ЄХБ) - 56, а західна конференція адвентистів сьомого дня (АСД) в області має 16 громад. Свідки Єгови - 87 зборів.

Далі йдуть нечисленні за кількістю громад релігійні конфесії та напрямки, а саме: 3 громади має церква Повного Євангелія "Джерело життя", по 2 - "Благодать" (незалежні ХВЕ), церква Ісуса Христа святих останніх днів (мормони) та іудеї і по одній - Вірменська апостольська церква (ВАЦ), Вірменська католицька церква (ВКЦ), Братство милосердя "Добрий самарянин", Всесвітня апостольська церква, ХВЕ в дусі апостолів, "Явлення Христа" ХВЕ, Братство "Нове життя", Гефсиманія. Христове спілкування. Більшої благодаті, Єпіфанія, Вільні дослідники Святого Письма, Братня лютеранська церква в Україні, Новоапостольська церква, Нова церква, мусульмани, буддисти. Міжнародне товариство Свідомості Крішні (МТСК), місія "Чайтані" та РУНвіра.

Таким чином, якщо порівнювати цифровані дані упродовж 1994-2007 рр., то за цей період маємо значний кількісний приріст релігійних конфесій, напрямків та рухів. Адже на початку 90-х рр. XX ст. в області нараховувалося лише 9 релігійних конфесій, сьогодні ж нараховується 64 конфесії та деномінації.

1. *Формування і розвиток соціології релігії як самостійної галузі соціології пов'язані перш за все з іменами М Вебера та Е.Дюркгейма, які виробили понятійний апарат соціології релігії.*

2. *Суттєвими компонентами релігії як соціального інституту є релігійні організації (церква, конфесія, бенедикціанська секта), для яких характерна ієрархічність соціальних статусів, що займають її члени.*

3. *У функціонуванні релігії важливе значення мають релігійна свідомість, релігійна психологія, релігійна діяльність, т.б. релігійно-етичні кодекси.*

4. *Сучасний стан релігійного життя в Україні характеризується зростаючим громадським престижем і впливом релігії і церкви, активним відродженням народних звичаїв, традицій, релігійних свят і ритуалів, поліконфесійністю, прагненням до екуменізму, релігійною політикою і політичною роллю релігії тощо.*

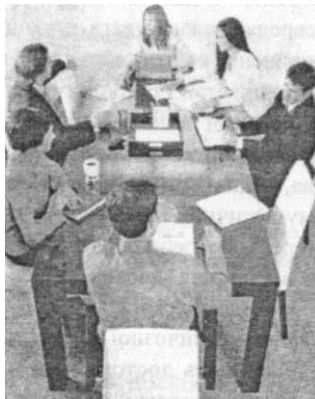
7 | Запитання для роздумів, самоперевірки, повторення

1. Визначити основні риси соціології релігії.
2. Пояснити відмінності між теоретичними та емпіричними методами дослідження релігійних феноменів.
3. В чому полягає специфікація логічних досліджень в галузі релігії?
4. Визначити головну функцію релігії в соціальній сфері життєдіяльності суспільства.
5. Пояснити, чим відрізняється релігійність і віросповідання.
6. Охарактеризувати сучасну релігійну ситуацію в Україні і визначити провідну тенденцію її розвитку.
7. Пояснити, чому заданими соціологічними дослідженнями інститут церкви посідає чільне місце за рівнем довіри у населення України.

СОЦІОЛОГІЯ МОЛОДІ

Сьогодні в Україні налічується понад 11 млн. молодих людей віком від 14 до 18 років, що становить майже 23 % населення. Українська молодь - складова частина Світової спільноти молоді тієї рутинної сили, що тяжіє до перетворень установленого порядку, і провідником динамічних соціальних змін та інновацій.

Оскільки сучасна українська молодь підготовлена (фахово і морально) до участі у державо-творчих процесах, що відбуваються в Україні, що необхідно зробити в галузі державної молодіжної політики, щоб забезпечити належні умови для реалізації високих потенціальних можливостей підростаючого покоління, для гармонізації відносин між суспільством і молоддю всі ці питання надзвичайно актуальні, гострі. З'ясування цих питань, а також розробкою основ державної молодіжної політики і займається соціологія молоді.

Зараз настала потреба у виробленні нової концептуальної схеми соціології молоді, в якій молодь виступає не як пасивний, а як активний дійовий суб'єкт суспільних перетворень, що здійснюються у молодій українській незалежній державі.

[Ц] План (логіка) викладу і засвоєння матеріалу:

11.1. Місце соціології молоді у системі соціологічного знання та у державній молодіжній політиці.

11.2. Основні поняття і категорії соціології молоді.

11.3. Стан дослідження молодіжних проблем та необхідність розвитку соціології молоді в Україні.

11.1. Місце соціології молоді у системі соціологічного знання та у державній молодіжній політиці

0 Соціологія молоді належить до спеціальних соціологічних теорій, які досліджують закономірності розвитку окремих соціальних спільнот, з яких утворюється суспільство.

Соціологія молоді в колишньому СРСР розвивалася ще з 1920-х років, але інтерес до цих досліджень швидко згас, оскільки молодь не входила до основних елементів соціальної структури радянського суспільства, на яких переважно зосереджувалась увага науковців. Молодь розглядали передусім як джерело поповнення робітничого класу, колгоспного селянства та радянської інтелігенції.

Новий етап у соціологічних дослідженнях проблем молоді почався у період хрущовської "відлиги" - в 1960-х роках, але й тоді соціологів найбільше цікавили проблеми підготовки робочої сили для соціалістичного народного господарства, підвищення продуктивності праці серед молоді, її виховання в дусі комуністичних ідеалів. Тобто дослідників цікавила не молодь сама по собі, її інтереси, потреби і прагнення, а можливість використання молодого покоління для вирішення завдань соціалістичного будівництва.

У спадок відминулого соціологія молоді одержала парадоксальну ситуацію: наявність величезної кількості публікацій про молоде покоління, з одного боку, та відсутність достовірного наукового знання про цю специфічну соціальну спільноту, про закономірності і тенденції сучасного розвитку і відтворення цієї групи суспільства - з другого. Це дало підставу деяким дослідникам стверджувати, що соціологія молоді в Українській РСР як спеціальна наукова дисципліна практично була відсутня.

Сьогодні ж завдання полягає в оформленні самостійного статусу соціології молоді як науки, уточненні питання про її предмет, виробленні й об'рушуванні системи власних категорій та загальної концептуальної схеми або моделі.

Назріла потреба визначення її власних теоретичних засад, центрального поняття і похідних категорій, з'ясування основних теоретичних положень і принципів емпіричних досліджень. Йдеться про *переосмислення ролі молоді в історичному процесі взагалі і процесах національного відродження та державотворення в Україні; Оподолання споживацького ставлення до неї з боку суспільства та його соціальних інститутів; 0 можливість і необхідність вироблення нових підходів до аналізу молоді та її проблем.* Вони повинні передбачати відмову від віджилих стереотипів та ідеологічних штампів, дослідження впливу складних соціальних реалій сьогодення на духовний світ і поведінку юнаків та дівчат.

Соціологія молоді є також важливою складовою державної молодіжної політики. Водночас молодіжна політика тієї чи іншої держави сама повинна

бути компонентом загальної цілісної концепції розвитку цього суспільства. Специфіка державотворчих процесів в Україні полягає в тому, що ця цілісна концепція лише виробляється. Натомість сьогодні основні законодавчі акти і документи державної молодіжної політики в Україні вже прийняті. Очевидно, ще існуватимуть певні труднощі з реалізацією молодіжної політики в умовах, коли пріоритети держави ще не визначені коли всі зусилля спрямовані на розвиток економіки.

Отже, існує прямий і безпосередній зв'язок між станом суспільства та його ставленням до молоді. Гіркий досвід минулого має бути пересторогою для сучасних політичних діячів та урядовців.

----- Увага! -----

Молодь - це майбутнє країни, і щоб належним чином забезпечити це майбутнє, держава повинна виробити реалістичну, збалансовану, виважену політику щодо молодого ПОКОЛІННЯ.

Молодіжна політика по-перше, > *система ідей, теоретичних положень про місце і роль молодого покоління в суспільстві*, по-друге, > *практична діяльність держави, громадських організацій та інших соціальних інститутів щодо реалізації цих положень, ідей та принципів з метою формування й розвитку молоді*.

Іншими словами, *державна молодіжна політика* як система певних заходів щодо сприяння соціальному становленню і розвитку молоді повинна ґрунтуватися на глибокому, об'єктивному аналізі реального стану молоді, здійснюваному різними науками. Соціологія в системі цих наук займає провідне місце. Воно зумовлене насамперед тим, що саме соціологія молоді досліджує процеси соціалізації молодого покоління, його входження у доросле життя в умовах, які стрімко змінюються, тобто має пріоритетне значення в суспільному, практично-політичному плані, даючи рекомендації для соціальної політики держави, яка забезпечує вирішення проблем молоді з обов'язковим врахуванням її інтересів, потреб і здібностей.

Раніше вважалося, що молодь виступає переважно об'єктом державної молодіжної політики, об'єктом соціального впливу (освітнього, духовного тощо). На жаль, і сьогодні мало що змінилось; різниця хіба що в тому, що передбачається впливати не на саму молодь, а на умови її соціалізації в різних сферах життєдіяльності, підтримувати її гарантіями, привілеями і пільгами. З цим важко погодитись, бо, *по-перше*, ці гарантії, привілеї та пільги державою лише проголошуються на рівні державного закону, але не існує практично виробленого механізму реалізації цих намірів і положень, втілення їх у життя. *По-друге*, основним, що об'єднує молодь у певну соціально-демографічну спільноту і відрізняє її від інших спільнот, є її інтереси. Тому реалізація

молодіжної політики повинна передбачати пошук оптимальних шляхів подолання суперечностей між інтересами суспільства і підростаючого покоління. Ігнорування інтересів молоді чи маніпуляція її свідомістю мали своїми наслідками низьку ефективність молодіжної політики, яка часто не досягала своєї мети і перетворювалась на фарс.

Особливості сучасного становища молоді полягають у тому, що вона є суб'єктом суспільного виробництва і суспільного життя, який знаходиться в процесі свого становлення. Звідси у державній молодіжній політиці рівноправними суб'єктами повинні бути як молодь, так і суспільство. Не про патерналістську за характером політику щодо молоді, а швидше *^>про сприяння її соціальній адаптації в умовах переходу до ринкової економіки, ^про створення такої соціальної системи, яка б могла самозабезпечити і відтворити себе потрібно говорити сьогодні*. Недарма програма у галузі молодіжної політики у країнах Європейського Союзу передбачає два основних, у вказаній послідовності, принципи: Ч> *активну і безпосередню участь молоді у її розробці і реалізації, *Б підтримку молодіжних ініціатив державними структурами*.

Очевидно, пошук реальних шляхів залучення молоді до активних дій, спрямованих на самозабезпечення та самовідтворення, багато в чому може і здатна здійснювати саме соціологія молоді. Головне її завдання полягає у з'ясуванні основних інтересів і потреб молодого покоління, створенні її достовірного соціального портрета, розробці рекомендацій для державних органів. Неабияке значення має також аналіз можливих наслідків прийняття законодавчих актів щодо молоді, для суміжних та близьких соціально-демографічних груп та спільнот, аналіз довгострокових наслідків цих рішень для самої молоді, особливо при її переході в інший віковий і соціальний стан. *ФОтже, соціологія молоді є важливою складовою як соціологічного знання, так і елементом державної молодіжної політики*.

Вона повинна забезпечувати цю політику та її реалізацію через вироблення диференційованих стратегій соціалізації та адаптації молодого покоління. А для цього вона повинна сама внутрішньо оновитися, переглянути свої принципи настанови.

11.2. Основні поняття і категорії соціології молоді

Соціологія молоді є окремою спеціальною соціологічною галуззю знання і у процесі свого інституціонального оформлення спирається на сучасне розуміння соціології та її предмета. Відповідно до загальної соціально-філософської гуманістичної орієнтації вітчизняної соціології, потреб сучасного суспільного розвитку і досягнутого рівня соціологічного знання як центральне

поняття, головна соціологічна категорія нині на перший план висувається суб'єкт.

Соціологія сьогодні, на думку відомого соціолога В.Ядова, розглядається насамперед як наука про соціальні спільноти, механізми їх становлення, функціонування і взаємозв'язку. Однією з таких спільнот і є *молодь*, об'єктивне становище якої та її суспільна роль вже давно переросли межі поняття "група", а зростаючі суспільні вимоги до молоді потребують її розгляду передусім як соціального суб'єкта, який знаходиться в процесі становлення і соціального дозрівання, стає реальним фактором суспільного поступу.

Суперечки про те, є молодь об'єктом чи суб'єктом суспільних процесів, відбувалися давно і пояснювалися небажанням визнати самостійність молоді як певної спільноти. Визнання це з точки зору офіційної ідеологічної доктрини радянських часів суперечило класовій структурі суспільства, тому і в науковій літературі, і на практиці молоді відводилося проміжне становище всередині соціальної структури як певному резервуару, звідки відбувається поповнення основних класів і прошарків соціалістичного суспільства. Вона проявлялася у тотальному патронажі будь-яких форм діяльності молодого покоління, в небажанні рахуватися з її специфічними інтересами й особливостями способу життя, у придушенні інакомислення. У результаті свідомо виховувалося покоління, нездатне на соціальну творчість та новачі, зате слухняне і спокійне. Сучасне розуміння соціології виключає подібні орієнтації і вимагає розгляду молоді як повноправного суб'єкта всіх ланок суспільного життя.

ФОтже, соціологія молоді-це соціологічна дисципліна, яка функціонує на трьох рівнях - загальнометодологічному, спеціально-теоретичному та емпіричному, що дає можливість додержання єдності вихідних теоретичних понять, операційних визначень конкретно-історичного змісту і емпіричних показників та індикаторів. Соціологія молоді в науковій літературі визначається як галузь соціології, що досліджує специфічну соціально-демографічну спільноту, яка знаходиться в процесі переходу від дитинства до світу дорослих і переживає важливий етап сімейної та позасімейної соціалізації та адаптації. Цей процес виявляється у специфічно молодіжних формах поведінки й свідомості, в поняттях молодіжної субкультури, моди, музики, мови тощо. Активна роль молоді в процесі соціалізації зумовлена тим, що вона не лише копіює усталені взірці адаптивної поведінки і взаємодії, але й вносить у них новий зміст залежно від умов життя, що швидко змінюються.

Основними завданнями соціології молоді є: <§>дослідження місця і ролі молоді в соціальному розвитку суспільства, тенденції зміни її соціального обличчя, норм, цінностей та інтересів; ^вивчення процесів, що відбуваються в молодіжному середовищі; ^виявлення і прогнозування націй основі теоретич-

СОЦІОЛОГІЯ МОЛОДІ

них основ соціальних проблем молоді; ^розробка соціальної політики щодо різних груп молоді.

Перше, на що мусить спиратися соціологія молоді як наука, - чітке визначення самого поняття молоді.

♦Молодь - це диференційована соціально-демографічна спільнота, якій притаманні специфічні фізіологічні, соціально-психологічні, теоретико-пізнавальні, культурно-освітні та ін. властивості, що характеризують її біосоціальне дозрівання як здійснення самовиразу її внутрішніх сутнісних сил і соціальних якостей.

Молодь тому і є специфічною спільнотою, що її суттєві характеристики і риси, на відміну від представників старших поколінь і вікових груп, знаходяться в стані формування, становлення. Сутністю молоді та проявом її головної соціальної якості є міра досягнення нею соціальної суб'єктивності, ступінь засвоєння суспільних відносин та інноваційної діяльності.

Розуміння молоді як субсоціальної спільноти, гетерогенної за характером, дає змогу виділити в її складі ряд внутрішніх гомогенних груп, що об'єктивно посідають у структурі суспільства помітне становище, різняться широтою і змістом сфер діяльності, специфікою духовного світу і відповідно відіграють у процесі розвитку суспільства різну роль. Такий підхід дає змогу адекватніше і диференційовано проаналізувати окремі контингенти молоді у процесі конкретних соціологічних досліджень.

Нині в соціології молоді відбувається науковий пошуку напрямі виділення її сутнісних характеристик як особливої соціальної спільноти. Він може бути плідним у тому випадку, якщо піддати науковому аналізу провідні сфери життєдіяльності молоді і в кожній з них виділити найхарактерніші риси. Такий підхід значно відрізняється від існуючого в недалекому минулому, а саме: тенденції до значного звуження меж соціального обличчя молоді її соціально-статусними характеристиками, яке випливало з відповідного звуження предмета соціології як науки про соціальну сферу в цілому до переважно соціально-структурної проблематики (визначення соціального складу, соціальної мобільності тощо). Тепер на перший план, крім зазначених характеристик молоді, висуваються ^форми її життєдіяльності, Оспосіб життя, ^>зміст спільнішої та групової свідомості, а також ^діяльність соціальних інститутів, які покликані не лише здійснювати функцію контролю і управління процесами у молодіжному середовищі, а й вивчати запити, потреби, інтереси молоді та сприяти створенню певних умов для її ефективного соціального старту.

Дослідниками висловлюється думка, що конкретизація сутнісних рис молоді з метою їх подальшого емпіричного аналізу може здійснюватися як по лінії виділення основних віх соціального становлення особи, так і за сукупністю характеристик, властивих різним групам всередині самої молоді. У першому випадку аналізу підлягають час настання правової відповідальності (часткової

і повної), повноліття, можливість приступити до праці, одруження і створення сім'ї, виховання дітей, здобуття професії, досягнення соціально-економічної самостійності та ін. У другому випадку молодь поділяється на внутрішньо видові групи і для кожної з них (робітничої, селянської, учнівської тощо) виділяються найхарактерніші ознаки способу життя в основних сферах життєдіяльності.

Питання про характерні особливості і специфічні риси молоді тісно пов'язане з питанням про вікові межі, оскільки їх вирішення допомагає конкретизувати програми соціологічних досліджень, сприяє одержанню репрезентативних соціологічних даних, підсилених статистичною базою. Традиційно вважали, що межа молодіжного віку від 16 до 30 років. Однак останнім часом все більшого поширення набувають погляди, згідно з якими вік молоді своєю нижньою межею має 14, а верхньою - 35 років. Основою цього є висловлене рядом науковців міркування про продовження часу молодості, збільшення віку вступу до трудового життя, підготовки молоді до праці, досягнення економічної самостійності та незалежності від допомоги батьків. Це відображає об'єктивні процеси у житті й розвитку людства: з одного боку, все наполегливіше висувається завдання більш ранньої соціалізації молоді, включення її в трудову практику на ранніх етапах, а з другого - зростають межі середнього і старшого віку, тривалості життя в цілому, продовжуються терміни навчання та соціально-політичної адаптації, стабілізації сімейно-побутового статусу молодих людей тощо. Зауважимо, що окреслені вище процеси пролонгації молодіжного віку глобальні за своїм характером і притаманні розвинутим суспільствам. Однак, виходячи з певних, мабуть, практичних міркувань і фінансових можливостей, у Законі України "Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді" зазначено: молоддю вважаються молоді громадяни віком від 15 до 28 років.

Окремої уваги заслуговує з'ясування такого важливого поняття соціології молоді, як *молодіжні проблеми*.

♦ *Соціальні проблеми молоді - це не будь-які суперечності її життєдіяльності, а лише такі, які поглиблюються і свідчать про недостатність існуючих способів їх вирішення, а отже, призводять до появи дезорганізуючих процесів у системі "суспільство - молодь".*

Молодіжні проблеми поділяються на два типи: в першому з них мова йде <про зростаючі вимоги суспільства до молоді, в другому - про особисті сподівання і прагнення молодих людей та складності з їх реалізацією.

Однією з провідних у соціології молоді є проблема дослідження *молодіжної свідомості*. При її з'ясуванні слід виходити з того, що свідомість молоді як спільнісна, так і групова - це різновиди масової свідомості, які вивчають соціологи через аналіз її основних форм (політико-правової, економічної, екологічної, моральної тощо), і функціонують на когнітивному, або теоретико-пізнавальному, емоційно-чуттєвому та поведінковому рівнях.

ФКогнітивний рівень включає в себе систематизовані наукові погляди і знання, які є основою для формування наукового світогляду і переконань, сукупності моральних норм і принципів, що визначають духовне багатство та поведінку молодої людини, здатність об'єктивно й адекватно оцінювати дійсність.

фЕмоційно-чуттєвий рівень становить взаємодію емоцій, духовних станів, почуттів особи в їх єдності та цілісності. Він повинен бути тісно взаємопов'язаний із змістом когнітивного рівня і певною мірою залежати від нього, бо інакше головна особливість молодіжної свідомості - надмірна емоційність - загрожуватиме перетворитись у її недолік.

ФПоведінковий рівень містить у собі соціальні установки, а також волю, прагнення і вміння здійснювати свою діяльність якісно.

Λ

Увага!

^Ч.

Свідомість молоді є цціснїш діалектичним

^^"Λ переплетінням всіх її складових рівнів, які вирізняються суто з х.

х^ міркувань логіко-теоретичного характеру та з метою полегшення

^Ч»^^ процедур соціологічного дослідження.

ΛΛ"Λ

Тому, наприклад, соціальна установка як така включає в себе також елементи когнітивного рівня і є емоційно забарвленого, а переконання містять в собі й емоційні, і поведінкові компоненти. Цілісність сукупності всіх складових свідомості молоді не виключає суперечностей як всередині кожного рівня, так і в їх взаємодії, і ця суперечливість, будучи внутрішнім джерелом духовного розвитку особи, дає можливість його подальшого вдосконалення. Однак слід акцентувати увагу на тонгу, що внутрішня суперечливість духовного світу молоді повинна мати свою межу, тому що роздгюєність знань і переконань, емоцій, почуттів та соціальних установок може призвести до руйнації цілісності особи, її дисгармонійності, духовного дискомфорту.

Виявами таких порушень міри можуть бути, з одного боку, подвійність моралі і свідомості взагалі; почуття та емоції, які взаємно виключають одне одного, суперечливість поведінкових установок, а з другого -розрив між словом і ділом, свідомістю і діяльністю. Такі явища в молодіжному середовищі дістали назву **©соціальної незрілості, ©інфантилізму.**

З'ясувавши основні поняття і категорії соціології молоді, а також напрями досліджень у молодіжному середовищі, розглянемо конкретні молодіжні проблеми та використанім знання про них у державній молодіжній політиці.

11.3. Стан дослідження молодіжних проблем та необхідність розвитку соціології молоді в Україні

Як уже зазначалося вище, в Україні соціологія молоді як наука до останнього часу не мала вагомого практичного значення. Однак нині з'явилася **низка** спеціальних дослідницьких центрів та осередків вивчення молоді та її проблем (як у межах академічної науки, так і при державних органах), що зрушило з місця справу наукового аналізу тенденщу молодіжному середовищі. Насамперед слід відзначити появу спеціальної наукової служби при Міштерстві України у справах молоді і сім'ї, а саме: Українського науково-дослідного інституту проблем молоді, де одержані цікаві соціологічні дані, які характеризують становище молоді в Україні та тенденції розвитку процесів соціалізації підростаючого покоління. Автори підручника використали також матеріали, одержані в ході нещодавніх досліджень в інших країнах колишнього СРСР. Розглянемо їх у порядку важливості дія розробки молодіжної політики держави.

У справі вироблення ефективної молодіжної політики важливу роль відіграє з'ясування суті і змісту процесів життєвого самовизначення молодої людини. Ці процеси поділяються на: а) соціальне самовизначення, б) політичне самовизначення, в) професійне самовизначення, г) економічне самовизначення. Складний комплекс проблем, пов'язаних з цими процесами, і досліджує соціологія молоді.

ф *Соціальне самовизначення молоді.* Аналіз результатів соціологічних досліджень свідчить, що молодь одна з найураженіших в економічному **плані та** найбезправніших у соціально-правовому відношенні соціальних спільнот, **яка** живе в умовах підвищеної соціальної напруги і психологічного дискомфорту. **Як** наслідки такого становища з'являються все нові і нові **факти** зростання *наркоманії, токсикоманії, алкоголізму, проституції, ■=> "дідовщиці" в молодіжному середовищі.* Після деякого зниження знову спостерігається тенденція зростання показників смертності населення молодших вікових груп. Збільшується кількість самогубств серед молоді, особливо у віці 15-19 років. Загрозливо виглядає процент підвищення питомої ваги молоді серед людей, які добровільно відходять з життя: якщо, наприклад у Санкт-Петербурзі питома **вага** молодіжних самогубств серед загальної їх кількості становила 63%, то в Одесі -75%, найбільший відсоток серед великих міст колишнього СРСР.

Слід виділити такі відносно нові тенденції, які характерні для соціального самовизначення молоді:

Фрунація традиційних об'єктів соціалізації, заснованих на досить жорсткій визначеності життєвого шляху;

розширення можливостей вибору життєвого шляху, підвищення власної відповідальності;

Ф поява нових соціальних посередників, не властивих для самовизначення минулих поколінь: кооперативів, приватного бізнесу, багатоманітність форм власності, наявність різних джерел одержання матеріальних благ і заробітку, нові джерела інформації, самодіяльні про- і антисоціальні, антисуспільні молодіжні угруповання тощо;

^ посилення регіональних та національних (етнічних) відмінностей та зростання їх питомої ваги в життєвому самовизначенні молоді;

<§> оцінка свого суспільного становища із загальноцивілізаційних позицій, найчастіше у порівнянні із становищем ровесників в інших (переважно високорозвинутих) країнах та поява у зв'язку з цим завищених соціальних вимог. Фошже, більшість молоді стоїть перед складним вибором у житті, до якого вона не підготовлена ні психологічно, ні організаційно. Таму мета молодіжної політики в цій галузі зміцнення соціального статусу молоді в структурах суспільства, які оновлюються або кардинально змінюються, посилення правової, економічної та соціальної захищеності молодого покоління.

Політичне самовизначення молоді. Воно відбувається в умовах, коли суспільство стоїть перед альтернативою вибору дальшого шляху розвитку. Соціологи констатують, що молодь не визначила свого місця у цих складних процесах, хоч у цілому підтримує зміни, які настали. Тому більшість займає пасивну, очікувальну позицію і лише 10-15% готові діяти активно.

Зараз ми є також свідками боротьби за молодь з боку багатьох політичних партій і рухів, у зв'язку з чим процес самовизначення молоді набуває політичного характеру, яка посилюється у час проведення масштабних політичних кампаній. Ця боротьба за молодь дуже часто зводиться до прагнення за будь-яку ціну вибороти її голоси і завербувати до участі в разових політичних акціях у ролі статистів.

Лише лічені партії та політичні об'єднання мають у своєму складі молодіжні секції і вироблену молодіжну політику. Найбільш активними в цьому плані є радикальні партії, УНА-УНСО тощо, членами яких переважно є молодь, схильна до конкретних дій. Але найпомітніша тенденція, яку фіксують соціологи, - це зменшення представництва молоді в управлінських структурах, в різних ешелонах влади. Нині цей відсоток не перевищує, як правило, 7-10%. Ще менший відсоток молоді середупрацівців у виробничій сфері (він становить близько 2%). Тому не дивно, що більше 60% опитаних молодих найманих працівників вважає, що вони не мають ніякого впливу на діяльність трудових колективів.

Відчуженню молоді від участі в управлінні властиві дві взаємопов'язані тенденції:

© наростання пасивності і недовіри молоді до офіційних органів управління, де дуже мало їхніх ровесників;

© підвищення інтересу до суто молодіжних угруповань та об'єднань, в яких немає бюрократично заформалізованих форм роботи.

Мета молодіжної політики у цьому плані :

Ч> підтримка політичної визначеності і молоді;

Ч> сприяння молодіжним політизованим утворенням просоціальної спрямованості;

Ч> посилення їх конструктивної активності, консолідація зусиль для зміцнення української держави;

демократизація та гуманізація суспільства.

При загальній стратегічній спрямованості соціальної політики в бік інтеграції молоді в суспільство сьогодні тактично важливо сприяти і дезінтеграційним тенденціям в її середовищі з метою формування власних молодіжних соціально-політичних структур та їх подальшого включення у суспільні структури на новій демократичній основі.

«Професійне самовизначення молоді. В цій сфері соціологи зазначають такі тенденції:

•*І** зростаючі диспропорції у структурі зайнятості у різних регіонах країни;

❖ зростаюче безробіття серед молоді;

•*і** розтягування у часі періоду набуття освіти, що відсуває для більшості молоді момент вступу до трудового життя і досягнення професійної зрілості;

•*2»* масовий характер вимивання молоді із виробничих структур у сфері приватного бізнесу та приватних підприємств з причин низької (порівняно із старшими віковими групами населення) ефективності праці, використання її на тимчасово вигідних та добре оплачуваних, які не вимагають фахової підготовки роботах тощо;

♦♦ загострені прояви соціальної нерівності, які характерні для різних категорій молоді при виборі нею професійної освіти та місця праці.

Протягом тривалого часу молоді відводилося другорядне місце у сфері праці, що призвело до посилення матеріальної (і відповідно психологічної) залежності від старших поколінь. Близько 90% молодих сімей живуть за допомогою батьків та рідних. Як наслідок більш загального характеру бачимо появу двох різноспрямованих явищ у молодіжному середовищі: > відносно високі стандарти споживання, які часто розраховані на нетрудові доходи і прибутки; > економічна пасивність, відсутність готовності до праці в нових економічних умовах. Опитування молоді виявило, що при зростанні економічної кризи, масового безробіття, неможливості сподіватися на гарантоване місце подальшого працевлаштування 70% респондентів розраховує на індексацію доходів державою, 64% - на право одержання грошової допомоги від тієї ж держави у випадках втрати роботи чи її недержанні. Тобто основна частина молодого покоління при переході до ринку розраховувала на соціальну допомогу і захист, а не на власні сили.

Мета молодіжної політики в цьому плані - зміцнення професійного статусу молоді шляхом економічного (а не адміністративного) регулювання молодіжної зайнятості, особливо у працenaдлишкових районах, докорінна реформа системи проф-техосвіти, розробка спеціальних економічних та юридичних гарантій, які попереджатимуть або компенсуватимуть різні можливі форми дискримінації молоді.

фЕкономічне самовизначення молоді. Ця проблема складається з ряду підпорядкованих проблем, таких як: © *необхідність забезпечення рівних умов для трудового старту молоді*, © *можливість соціального просування*, © *досягнення економічної самостійності*.

Соціологічні дослідження свідчать, що нині існує відчутна нерівність серед молоді у можливостях набуття загальної освіти, духовного і культурного розвитку, професійної підготовки, виборі місця праці. Причин цього явища багато: *>це і соціальні наслідки демографічних, організаційних, структурних диспропорцій у межах цілої країни, які утворювалися історично і поглиблюються в умовах економічної кризи; > зростання соціальної нерівності у всьому суспільстві, що особливо позначається на молоді; > відсутність сильної державної соціальної політики тощо.*

Наприклад, у порівнянні із міською молоддю V сільських хлопців та дівчат невисокі можливості набуття якісної освіти, престижних місць працевлаштування, змістовного проведення дозвілля. Все це спричиняє помітне зменшення питомої ваги молоді у складі сільського населення, її переміщення у міста (що, до речі, далеко не завжди допомагає вирішенню проблеми): за переписом населення у 2001 р. 72% молодих людей мешкали у містах і лише 23% - у селах.

Мета молодіжної політики у цій сфері: ■=> вирівнювання стартових позицій молоді, ^подолання дискримінації окремих груп молодих людей, для чого придатні розвиток кредитування молоді та молодих сімей на сприятливих умовах, ^надання пільг для працевлаштування випускників навчальних закладів у перші два роки після їх закінчення, ^організація (в тому числі у сільських населених пунктах) служб профорієнтації, ^перепідготовки та працевлаштування молоді, служб юридичної допомоги та ^консультування юнаків і дівчат тощо.

Молодіжна політика повинна також збільшувати можливості для посадового, професійно-кваліфікаційного, освітнього, наукового зростання молоді, забезпечити вільний вибір шляхів і засобів соціального просування. Соціологи твердять, що половина молоді не досягає достатнього рівня професійної зрілості навіть у 30 років, тому що займається малопривабливою, некваліфікованою, непрофесійною, переважно ручною працею, не мають просунення на посадах, стимулів продовження освіти.

У 2006 р. середньомісячний прибуток молодшої людини становив в Україні менше половини середньої заробітної плати по країні. Праця спеціаліста з вищою освітою оплачується значно нижче, ніж спеціаліста із середньою спеціальною освітою. Звідси падіння престижу освіти: за індексом престижності сфер зайнятості молоді набуття освіти займає останнє за рейтингом місце, а лідирують у цьому списку >комерційна торгівля, > біржі, > банки, > сфера дозвілля, > охорони здоров'я, > засоби масової інформації, Р-держуправління.

У значної частини молоді відсутнє власне економічне становище в суспільстві. Навіть матеріальний стан працюючої молоді не забезпечує повної економічної незалежності. Серед переважної більшості молоді, яка живе за рахунок матеріальної підтримки батьків, 60% одержують від них допомогу грошми, 46% - одягом, 40% - продуктами харчування, 14% - платою за квартиру тощо. Внаслідок недосконалості законодавства додатково працюю з метою приробітку офіційно можуть займатися лише 13% молодих людей, і то починаючи з 16-річного віку. Тому матеріальний стан у 2006 р. поліпшився лише у 15% опитаних, 85% він не змінився або погіршився. Однією з найгостріших молодіжних проблем стає страх перед безробіттям, що ще більш посилює економічну несамостійність всесростаючої кількості представників молодого покоління (навіть 34% школярів передбачають безробітну долю своєї когорти).

Мета молодіжної політики - подолання відчуження молоді від суспільних інтересів шляхом підвищення її посадово-професійного, освітнього статусу в соціальній структурі суспільства і матеріальної залежності від суспільства та батьків через розширення можливостей самостійного забезпечення власних потреб, удосконалення законодавчої практики й законодавчої ініціативи тощо. *Декларацією про загальні засади державної молодіжної політики в Україні* передбачено в цих справах виділення у державному та місцевих бюджетах цільових коштів на фінансування цієї політики, залучення коштів і ресурсів підприємств (державних і приватних) тощо.

До молодіжних проблем, крім названих вище, належать: <§> *забезпечення духовного і фізичного розвитку* (дослідження показують, що рівень їх дуже низький; зафіксовано тенденцію зниження рівня естетичних потреб, інтересу до поезії, літератури, класичної музики; підвищуються захворювання серед молоді: серцево-судинні захворювання за останні 5 років у молодих людей зросли в 2,5 рази, у 40% студентів виявлено різні хронічні захворювання, кожний десятий призовник звільняється від служби в армії за станом здоров'я тощо); *зміцнення молоді сім'ї* (посилюється руйнація традиційної родини з її чіткими культурними нормами і регламентом сімейних відносин, новоутворені молодіжні сім'ї погано захищені економічно і соціально, народження дитини означає перспективу перейти в категорію людей нужденних, зниження показників середньої дітності сімей, які зараз становлять 1,59, що не забезпечує навіть простого відтворення населення - тому в Україні простежується зростаюча

депопуляція, чого вона не знала за всі повоєнні роки тощо).

Вирішенню виниклих і традиційно існуючих молодіжних проблем мають сприяти законодавчі акти, прийняті українською державою. Крім загальної декларації, про яку вже згадувалося, це також Закон України *"Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні"*.

Соціологічна експертиза прийнятих актів дозволяє відмітити як їх позитивні сторони, так і певну недосконалість їх положень. Безумовно, позитивним є те, що держава визначила пріоритетність своєї молодіжної політики і закріпила це законодавче. Як позитивне можна також вважати прийняття єдиного узагальнюючого закону і подолання в такий спосіб розпорошеності існуючого законодавства стосовно молоді.

Проте в цілому ефективність прийнятого закону, очевидно, ще деякий час залишатиметься невисокою. Переважна більшість молодих людей просто не знає про існування такого закону. Але справа полягає також у тому, що дотепер не вироблені нормативи, які конкретизують закон та його реалізацію, проведення на місцях молодіжної політики, а багато задекларованих пільг держава зараз просто неспроможна гарантувати.

Можна припустити, що прийняття вказанного закону було досить поспішним і недостатньо продуманим, що може викликати зневіру молоді у бажанні та здатності держави мати виважену і реалістичну молодіжну політику. Тому нині перед соціологією молоді стоїть дуже важливе і відповідальне завдання: поглиблення знань про молодь та її проблеми, вдосконалення методик і техніки соціологічних досліджень у молодіжному середовищі, аналіз виконання Закону України *"Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні"* на конкретних ділянках та інформація органів шіадий управління з метою внесення коректив до закону чи прийняття доповнень до нього.

Резюме

СУТТЄВО^

1. Соціологія молоді - одна з тих спеціальних соціологічних теорій, яка переживає своє становлення. Від рівня розробки цієї теорії, вдосконалення її інструментарію і методики досліджень залежатиме своєчасність і ефективність вирішення нагальних молодіжних проблем в умовах нової соціальної реальності.

2. Основними поняттями і категоріями соціології молоді є "молодь", "молодіжні проблеми", "молодіжна свідомість", "державна молодіжна політика" тощо.

3. Основними процесами самовизначення молоді є: соціальне, політичне, економічне самовизначення.

**[7] Запитання і завдання для роздумів, самоперевірки,
повторення**

1. До яких галузей і ланок соціологічного знання належить соціологія молоді:
  - а) до загальних теорій соціології;
  - б) до спеціальних соціологічних теорій;
  - в) до галузевих соціологічних теорій;
  - г) до емпіричних соціологічних досліджень.
2. Спробуйте зобразити графічно (у вигляді схеми) місце соціології молоді у системі соціологічного знання.
3. Дайте визначення соціології молоді. Як змінились уявлення про соціологію молоді та її завдання протягом останніх років?
4. Нижче подані можливі характеристики молоді. Виберіть ті з них, які найкраще розкривають суть молоді:
  - а) молодь - це певна соціальна група суспільства;
  - б) молодь - це суб'єкт суспільного розвитку;
  - в) молодь - це об'єкт суспільного впливу, який знаходиться у процесі соціалізації;
  - г) молодь - це окрема соціальна спільнота (спільність).
5. Вкажіть верхні і нижні кордони молодіжного віку. Які дискусії з приводу меж молодіжного віку вам відомі і чим вони викликані?
6. Назвіть основні групи в складі молоді та дайте характеристику їх спільних та відмінних рис.
7. На яких рівнях функціонує молодіжна свідомість? Які елементи входять до її складу?
8. Що таке молодіжні проблеми? Які види молодіжних проблем ви можете назвати?
9. Охарактеризуйте суть державної молодіжної політики. Яке місце в ній займає соціологія молоді?

О

Соціологія сім'ї поряд і іншими суспільно-інавчими дисциплінами покликана зробити суттєвий внесок у зміцнення соціального інституту сім'ї шляхом розробки і впровадження наукових рекомендацій у соціально-демографічну політику, господарсько-організаторську та культурно-виховну громадськості вітніх організації

Соціологічний аналіз сім'ї дає змогу виявити основні тенденції і проблеми розвитку сучасної сім'ї, суперечності, що виникають у ній, так і у відносинах між сім'єю та суспільством, і тим самим вишукати шляхи та засоби їх розв'язання. Вивчення теми допоможе студентам глибше з'ясувати процеси зародження сім'ї, становлення її основних функцій.

План (логіка) викладу і засвоєння матеріалу:

- 12.1. Сім'я як об'єкт соціологічного вивчення.
- 12.2. Сім'я як соціальний інститут і як мала соціальна група.
- 12.3. Основні функції сім'ї та тенденції її розвитку.

12.1. Сім'я як об'єкт соціологічного вивчення

Сім'я є об'єктом дослідження багатьох наук - історії, економіки, права, соціології, психології, педагогіки, антропології, демографії, етнографії, етики тощо. Кожна з них відповідно до свого предмета вивчає специфічні сторони функціонування і розвитку сім'ї.

Історія досліджує виникнення сім'ї та її форми у різні періоди історії людського суспільства. В центрі уваги *економіки* знаходиться сім'я або домогосподарство як економічний, головним чином споживчий осередок, хоча в умовах переходу до ринкової економіки їй все більше відводиться місце як господарської виробничої одиниці. *Етнографічні* дослідження пов'язані з вивченням особливостей укладу життя і побуту сімей з різними етнічними характеристиками. Для *демографії* основний інтерес має гонання про роль сім'ї і сімейної структури населення у його відтворенні. *Соціальна психологія* акцентує свою увагу на дослідженні сімейних конфліктів і дінаміки розвитку сімейних груп. *Педагогіка* в основному займається втіленням виховної функції сім'ї, як одного з важливих факторів формування особистості. *Правову науку* цікавлять питання правовідносин між подружжям, між батьками і дітьми тощо.

& Соціологія сім'ї зосереджує свою увагу на аналізі всієї сукупності важливих проблем, пов'язаних із сім'єю. Соціологія сім'ї - це галузь соціології, яка вивчає формування, розвиток і функціонування сім'ї шлюбно-сімейні відносини у конкретних культурних та соціально-економічних умовах.

На відміну від інших галузей соціології, соціологія сім'ї, виникнення якої припадає на 20-ті роки ХХ ст, розвивалась досить успішно. Найбільш відомими спеціалістами в галузі соціології сім'ї на Заході є І.Най, Дж.Хілл (США), Ф.Мішель (Франція), З.Тишка (Польща), Л.Чех-Сомбаті (Угорщина), А.Г.Харчев, М.Смацковський, І.В.Бестужев-Лада (Росія) та ін.

Українські соціологи (Л.Р.Аза, Н.В.Лавриненко, М.Й.Боришевський, С.О.Войтович, І.С.Дьоміна, Г.О.Ковтун, В.Ф.Рибаченко, Б.О.Татенко, В.І.Зацепін, ЛМ.Бучинська, О.ДЦимбалюк, Ю.М.Якубовата ін.) вивчають важливі проблеми, пов'язані з репродуктивною поведінкою сім'ї, поєднанням професійних і сімейних ролей працюючих жінок, розподіл влади та обов'язків у сім'ї тощо.

Об'єктом соціології сім'ї є шлюбно-сімейні відносини, сфера сімейного життя. Предметом вивчення соціології сім'ї є досить широке і різноманітне коло питань:

- ◆ загальні основи та принципи шлюбу і сім'ї;
- ◆ взаємозв'язок сім'ї і суспільства;
- ◆ типи соціальних відносин, характерні для сім'ї **1**;
- ◆ фактори, що визначають чисельність і структуру сімейної спільності;
- ◆ зв'язок сім'ї з іншими соціальними спільностями та сферами соціального життя;
- ◆ суспільні функції сім'ї, її структура та особливості як соціального інституту, і як малої соціальної групи;
- ◆ *мотивація шлюбів і розлучень, а також соціальні та психологічні фактори, які сприяють плануванню сімейного життя, виникненню та подоланню внутрішньосімейних конфліктів;
- ◆ інтеграція та дезінтеграція сім'ї;
- ◆ Фмісторичні типи та форт шлюбно-сімейних відносин, тенденції та перспективи їх розвитку;
- ◆ умови життя сім'ї, етапи життєвого циклу сім'ї та ін.

Розглянемо спочатку два найголовніші об'єкти, які вивчає соціологія: шлюб і сім'я. Шлюб і сім'я - історично змінні соціальні явища. Їх соціальний зміст визначає те, що властиве їм як різновиду соціальних інститутів та соціальних відносин, які перебувають у складній взаємодії суспільних умов із природньо-біологічною інстинктивною природою статевих потреб людини.

Існує думка, що в доісторичні часи шлюбу і сім'ї не існувало. Панували відносини так званого *проміскуїтету* (невпорядкованих статевих зв'язків), кожна жінка могла вступати у близькі відносини з усіма чоловіками цього гурту, а кожен чоловік з усіма жінками цього ж скупчення.

Пізніше мала місце так звана *ендогамія*, коли в статеві стосунки вступали представники одного роду. Поступово стало зароджуватися примітивне *соціальне регулювання* статевого життя первісних людей. Ендогамія стала переростати в *екзогамію* - систематичні статеві зв'язки між представниками різних родів. *Початковою формою екзогамного шлюбу* був *груповий шлюб*.

Увага!

ΛΛΛΛ

— Чоловіки одного племені були колективними, спільними ^{Λ^ΛΛΛΛΛ}
чоловіками для жінок іншого племені. Два початкових гурти об'єднувалися, ^{ΛΛΛΛΛΛ}
спочатку діяли *табу* тільки на статеві зв'язки в межах одного роду, ^{ΛΛΛΛΛΛ} потім між
батьками і дітьми, потім між братами і ^{ΛΛΛΛ}

Поступово *групова сім'я* і *шлюб* трансформувалися в парну сім'ю, яка об'єднувала тільки одну подружню пару. Спочатку кожний із подружжя продовжував жити в своєму родовому гурті (*дислокаційний шлюб*). Потім чоловік почав переходити в рід дружини (*матрилокальний шлюб*), а ще пізніше і дружина в рід чоловіка (*патрилокальний шлюб*). В західних суспільствах поширювалася і *неолокальна форма шлюбу* - молоде подружжя живе окремо від своїх батьків.

Як продукт суспільного розвитку, сім'я знаходиться в процесі руху, вона ніколи не залишається незмінною, а переходить від нижчої форми до вищої, в міру того як суспільство розвивається від нижчого ступеня до вищого.

Л. Морган

Від парного шлюбу суспільство переходить до нових сучасних форм сім'ї та шлюбу: моногамії та полігамії.

^Моногамія - форма шлюбу, в якому кожному з подружжя дозволяється мати тільки одного партнера в будь-який відрізок часу.

*Полігамія - форма шлюбу, в якому особа може одночасно мати більше, ніж одного шлюбного партнера. Полігамія може проявитися у формі полігнії і поліандрії.

* Полігнія - форма шлюбу, в якому чоловік може одночасно мати більше, ніж одну жінку.

^Поліандрія - форма шлюбу, в якому жінка може мати двох або більше чоловіків одночасно.

Американський соціолог Дж. Мердок дослідив 250 суспільств і прийшов до висновку, що в більшості з них надається перевага полігнії: в 145 суспільствах існувала полігнія, у 40 моногамія і лише в двох - поліандрія.

Вчені наголошують на значенні економічних факторів у функціонуванні форми шлюбу в певних суспільствах. Наприклад, розповсюдження полігнії серед оленеводів - чукчів у Північно-Східному Сибіру пояснюється необхідністю пасти кожне стадо оленів окремо і для кожного стада потрібен пастух. Вважається, що чоловікові, який пасе кожне стадо, необхідно декілька дружин. Ще один приклад. У Тибеті земля, яка належить сім'ї, передається у спадок всім синам. Зокрема не ділять на окремі ділянки, які дуже малі, щоб прогодувати сім'ю кожного брата. Тому брати разом використовують цю землю і мають спільну дружину.

Зрозуміло, економічні фактори лише частково пояснюють своєрідність тих чи інших форм шлюбу. Важливу тут відіграють також інші фактори. Полігінія, наприклад, узаконена і підтримується релігійними нормами в країнах ісламу. Проте молодь тут досить широко вдається до моногамного шлюбу.

*Отже, шлюб-це суспільством визнаний і схвалений союз між двома дорослими індивідами. Інститут шлюбу втілює певні соціальні норми, передбачає визнання прав та обов'язків подружжя один до одного, до дітей, майна, оточення.

У Сімейному кодексі України (ст. 21) зазначається, що шлюбом є сімейний союз жінки і чоловіка, зареєстрований в державному органі реєстрації актів громадянського стану. Релігійний обряд шлюбу не є основою для виникнення у жінки і чоловіка прав і обов'язків подружжя. Шлюбний вік для жінки встановлюється в 17 років, а для чоловіків - у 18 років. За заявою особи, яка досягла 14 років, за рішенням суду їй може бути надано право на шлюб, якщо буде встановлено, що це відповідає її інтересам. Шлюб ґрунтується на вільній згоді жінки і чоловіка. Примус жінки і чоловіка до шлюбу не допускається. Як до реєстрації, так і після реєстрації шлюбу подружжя може заключити *шлюбний договір*.

Шлюб майже завжди об'єднує двох осіб протилежної статі, проте в деяких культурах допускаються різні види *гомосексуального шлюбу*. Багато гомосексуальних чоловіків та жінок живуть стабільними парами. У Великобританії, наприклад, фактично кожна гомосексуальна пара з дітьми складається з двох жінок. Розвиток репродуктивних технологій уможливило для лесбіянок мати дітей і без гетеросексуальних контактів. Послаблення нетерпимості до гомосексуальності простежується сьогодні в багатьох країнах Європи та США. В деяких країнах можна навіть формально *"одружитися"*, хоча такі церемонії й непередбачені законом.

Значимо, що останні два-три десятиліття як на Заході, так і у нас набуває дедалі більшого поширення, особливо серед молоді, так званий феномен співжиття (конкурбінат).

*Співжиття - це коли двоє людей живуть разом, маючи між собою І сексуальні стосунки, але не одружуються.

Протягом 1980-2000 років кількість неодружених жінок та чоловіків, що воліли жити разом, різко зросла. Співжиття стало широко практикуватися в студентському середовищі. Дослідження здійснені у США свідчать про те, що близько однієї чверті студентів живуть там із партнерами, з якими перебувають у сексуальних стосунках протягом певного періоду навчання в коледжі або університеті.

У Британії ще донедавна сприймали співжиття як щось скандальне... Сьогодні його здебільшого сприймають як експериментальний етап, що передувє одруженню. Молоді люди починають жити разом здебільшого стихійно, а не внаслідок обміркованого наміру. Двоє осіб, які перебувають у сексуальних стосунках, усе більше й більше часу проводять разом, вряди-годи хтось із них покидає

для цього, на довший або короткий період, свою власну домівку. Молоді люди, які живуть разом, майже завжди сподіваються в майбутньому одружитися, хоч і не обов'язково зі своїми нинішніми партнерами.

Е. Гіденс

Соціологи доводять, що у нас більшість молодих людей ставляться до співжиття як до "пробного шлюбу". Більшість таких пар одружуються через певний час або коли в них з'являються діти.

Сім'я є більш складною системою відносин, ніж шлюб, оскільки вона, як правило, об'єднує не тільки подружжя, але й їх дітей, а також інших родичів та близьких. Крім того, сім'я виступає як соціальна клітина суспільства, є дуже близькою до "оригіналу" моделі всього суспільства, в якому вона функціонує.

Подружжя є шлюбна пара, не більше. Родиною стає лиш у зв'язку з дітьми, з їх вихованням і вихованням, з постановкою для них мети існування, з підготовкою до нього.

М. Шаповал

Сім'я - ґрунтується на кровній спорідненості, шлюбі чи усиновленні, об'єднання людей, пов'язаних спільністю побуту та взаємною відповідальністю за виховання дітей.

Н.Смелзер.

Суспільні порядки, за яких живуть люди певної історичної епохи і певної країни, обумовлюються ступенем розвитку, з одного боку - праці, з другого - сім'ї. Через сім'ю змінюється покоління людей, в ній людина народжується, через неї продовжується рід. За *Аристотелем*, сім'я - перший вид спілкування людей. Вона є первинним осередком, з якого виникла держава. Об'єднання декількох сімей грецький мислитель називає "поселенням", вважаючи його перехідною формою від сім'ї до держави.

З *одного боку*, сім'я - досить замкнуте об'єднання людей, які захищають свій внутрішній світ, свої таємниці і секрети, що протистоять зовнішнім впливам. Якщо сім'ю позбавити її внутрішнього світу, зробити все, що діється в ній, відкритим для суспільства, вона розпадеться. З *другого боку*, сім'я - об'єднання людей, відкрите для всього, що відбувається у суспільстві. Для неї характерні проблеми, якими живе суспільство.

Якою б герметично замкнутою сім'я не була, вона пов'язана із суспільством. Кожний член сім'ї зберігає певну автономію і завдяки цьому входить у різні інші об'єднання людей, різні соціальні групи: виробничі, навчальні колективи, дитячі та юнацькі організації, суспільні рухи, політичні партії та об'єднання, вступає у взаємовідносини з державними структурами, місцевою владою, сусідами та іншими спільностями. Відносини у сім'ї складаються не лише за волею її членів, а й під впливом зовнішніх умов, соціального життя суспільства.

Водночас сім'я впливає на відносини у суспільстві, на характер процесів суспільного життя. Вона не тільки задовольняє потреби людей, що вступили у сімейний союз, а й виконує ряд соціальних функцій і є невід'ємним елементом соціальної структури суспільства. Тому форма сім'ї не може бути довільною. *Сім'я і шлюб* - це форми відносин подружжя, які санкціоновані суспільством.

" ('ім'я - це група осіб, об'єднаних зв'язками спорідненості, дорослі члени якої беруть на себе відповідальність за опіку над дітьми

Е.Гіденс

Як бачимо, сучасні соціологи при визначенні сім'ї аргументують ті, чи інші, на їх погляд, найважливіші сторони цього соціального феномена.

* Сім'я - це суспільний інститут (з погляду суспільного санкціонування шлюбно-сімейних відносин) і водночас мала соціальна група, що має історично означену організацію, члени якої пов'язані шлюбними або родинними відносинами, спільністю побуту та взаємною моральною відповідальністю, соціальна необхідність якої зумовлена потребою суспільства у фізичному та духовному відтворенні населення. За Сімейним кодексом України, сім'єю є особи, які проживають сумісно, вони пов'язані спільним побутом і мають взаємні права і обов'язки. Подружжя вважається сім'єю йтоді, коли дружина або чоловіку зв'язку з навчанням, роботою, лікуванням, необхідністю догляду за батьками, дітьми та за інших поважних причин не проживають разом.

Основні ознаки сім'ї: шлюбні зв'язки; зв'язки спорідненості; спільний побут; спільний сімейний бюджет.

- *^Зв'язки спорідненості-це такі зв'язки між індивідами, що встановлені або через шлюб, або по висхідних лініях, які поєднують кровних родичів (матерів, батьків, дітей, дідів і бабусь і т.д.).*

Найбільш поширеною є проста, або нуклеарна сім'я (від лат. писеієня - ядро). Вперше у 1949 р. американський соціолог Ж.ПМурдок. Така сім'я складається з подружжя та дітей, які не перебувають у шлюбі. З одруженням дітей утворюється інший тип сім'ї -розширена або складна сім'я. Вона включає три і більше поколінь або дві і більше нуклеарних сімей, які проживають разом і ведуть спільне господарство. Залежно від наявності в сім'ї батьків виділяють повну сім'ю (коли є обидва подружжя) і неповну, де один із батьків відсутній. Отже, тип сім'ї визначається станом родинних зв'язків.

♦Розширена (або складна) сім'я - сімейна група, що складається більше як з двох поколінь родичів, які проживають в одному будинку (квартирі) або дуже близько один від одного.

* Повна сім'я - сім'я, в якій є обидва члени подружжя.

* Неповна сім'я - сім'я, в якій тільки один із батьків (чоловік або жінка) виховує дітей.

* Нуклеарна (або проста) - сімейна група, що складається з матері, батька (або когось одного з них) та дітей на їх утриманні. Це найбільш поширена у світі сім'я.

II * Отже, тип сім'ї визначається станом родинних зв'язків.

12.2. Сім'я як соціальний інститут і як мала соціальна група

II *Сім'я - соціальна система, яка має риси соціального інституту і малої || соціальної групи, первинної і основної клітини суспільства. Як соціальний інститут сім'я характеризується сукупністю соціальних норм, санкцій і зразків поведінки, які регламентують взаємні стосунки між подружжям, батьками, дітьми та іншими родичами.

Сім'ю як соціальний інститут ми аналізуємо тоді, коли особливо важливо з'ясувати, наскільки спосіб життя сім'ї, її функціонування в певних межах відповідають чи не відповідають тим чи іншим сучасним потребам суспільства. Модель соціального інституту дуже важлива для прогнозування майбутніх змін сім'ї.

Основні соціологічні підходи до вивчення сім "і": інтеракціоністський - взаємодія членів сім'ї; інституціональний - аналіз сімейно-шлюбних відносин; структурно-функціональний - аналіз сім "ї як системи; еволюційний - єдина система підходів; ситуаційний - цінності сім "ї.

Як мала соціальна група сім 'я є спільністю, яка утворюється на основі шлюбу або кровному родстві, члени якої пов'язані спільністю побуту, взаємодопомогою і взаємною моральною відповідальністю подружжя за здоров'я дітей та їх виховання.

При розгляді сім "(як соціального інституту вивчаються:

- * суспільна свідомість у сфері шлюбно-сімейних відносин, узагальнені характеристики сімейної поведінки груп населення в різних економічних і культурних умовах, вишів суспільних потреб і характер відносин та спосіб життя сім "ї;

- * причини та наслідки недостатньо високої ефективності функціонування інституту сім "ї в тих чи інших умовах;

- * соціальний механізм зміцнення сімейних норм і цінностей;

- * ефективність реалізації інститутом сім і своїх основних функцій в різних ідеологічних, політичних, соціально-економічних і культурних умовах;

- * співвідношення зразкових сімейних норм і цінностей, а також реальної поведінки членів сім "ї тощо.

При аналізі сім'ї як малої соціальної групи доцільно виділяти три основних типи характеристик:

У характеристика групи в цілому: цілі та завдання сімейної групи, склад і структура сім "ї, соціально-демографічний склад сім "ї, групова згуртованість, групова діяльність і характер групової взаємодії сімейної групи, структура влади, комунікації в сім "ї тощо;

> характеристика зв 'язків і відносин сімейної групи з більш широкими суспільними системами в межах соціальної структури суспільства. Тут насамперед слід виділити функції сім "ї щодо суспільства;

> цілі, завдання і функції стосовно індивіда, групова регуляція поведінки та взаємодії індивідів у сім'ї груповий контроль, групові санкції тощо, сімейні цінності, норми та зразки поведінки, включення індивіда в сім 'ю, його задоволеність перебуванням у сім'ї, її функціональними вимогами та ін.

* Отже, сім'я як соціальний інститут вивчається *на макрорівні*, а як мала соціальна група - на *мікрорівні*. Парадигма соціального інституту зорієнтована в основному на *зовнішні зв'язки* сім'ї, а парадигма малої соціальної групи - на *внутрішні зв'язки*. Поєднання цих підходів сприятиме глибшому аналізу сім'ї як *соціальної системи*. Досліджуючи шлюбно-сімейні відносини, соціологія сім'ї використовує такі категорії: *умови та спосіб життя, структура сім'ї, спосіб мислення (сімейна ідеологія), етапи життєвого циклу сім'ї*.

Умови життя сім'ї - це сукупність факторів макросередовища (загальні соціальні умови) і мікросередовища (найближче соціальне оточення).

У процесі аналізу специфіки функціонування сім'ї враховують, зокрема, такі **фактори макросередовища**.

- > соціально-економічні;
- > соціально-політичні;
- > соціально-культурні;
- > пов'язані з розподілом населення за демографічною, етнічною, професійною, освітньою і соціально-груповими ознаками;
- > екологічні.

Конкретішими **цивиці** *є* **мікросередовища**, в якому функціонує сім'я, є:

- ^ступінь урбанізованості розселення сім'ї (тип населеного пункту — місто, село, чисельність мешканців тощо);
- ^можливість зайнятості населення (тип підприємства, рівень необхідної кваліфікації і освіти працівників, використання переважно чоловічої чи жіночої праці та ін.);
- ^демографічна структура середовища розселення; ^етнічні характеристики середовища розселення; ^кількісні й якісні характеристики сфери обслуговування;
- кількісні та якісні характеристики культурних установ, спортивних та фізкультурних споруд;
- наявність установ охорони здоров'я. **Фактори мікросередовища** впливають на умови життєдіяльності сім'ї у межах її **домогосподарства**. Тіш останнього визначається через такі характеристики:

- склад і родина (кровна) структура сім'ї;
- характеристика помешкання (площа, кількість кімнат, наявність побутових зручностей тощо);
- предмети побутового та культурного призначення, присадибної ділянки.

Під **структурою сім'ї розуміють сукупність відносин між її членами, включаючи, крім родинних, систему духовних, моральних відносин, у тому числі відносин влади, авторитету та ін.*

Виділяють так звану авторитарну структуру і у зв'язку з цим **авторитарні сім'ї**, які характеризуються жорстким підкоренням дружини - чоловікові, а дітей - батькам. **Демократичні сім'ї** ґрунтуються на розподілі ролей згідно не з традиціями, а з особистісними якостями і здібностями подружжя, на рівній участі кожного з них у прийнятті рішень, добровільному розподілі обов'язків у вихованні дітей тощо. Важливу роль у сучасних сімейно-шлюбних відносинах відіграють правові відносини, які регламентують закріплені в юридичних

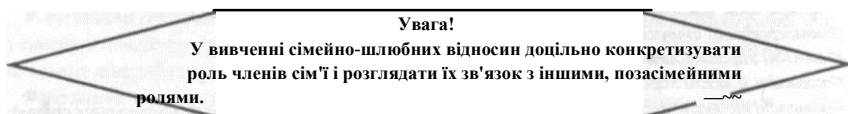
нормах взаємні права й обов'язки подружжя, батьків і дітей один до одного.

Сімейний кодекс України акцентує увагу на право особистої власності дружини і чоловіка, сумісної власності подружжя, на права і обов'язки матері, батька і дитини, інших членів сім'ї і родичів.

Важливим зрізом структури сім'ї є **структура комунікації**, при вивченні якої найбільш вагомим вважається встановлення міжособистісних каналів комунікації і характеру їх функціонування. Структура комунікації суттєво впливає на всі сторони функціонування сім'ї, оскільки характер питань, що обговорюються, культура та інтенсивність духовного спілкування між подружжям як на стадії формування сім'ї, так і на більш пізніх етапах сімейно-шлюбних відносин багато в чому впливають на згуртованість сімейної групи і задоволеність шлюбом, адекватна структура комунікацій між батьками і дітьми є важливою передумовою успішного виконання сім'єю її виховних функцій.

Існує також **рольова структура сім'ї** "і". Вона пов'язана з виконанням кожним членом сім'ї певних ролей, а також із системою їх рольових сподівань. Така структура характеризує систему взаємодій і відносин членів сім'ї відповідно до традицій та звичаїв, що існують у суспільстві в цілому, найближчому соціальному оточенні і закріплених в особистісному досвіді членів сім'ї.

Основні ролі індивіда-члена сім'ї щодо суспільства в цілому (роль члена суспільства), виробничої діяльності індивіда (роль виробника/раба його неформальними контактами з друзями, знайомими, сусідами (роль товариша); за контактами з родичами (сімейна роль).

Традиційна роль, коли жінка вела домашні справи, господарство, народжувала і виховувала дітей, а чоловік був хазяїном, часто одноособним власником майна і забезпечував економічну самостійність сім'ї, змінилась. Нині переважна більшість жінок в одних регіонах і значна частина в інших бере участь у виробничій діяльності, економічному забезпеченні сім'ї на рівних правах, вирішує загальносімейні питання. Це вплинуло на функціонування сім'ї, на особливості сімейно-шлюбних відносин, сприяло звільненню і розвитку особистості жінки-матері, рівності подружжя.

Сім'я проходить ряд **етили/е**, послідовність яких складається у сімейний, або **життєвий цикл сім'ї**. Виділяють різну кількість фаз цього циклу:

- утворення сім'ї - вступ у перший шлюб;
- початок дітонародження - народження першої дитини;
- завершення дітонародження - народження останньої дитини;
- "порожене гніздо" - вступ у шлюб і виділення із сім'ї останньої дитини;
- припинення існування сім'ї - смерть одного із подружжя.

На кожному етапі сім'я має специфічні соціальні та економічні характеристики. Життєвий цикл сім'ї, який іноді називають моделлю сім'ї, або моделлю розвитку сім'ї, досліджується за шкалою віку подружжя (або одного з них) чи віку сім'ї, під

яким розуміють тривалість шлюбу подружжя, яке становить ядро сім'ї. Нормальна послідовність фаз сімейного циклу може порушуватися внаслідок смерті одного з членів сім'ї або припинення шлюбу. В цих випадках набуває важливого соціального значення час та причини припинення шлюбу (смерть одного з подружжя або розлучення) вступ у другий шлюб тощо.

Частота і причини таких змін, а також їх вплив на розвиток сім'ї вивчені ще недостатньо. Однак зрозуміло, що при високій смертності населення основною причиною припинення шлюбу є смерть одного з подружжя, в умовах низької смертності - розірвання шлюбу.

Чи можна збільшити середню тривалість шлюбу? Для цього є, безумовно, багато можливостей: *Ф зниження смертності, Фполіпшення показників середньої тривалості життя, Фзменшення загибелі людей від нещасних випадків, Фоздоровлення найиого способу життя* тощо.

Сім'я - це соціальна спільність (інститут і група), яка формується на основі шлюбу й зумовленої ним правової та моральної відповідальності подружжя за здоров'я дітей та їх виховання. Тому суттєве значення нині має *"планування батьківства"*. При плануванні останнього, як правило, враховуються такі фактори: *^загальна кількість дітей; >час народження першої дитини; Уімпервал між народженням наступних дітей.*

Значення цих факторів визначається їх зв'язком не тільки із здоров'ям матері і дитини, із загальною психологічною атмосферою в сім'ї, умовами виховання дітей, але й з фінансово-матеріальною забезпеченістю сім'ї, її побутовими умовами.

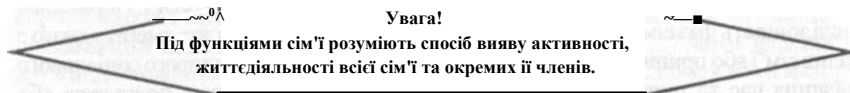
Існує ще один соціологічний підхід до аналізу шлюбно-сімейних відносин: сім'я розглядається під кутом зору її *способу життя*. В цьому випадку виділяються такі основні сфери життєдіяльності сім'ї: *Шрепродуктивно-виховна діяльність, введення домашнього господарства, ^трудова діяльність, Шаткування*. Спосіб життя сім'ї дозволяє простежити взаємозв'язок різних сторін життя, а також співвідношення одного й того ж виду діяльності у членів сім'ї.

12.3. Основні функції сім'ї та тенденції її розвитку

Функції сім'ї відбивають систему взаємодії сім'ї і суспільства, з одного боку, і сім'ї й особи - з другого. Залежно від еволюції суспільства і зміни вимог, які ставляться до сім'ї як соціального інституту, змінювалися як зміст, так і її соціальні функції.

Особливе значення сім'ї випливає з двох її основних функцій, які вона виконує в рамках суспільства: перша полягає в тому, що сім'я - це єдина соціальна група, яка збільшується не завдяки прийому нових членів іззовні, а завдяки народженню дітей, тобто це група, яка підтримує біологічну безперервність суспільства. Інша її основна функція полягає в передачі культурної спадщини суспільства.

Я. Щепанський

Можна виділити функції сім'ї стосовно суспільства, функції суспільства щодо сім'ї, сім'ї стосовно особи й особи стосовно сім'ї. У зв'язку з цим функції сім'ї можна розглядати як соціальні (стосовно суспільства) й індивідуальні (стосовно особи). Функції сім'ї тісно пов'язані з потребами суспільства в інституті сім'ї і з потребами особистості щодо сімейної групи. Функції сім'ї глибоко історичні, тісно пов'язані із соціально-економічними умовами життєдіяльності суспільства, тому з часом змінюються як характер, так і їх ієрархія.

Як у вітчизняній, так і в зарубіжній соціологічній літературі відсутня єдина типологія функцій сім'ї. Залежно від сфер-життєдіяльності можна виділити такі основні функції сучасної сім'ї

Репродуктивну функцію називають ще функцією дітонародження або відтворення населення. Прийнято виділяти три типи репродуктивності сім'ї: *багатодітну, середньодітну, малодітну*. Зараз намітилась тенденція до малодітного типу відтворення населення. З метою реулювання дітонародження різні держави виробляють і проводять у життя демографічну політику.

Ч*Демографічна політика - це система соціальних заходів, спрямованих на формування бажаної для того чи іншого суспільства свідомої демографічної поведінки населення. Основне питання демографічної політики полягає в тому, як держава може впливати на рішення про народжуваність, які приймаються на рівні сім'ї з тією метою, щоб їх кінцевий результат відповідав економічним і соціальним потребам суспільства. Демографічні процеси відбуваються в сучасному світі бурхливо і досить неоднозначно. У зв'язку з тим, що існують два типи демографічної поведінки населення, і сама демографічна політика стосовно народжуваності може діяти у двох протилежних напрямках. Вона може бути націлена або на зростання народжуваності (там, де спостерігається її низький рівень) або, навпаки, на її зниження (там, де рівень народжуваності досить високий).*

Нині очевидно є необхідність наукової розробки нової стосовно нових умов демографічної політики в Україні. Вона, мабуть, повинна стати передусім диференційованою для різних регіонів республіки, завчасно прогнозувати як сприятливі, так і несприятливі тенденції в розвитку демографічної ситуації.

Відомо, що з початку 90-х років XX ст. у нас намітилась тенденція до зменшення населення (чисельність вмираючих перевищила кількість народжуваних). Отже, постає необхідність державного стимулювання народжуваності. В січні 2002 р. Президент *Л.Кучма* підписав указ "*Про заходи щодо заохочення народжуваності в Україні*". Розробити та затвердити ці "плідні заходи повинен уряд." Це можуть бути, з одного боку, заходи безпосереднього стимулювання народжуваності, зокрема, надання жінкам більш тривалих післяродових відпусток з відповідною

оплатою та допомоги на дітей тощо, а з другого - заходи опосередкованого стимулювання народжуваності (розвиток соціальної сфери, вдосконалення охорони здоров'я, продаж помешкання в кредит тощо).

* *Виховна функція сім'ї* - це здійснення соціалізації дитини і виховання дітей аж до досягнення ними соціальної зрілості. Під вихованням розуміють систему цілеспрямованого впливу на особистість з метою прищеплення їй певних моральних норм і зразків поведінки, а також певних морально-психологічних і фізичних якостей. Соціалізація - явище більш широке, яке включає також всю сукупність обставин і факторів, що стихійно складаються і впливають на стан та розвиток особистості. Внаслідок соціалізації особа засвоює певний рівень соціальних норм і цінностей, включається в суспільне життя.

В сучасних умовах відбувається поступовий перехід до такої форми сім'ї, яка інтегрує інтереси її членів. Важливого значення набувають функції, пов'язані із спілкуванням, взаємодопомогою, емоційними відносинами подружжя, батьків і дітей. Створення умов для розвитку особистостей і щастя кожного із подружжя, емоційна підтримка старих батьків догляд за ними, виховання дітей і підлітків - ці функції є однаково важливими як для суспільства, так і для членів сім'ї.

Слід підкреслити, що значення функцій, які задовольняють емоційні і соціально-психологічні потреби в сучасній сім'ї зростає. Навіть функції переважно матеріального характеру мають нині помітний емоціональний відтінок. Чим більше розвиваються великі міста з їх напруженим, стрімким ритмом життя, тим важливішу роль відіграє сім'я як своєрідне психологічне "*сховище*" зі своєю особливою, інтимною атмосферою, яка забезпечує людині і кардинальну зміну психологічної обстановки і, відповідно, зняття нервової напруги, що нагромадилась у процесі виробничої діяльності.

Сімейні об'єднання протягом багатьох століть були також центрами дозвілля. Правда, ця функція сім'ї із розвитком міської "індустрії дозвілля" (кіно, клуби, кафе тощо) все більше переходила безпосередньо до суспільства. Однак успіхи телебачення, відеотехніки і поліпшення житлових умов населення знову висунули "*домашнє вогнище*" на одне з перших місць у розподілі вільного часу людей.

* Отже, сучасна сім'я в основному зберегла всі функції попередніх форм сім'ї, але при цьому змінилися місце, значення і вага кожної з функцій, їх субординація, ієрархія. Успішне виконання сім'єю своїх функцій визначається не тільки її внутрішнім станом, але й соціальним здоров'ям суспільства. Кризові процеси в розвитку нашої країни не могли не відбутися на функціонуванні сім'ї, особливо на її фінансово-матеріальному забезпеченні.

Зауважимо, що всі функції реалізуються сім'єю комплексно. При цьому зміна активності в якомусь одному функціональному напрямку знаходить віддзеркалення у відповідній зміні активності сім'ї в інших функціональних напрямках.

На кожному історичному етапі сім'ї притаманна певна ієрархія функцій, тобто певний рівень активності сім'ї в кожному із функціональних напрямків. Розвиток

<i>Сфера сімейної діяльності</i>	<i>Суспільні функції</i>	<i>Індивідуальні функції</i>
<i>Репродуктивна</i>	<i>Біологічне відтворення</i>	<i>Прагнення мати дітей</i>
<i>Виховна</i>	<i>Соціалізація молодого покоління. Підтримка культурної безперервності суспільства</i>	<i>Задоволення потреби в батьківстві, контактах з дітьми, їх виховання, самореалізації в дітях</i>
<i>Господарин-побутова</i>	<i>Підтримка фізичного здоров'я членів суспільства догляд за дітьми</i>	<i>Одержання господарсько-любнєвих послуг одним членом сім'ї від інших</i>
<i>Економічна</i>	<i>Економічна підтримка неповнолітніх і непрацездатних членів</i>	<i>Одержання матеріальних засобів одними членами сім'ї від інших (у випадку непрацездатності або в обмін за послуги)</i>
<i>Первісного соціального контролю</i>	<i>Моральна регламентація поведінки членів сім'ї в різних сферах життєдіяльності, а також відповідальність і зобов'язання у відносинах між подружжям, батьками і дітьми, представниками старшого і середнього поколінь</i>	<i>Формування і підтримка правових і моральних санкцій за негативну поведінку і порушення моральних норм взаємовідносин між членами сім'ї</i>
<i>Духовного спілкування</i>	<i>Розвиток особистості членів сім'ї</i>	<i>Духовне взаємозбагачення членів сім'ї. Зміцнення дружніх основ шлюбного союзу</i>
<i>Соціально-адаптувальна</i>	<i>Надання певного соціального статусу членам сім'ї. Відтворення соціальної структури</i>	<i>Задоволення потреб у соціальному просуванні</i>
<i>Дозвільна</i>	<i>Організація раціонального дозвілля. Соціальний контроль у сфері дозвілля</i>	<i>Задоволення потреб у сумісному проведенні дозвілля, взаємозбагачення дозвільних інтересів</i>
<i>Емоційна</i>	<i>Емоційна стабілізація індивідів та їх психологічна терапія</i>	<i>Одержання індивідами психічного захисту, емоційна підтримка в сім'ї. Задоволення потреб в особистісному щасті і любові</i>
<i>Сексуальна</i>	<i>Сексуальний контроль</i>	<i>Задоволення сексуальних потреб</i>

сім'ї - процес щелеспрямоюних зрушень в ієрархії функцій, процес зміни активності сім'ї в найважливіших функціональних напрямках.

Як підсистема системи "суспільство", сім'я активно взаємодіє з іншими суспільними системами. Ці системи з тим чи іншим ступенем активності беруть участь в реалізації всіх найважливіших функцій сім'ї.

Сучасні **тенденції в розвитку сім'ї** характеризуються такими соціальними особливостями:

- Шлюб, який є основою сім'ї, стає рівноправним, добровільним, вільним від примусу, матеріальних розрахунків, втручання або тиску третіх осіб, союзом жінки і чоловіка.
- Ф Додержання принципу егалітарності на пропшвагу патріархальності, чоловічої авторитарності, які не обмежують права і гідність чоловіка та жінки, забезпечують кожному з них рівні можливості професійного та духовного зростання.

0 Нині створюються реальні передумови для подолання суперечностей між коханням і обоє 'язком, індивідуальним та суспільним інтересам в інтимному житті людини.

0 Суспільна цінність сім'ї все більше вгинається її роллю в примноженні і передаванні у спадок приватної власності, організації виробництва (у фермерів і ремісників), організації споживання і побуту тощо.

До специфічних обставин, в яких формується, живе, функціонує сім'я, належать: місце проживання (регіон, вид поселення); соціально-класова та етнічна належність; матеріальне становище; рівень освіти і культури членів сім'ї: традиції, цінності, на які орієнтуються у своїх життєвих планах і прагненнях члени сім'ї; стартова позиція, тобто таморачна й економічна база, на якій будується кожна сім'я і від якої багато в чому залежить її здатність до консолідації, згуртування, інтеграції.

За даними перепису 2001р. в Україні налічується понад 17 млн. сімей, з яких понад 11 млн. - у міських поселеннях і майже 6 млн. - у сільській місцевості. Кількість сімей зростає швидше від кількості населення, що відбиває тенденцію до відокремлення молодих сімей і скорочення її величини як серед міського, так і сільського населення. Частка сімей з однією дитиною становить 30,4%, з двома -49,3%, з трьома -7,4%, багатодітних - 2,9%, бездітних - 10%.

Нині в Україні переважають прості сім'ї, які у своєму складі мають подружжя з дітьми (будь-якого віку) або без них. На сім'ї такого типу припадає майже 75%. А от сім'ї, які складаються з двох і більше подружніх пар, становлять лише 4,8%. Це в основному сім'ї, в яких діти, що одружились, живуть разом з батьками. Значна категорія сімей, у складі яких немає подружньої пари.

Процеси етнічної асиміляції приводять до утворення **етнічно змішаних сімей**, які об'єднують осіб різних національностей. У міських поселеннях, де більше можливостей міжнаціонального спілкування, частка їх майже у три рази більша, ніж на селі.

У 1990-х роках в Україні розширилась тематика наукових досліджень сім'ї. Цьому в значній мірі сприяли створені у 1990 р. перший в країні приватний науково-дослідний інститут "Проблеми людини" і Центр досліджень сім'ї та жінок, що функціонує з 1995 р. при Українському інституті соціальних досліджень.

Основні напрямки досліджень:

- *етноправові особливості розвитку сім'ї у багатонаціональній державі;*
- *економіка та здоров'я сім'ї;*
- *реалізація виховної функції сім'ї;*
- *соціально-демократичний портрет студентської сім'ї;*
- *соціальні орієнтації сімейної молоді;*
- *сім'я та шлюб очима молоді та ін.*

Перебуваючи у тісному взаємозв'язку із соціальним організмом, будучи його невід'ємною частиною, сім'я неминуче реагує на будь-які позитивні й негативні зміни у всій соціальній системі, підпадаючи під її вплив. Водночас вона сама впливає на її функціонування і розвиток. Спад виробництва, інфляція, безробіття, невпевненість у завтрашньому дні, що стали прикметами нашого життя, сприяють виникненню деяких негативних моментів у функціонуванні та розвитку сім'ї, по-слабленню її стабільності. Радикальні реформи щодо оздоровлення економічного, соціально-політичного та духовного життя нашого суспільства позитивно впливатимуть на зміцнення сім'ї, збагачення її соціальних функцій.

Водночас розвиток сім'ї, зміцнення її і стабілізація - справа не тільки держави і суспільства, а й кожної подружньої пари, оскільки суспільство не може передбачити всі конкретні нюанси в сім'ї тієї чи іншої людини.

Будучи "фабрикою" людей, родина справді мусить відповідати за ту чи іншу підготовку майбутніх членів суспільства.

М.Шаповал

Кінець XX ст. і початок XXI ст. принесли у розвиток сім'ї радикальні зміни, які відбуваються у усьому світі, зокрема:

Узменшення кількості розширених сімей та інших груп спорідненості;

Узагальнені тенденції вільно вибирати собі дружину чи чоловіка;

Узростання рівня сексуальної свободи, поширення відвертих дошлюбних статевих зносин;

Узростання економічної незалежності жінок та активне залучення їх до трудової діяльності і опрацювання рішень сім'ї; Уважніший надійний контрацептивних заходів і методів запобігання вагітності, що

дозволило відокремити секс від зачаття; Узбіччювання кількості неповних сімей і дітей, народжених поза шлюбом; Узбіччювання кількості самотніх людей, які не одружуються;

Узменшення середньої тривалості шлюбу, в тому числі внаслідок відкладання часу вступу у шлюб;

Узбіччювання кількості розлучень (абсолютне й відносне).

Сім'я була і залишається найбільш сталим і гнучким соціальним інститутом. Її монополія на регулювання інтимних стосунків, дітонародження і догляд за маленькими дітьми збережеться і в майбутньому. Безумовно, значення одних функцій сім'ї (наприклад, соціалізації, дозвільної, емоційної) може зтих чи інших причин зменшитися, а інших, навпаки, - збільшитися. Такою є діалектика її функціонування і розвитку у всі історичні часи.

Увага!
Соціологи виявили, що найчастіше розлучаються діти
розлучених батьків, ті, хто вступає в шлюб у ранньому віці, подружжя кік
званих "змушених" шлюбів (з дошлюбною вагітністю).

Найскладнішою соціальною проблемою майже у всіх сучасних суспільствах є проблема розлучень. В Україні протягом року ресструється близько 500 тисяч, в тому числі повторних шлюбів і понад 200 тисяч розлучень. Пік розлучень припадає на перший - четвертий роки подружнього життя

Розлучення стало більш поширеним способом вирішення серйозних конфліктів між подружжям, які існували завжди.

Н.Смелзер

Основні мотиви розлучень. Мотиви, обумовлені дією соціально-економічних факторів: ^ незадоволеність житловими і побутовими умовами, >>матеріальний розрахунок під час закінчення шлюбу, ?засудження чоловіка або дружини з позбавленням вазі на тривалий, > часті відрядження чоловіка (дружини)! т.п. Мотиви, обумовлені соціально-психологічними факторами: ? відмінності в потребах, інтересах, цілях, ^орієнтація подружжя, ? несхожість характерів, ?втручання третіх осіб, У скупість, грубість, сварливість. ? необгрунтовані ревності, >нова любов і зрада. Мотиви соціально-біологічного характеру У пияцтво і алкоголізм одного з членів подружжя, ?подружжя невірність, У хвороби, ?психічне захворювання, ? дійсна і уявна сексуальна несумісність, *?нездатність або небажання когось із подружжя мати дітей, ?велика різниця у віці.

Соціологи називають низку чинників того, чому розлучення стали звичайним явищем:

Ьсьогоднішній шлюб не дуже пов'язує з бажанням зберегти майновий та соціальний статус у процесі їхньої передачі від покоління до покоління;

*Ьв міру того як жінки стають матеріально менш залежними, шлюб втрачає свої класичні характеристики необхідного економічного партнерства;

Ьвищий загальний рівень життя означає, що людям стало значно легше створювати собі окрему домівку у випадку подружньої нелюбові, аніж це було раніше;

Ьрозлучення майже перестало нести на собі тавро ганьби, морального осуду:

Ьдедалі більше тенденція оцінювання шлюбу з поглядів рівнів особистого задоволення, яке він дає.

Розлучення за будь-яких мотивів - явище з певними соціальними наслідками. Майже в усіх країнах, де воно не заборонено:

^підвищується рівень повторних шлюбів;

^збільшується кількість сімей з нерідним батькам або мачухою; Фбільш поширеним явищем стають неповні сім'ї (переважно сім'ї з однією матір'ю).

Розлучення - це аж ніяк не віддзеркалення нещастя. Воно є, можливо, невдалим, але останнім засобом подолання багаторічного конфлікту, неприязні між подружжям, емоційного напруження в сім'ї.

Поширеним і небезпечним для сім'ї є сексуальне скривдження дітей, домашнє насильство. Сексуальне скривдження дітей набуло міжнародного характеру.

*Ф*Сексуальне скривдження — сексуальний контакт між дитиною й дорослим, у якому дорослий шукає сексуальної втіхи.

Сексуальне зловживання щодо дітей має місце тоді, коли інша сексуально зріла особа поводитьшя щодо дитини в такий спосіб, який, на її думку, має довести цю дитину до сексуального збудження. Це може включати в себе статевий акт, обмацювання та виставлення на показ статевих органів, демонстрування порнографічних фотографій чи картинок або

С.Тейлор

Щодо сексуального зловживання в родинях, то найчастіше йдеться про кровозмішувальні сексуальні стосунки між батьком і неповнолітньою дочкою або між вітчимом і пасербицею. Трапляються також зносини дядько-племінниця, брат-сестра, батько-син, мати-дитина. Деякі контакти інцесту мають скороминуваний характер, інші можуть тривати довше.

*Ф*Домашнє насильство - застосування-фізичної сили, одним із членів родини до іншого або інших. Об'єктами насильства передусім стають діти. Другий розповсюджений вид - це насильство чоловіків над жінками, проте буває, що й жінки вдаються до домашнього насильства, спрямованого проти малих дітей та проти своїх чоловіків.

Сімейний дім сьогодні - найнебезпечніше місце в усьому суспільстві.

Е.Гіденс

Соціологи вказують на такі причини поширення домашнього насильства: ** посягання емоційної напруги та персональної інтимності, характерне для сімейного життя;*

Ф чимало виявів насильства в сім'ї люди толерують, а іноді схвалюють.

Резюме

І Сім'я є об'єктом дослідження багатьох наук, кожна з яких відповідно до свого предмета вивчає специфічні сторони сімейно-шлюбних відносин. Соціологія сім'ї зосереджує свою увагу на аналізі сім'ї як соціального інституту і малої соціальної групи, на взаємодії сім'ї, як підсистеми з суспільством як цілісної системи.

Сім'я і шлюб - це тісно пов'язані поняття, що мають ключове значення для соціології. Сім'я - це група споріднених між собою людей, пов'язаних спільним побутом, сумісним проживанням та взаємною моральною відповідальністю. Шлюб - соціальна форма відносин між чоловіком і жінкою, за допомогою якої суспільство санкціонує й впорядковує їх статеве життя, встановлюючи права і обов'язки подружжя.

Основними формами шлюбу є: моногамія - шлюб між одним чоловіком і однією жінкою; полігамія - між одним і декількома індивідами; полігінія між одним чоловіком і декількома жінками; поліандрія - між однією жінкою і декількома чоловіками; груповий шлюб - між декількома сім'ями (такване свінгерство). Основними формами сім'ї є нуклеарна сім'я - складається з дорослих (батьків) і дітей; розширена сім'я - включає нуклеарну сім'ю й інших родичів. Залежно від наявності в сім'ї батьків виділяють повну сім'ю (коли є обидва подружжя) і неповну, де батько (або матір) відсутній.

2 При вивченні сім'ї як соціального інституту соціологія звертає увагу перш за все на соціальний механізм зміцнення і підвищення ефективності його функціонування, на зміст і характер шлюбно-сімейних відносин, ефективність реалізації інститутом сім'ї своїх функцій в суспільстві. При розгляданні сім'ї як малої соціальної групи вивчаються умови формування і етапи розвитку сім'ї, склад і структура сім'ї, групова взаємодія членів сім'ї, структура влади в ній, умови її життя тощо.

3 Основними функціями сім'ї є репродуктивна, виховна, господарсько-побутова, економічна, первісного соціального контролю, духовного спілкування, дозвільна, емоційна, сексуальна. Всі функції реалізуються комплексно.

Можна виділити позитивні і негативні тенденції в розвитку сучасної сім'ї. До перших відносяться такі: трансформація шлюбу у рівноправний, добровільний і вільний від примусу, матеріальних розрахунків, втручання або тиску третіх осіб союз жінки і чоловіка; зміцнення принципу егалітарності в сімейних стосунках; втрата моногамією свого позитивного характеру і заміна її правам і можливістю повторного шлюбу; зростання економічної незалежності жінок; розширення прав дітей; домінування нуклеарної сім'ї у світовому масштабі. До тенденцій з проявом негативних рис можна віднести такі: зменшення середньої тривалості шлюбу; збільшення кількості розлучень; збільшення кількості самотніх людей дітородного віку; збільшення кількості неповних сімей і дітей, народжених поза шлюбом; посилення сексуального скривдження дітей і домашнього насильства тощо.

2.1 Запитання для роздумів, самоперевірки, повторення

1. Як визначаються в соціології поняття "сім'я" і "шлюб"?
2. Як ви ставитесь до запровадження шлюбного контракту?
3. Що, на Вашу думку, головне у підготовці молоді до сімейного життя?
4. Які існують основні шляхи стабілізації сім'ї?
5. Що вивчає соціологія сім'ї?
6. Які Ви знаєте основні типи сім'ї?
7. Що ви розумієте під структурою сім'ї?
8. Які є етапи життєвого циклу сім'ї?
9. Які проблеми вивчаються при розгляді сім'ї як соціального інституту і як малої соціальної групи?
10. В чому полягає основний зміст суспільних та індивідуальних функцій сім'ї залежно від сфери сімейної діяльності?
11. Що слід розуміти під демографічною політикою та демографічними процесами?

ТЕМА 13

СОЦІОЛОГІЯ КОНФЛІКТУ

Конфлікти є невід'ємним елементом соціальної взаємодії. У різні **епохи** різноманітні конфлікти охоплювали цілі континенти, країни і народи супроводжували формування та розвиток **Оержав.** соціальних спільнот та інституцій, життя окремих людей. Водночас люди завжди мріяли про безконфліктне суспільство, створювали його різноманітні теоретичні моослі. прагнули втілити їх у

життя Не випадково оос.їїОженню причин виникнення конфліктів, способів їх роїв язання та запобігання присвячено чимало праць філософів, соціологіс, економістів, політологів, фахівців у галузі менеджменту. Накопичені знання та навички дозволяють правильно виявляти причини конфліктів, здійснювати ефективний управлінський вишив на процеси їх протікання та разе язання.

О План (логіка) викладу і засвоєння матеріалу:

- 13.1. *Поняття конфлікту, його соціальна природа та функції у суспільстві.*
- 13.2. *Історія становлення соціології конфлікту. Сучасні соціологічні теорії конфлікту.*
- 13.3. *Структура та динамічні показники конфліктів.*
- 13.4. *Причини і умови виникнення конфліктів.*
- 13.5. *Управління соціальними конфліктами.*
- 13.6. *Соціальні конфлікти в Україні на сучасному етапі.*

13.1. Поняття конфлікту, його соціальна природа та функції у суспільстві

Будь-яке суспільство зазнає соціальних змін і внаслідок цього шоразу переживає соціальні конфлікти.

Р.Дорендорф

Термін "конфлікт" (від латинського *con/iicius*) буквально означає "зіткнення". Тому під конфліктом традиційно розуміють певні протиріччя, антагонізми, колізії, що пов'язані із суперечливим перетином прагнень, інтересів.

поглядів окремих людей чи соціальних груп. Конфлікт виникає тоді, коли люди починають усвідомлювати, що їхні інтереси, потреби, цілі не можуть бути задоволеними у разі збереження існуючої системи соціальних відносин і починають діяти так, аби змінити ситуацію. Залежно від змісту, характеру та спрямованості таких дій конфлікт може наростати, послаблюватися, або розв'язуватись.

♦Отже, *конфлікт - це зіткнення протилежних цілей, позицій, поглядів суб'єктів соціальної взаємодії, які усвідомлюють суперечливість своїх інтересів.*

Конфлікт має соціальну природу, оскільки учасниками конфлікту завжди є люди або певні соціальні групи та спільноти. Соціальна природа конфлікту зумовлює включення його у коло проблем, які становлять безпосередній інтерес для соціології та окреслюють її предмет. Безконфліктного розвитку соціальних систем (від суспільства до особистості) не існує, тому, проблематика конфлікту є однією з найбільш актуальних у соціології і досліджується у рамках спеціальної соціологічної теорії - соціології конфлікту.

I ♦ *Соціологія конфлікту - це галузь соціології, яка вивчає природу, механізми виникнення та розгортання, а також способи попередження та розв'язання соціальних конфліктів.*

Соціологія конфліктів зосереджує свою увагу на * дослідженні соціальної природи та структури конфлікту, Фпричин та умов виникнення, Фмеханізмів попередження та подолання конфліктів, ^можливостей їх прогнозування. Значний інтерес для соціології становлять також питання типології та класифікації конфліктів, з'ясування їх ролі у функціонуванні соціальних систем. Коло зазначених та інших проблем і становить предмет соціології конфлікту.

Увага!

Конфлікти є повсякденним і природним явищем суспільного життя, його невід'ємним атрибутом. Конфлікти є джерелом змін, що відбуваються у суспільстві, розвиток якого є безперервним процесом виникнення та розв'язання різноманітних суперечностей особистостей та соціальних груп. Саме внаслідок конфліктів суспільні відносини стають більш мобільними, динамічними, здатними до модернізації та оновлення, адже відкидаються віджили норми мислення та поведінки людей.

Предмет соціології конфлікту: з'ясування соціальної природи та сутності конфліктів, принципів їх діагностики; соціологічний аналіз конфліктів, їх типологія та класифікація; визначення способів подолання та механізмів управління соціальними конфліктами.

Не можна підганяти всі конфлікти під єдину універсальну схему. Є конфлікти *сутички*, коли супротивників розділяють непримиренні протиріччя і розраховувати можна тільки на перемогу; *дебати*, де можливі сварки, маневри і обидві сторони можуть розраховувати на компроміс; *ігри*, коли обидві сторони діють в рамках одних і тих же правил.

А.Раннокорт

Це не означає, звичайно, що конфлікти мають лише позитивне значення і не можуть виконувати деструктивну для розвитку особистості чи суспільства роль. Саме тому соціологія конфлікту акцентує увагу на необхідності створення таких суспільних умов і пошукі таких форм соціальної взаємодії, у яких конфліктне зіткнення мало б культурний, цивілізований та гуманний характер.

Які ж конкретно функції виконують конфлікти у житті суспільства?

До **позитивних функцій** конфліктів більшість соціологів відносить:

соціально-діагностичну - виникнення конфліктів свідчить про недоліки у функціонуванні соціальних організацій, поглиблення суспільних протиріч, поляризацію інтересів різних соціальних груп.

*Б регулюючу - конфлікти створюють і підтримують у суспільстві соціальну рівновагу, забезпечують баланс сил у структурах влади й управління;

'Бінтегративну - участь у конфлікті сприяє консолідації людей, які захищають спільні інтереси, формуванню їх зацікавленості у співпраці, узгодженні та об'єднанні своїх зусиль

*Бінноваційну - конфлікти сприяють оновленню соціальних відносин, утвердженню нових норм та цінностей, дозволяють уникнути застою, є джерелом нововведень та прогресивних тенденцій;

*Б комуникативну - пошук шляхів розв'язання конфлікту активізує соціальну взаємодію, забезпечує взаємоприспосовування його учасників, спільне вироблення взаємоприйнятних рішень;

'Б соціально-психологічну - конфлікти сприяють зняттю психологічної напруги, викиду негативних емоцій і поступовому зниженню їх інтенсивності.

Водночас конфлікти можуть бути деструктивними, вони посилюють нестабільність соціальної системи, порушують її нормальне функціонування. У такому випадку говорять про **негативні функції** конфліктів, до яких відносять:

^дестабілізуючу - деструктивні конфлікти призводять до порушення соціальної рівноваги, громадського порядку, застосуванню насильницьких методів розв'язання існуючих проблем:

Ч> надлишково-витратну - конфлікти, як правило, потребують додаткових матеріальних, часових, моральних, зокрема, емоційних ресурсів для вирішення проблем, навколо яких вони виникають;

'Б дезорганізуючу - конфлікти уповільнюють та ускладнюють процеси прийняття рішень, відволікають від виконання поточних планових завдань, порушують ритм та ефективність діяльності.

Величезне розмаїття конфліктів, що повсякчас виникають у нашому житті, надзвичайно актуалізує проблему їх **класифікації**, згрупування їх за певними ознаками для вибору адекватних методів управлінського впливу. Серед соціологів немає одностайності щодо класифікації конфліктів, однак більшість з них виділяє такі види конфліктів:

У за способом розв'язання - насильницькі або ненасильницькі;

> за сферою розгортання - політичні, соціальні, економічні, організаційні, юридичні, сімейно-побутові, ідеологічні, соціокультурні тощо;

~> за напрямком впливу - вертикальні та горизонтальні, залежно від характеру соціальних зв'язків між суб'єктами конфлікту;

У за ступенем виявлення -- відкриті та приховані;

У за суб'єктами - внутріособистісні, міжособистісні, міжгрупові, між малими та великими соціальними спільнотами, міжетнічні та міждержавні; >а наслідками - конструктивні та деструктивні;
>за мотивацією - конфлікти з приводу розподілу владних повноважень і позицій, з приводу розподілу ресурсів, з приводу цінностей та життєвих установок > за масштабами - глобальні, соціальні, регіональні, локальні;
>за формою — прості (бойкот, саботаж, переслідування, агресія) та складні (суспільний протест, бунт; соціальна революція, війна)

♦Один і той же вид конфлікту може розвиватися на кількох рівнях, втягуючи у протистояння чимало і нових суб'єктів. Наприклад, конфлікт з приводу цінностей може виникнути і на міжособистісному, і на міжгруповому, і навіть на міждержавному рівні.

13.2. Історія становлення соціології конфлікту. Сучасні соціологічні теорії конфлікту

Проблема природи конфліктів, причин та умов їх виникнення, способів попередження та розв'язання в усі часи цікавила вчених, філософів, державних та громадських діячів. Перші спроби раціонального осмислення природи соціальних конфліктів належать ще давньогрецьким філософам. Зокрема, *Геракліт* у своїх трактатах намагався обґрунтувати позитивну роль боротьби у процесі суспільного розвитку

Все у світі народжується через ворожнечу. Єдиний закон, якому підкоряється все у Космосі - це війна, яка одних зробила рабами, інших - вільними, одним визначила бути богами, іншим - людьми.

Геракліт

Цю думку у середньовіччі розвинув *Фома Аквінський*, зазначивши, що війни є припустимими у житті суспільства за умови, що їх санкціонує держава.

Великі гуманісти епохи Відродження *Т. Мор*, *Е. Роттердамський*, *Ф. Рабле*, *Ф. Бекон* виступили з різким засудженням соціальних конфліктів. *Е. Роттердамський* зазначав наявність логіки у протіканні конфлікту, звергав увагу на складність примирення конфліктуючих сторін. Англійський філософ *Ф. Бекон* вперше всебічно проаналізував причини соціальних конфліктів, а також способи їх подолання.

У ХУІІІ-ХІХ ст. різко критикують збройні конфлікти англійські демократи (*Д. Прістлі*), французькі просвітителі (*Д. Дідро*, *Ж.Ж. Руссо*, *Вольтер*), німецькі філософи (*І. Кант*, "*Ге'ель*).

Головною причиною соціальних конфліктів є соціальна нерівність, поділ суспільства на багатих і бідних, тому держава повинна захищати інтереси усіх верств населення і у такий спосіб регулювати конфлікти.

-----*Г.Геєлі*,

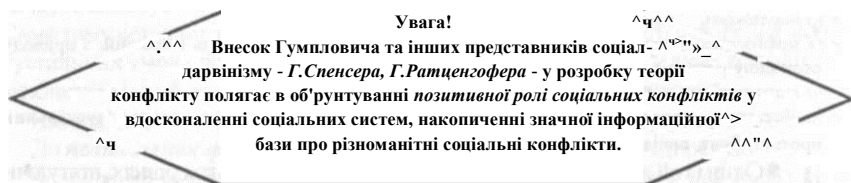
Проблеми боротьби за існування присвячені дослідження англійського біолога *Чарльза Дарвіна*. Головна ідея еволюційної теорії полягала у тому, що розвиток живої природи відбувається за умов постійної боротьби за виживання. *Ч. Дарвін* обґрунтував механізм розвитку живої природи у вигляді природного відбору найбільш пристосованих для продовження життя видів.

Погляди *Ч. Дарвіна* у подальшому знайшли свій розвиток у різних галузях наукових досліджень, у тому числі - й у деяких соціологічних та психологічних теоріях конфлікту. Зокрема юрист *Л.Гумплович* - один з найвідоміших представників *соціального дарвінізму* - наголошував на тому, що:

Укнісьлікти є сутністю соціального прогресу:

Рлоділ суспільства на пануючих та підкорених с вічним;

>конфлікти сприяють єдності суспільства, виникненню більш широких об'єднань.

Засновником соціології конфлікту вважають німецького соціолога Г.Зімеля, який увів термін "соціологія конфлікту" у науковий обіг.

Конфлікт - поряд із авторитетом, підкоренням, співробітництвом, угодою - є однією з основних форм соціальної взаємодії, що сприяє соціальній інтеграції, зміцнює принципи та норми соціальної організації. Інтенсивність конфліктної взаємодії суттєво впливає на змінення групи, приналежність до якої захищає особистість. Систематичні, але неглибокі конфлікти призводять до посилення групової єдності, змінення норм групової поведінки.

Г. Зімель

Цілісну і логічну концепцію конфліктів містить соціологічна теорія К.Маркса. Визнаючи можливість, а за умов гострої класової боротьби - й необхідність соціальних конфліктів у суспільному житті, Маркс однак помилково вважав, що у майбутньому, коли буде ліквідовано приватну власність на засоби виробництва як основу антагоністичних суспільних відносин, розвиток суспільства матиме безконфліктний характер.

На початку XX століття соціологічна думка обрушувала систему фундаментальних ідей соціології конфлікту, які окреслили її проблемне поле:

► *конфлікт є нормальним соціальним явищем, оскільки природі самої людини притаманні біологічні, психологічні, соціальні та інші фактори, які неминуче породжують чисельні її різноманітні конфліктні ситуації;*

> конфлікт виконує позитивні функції у процесі суспільного розвитку, сприяє утвердженню у суспільстві загальнозначущих соціальних норм та цінностей;

^протилежність між правлячою меншістю та керованою більшістю, яка є постійним джерелом конфліктів, є неминучою і вічною;

Існує залежність між економічними, політичними, соціокультурними змінами та конфліктними ситуаціями, що виникають внаслідок таких змін.

Своє подальше теоретичне обґрунтування соціологія конфлікту отримала у XX столітті, особливо у 50-і рр., коли у країнах Західної Європи та США почали посилюватись кризові явища. Всебічний соціологічний аналіз кризової ситуації, пошук шляхів запобігання її подальшого поглиблення, розв'язання існуючих суспільних протиріч призводить до появи таких фундаментальних теорій, як концепція позитивно-функціонального конфлікту Л.Козера, теорія конфліктної моделі суспільства Р. Дарендорфа та загальна теорія конфлікту К.Булдінга.

Розвиваючи ідеї класиків соціології конфлікту, американський соціолог Л.Козер у роботах "Функції соціальних конфліктів" (1956) та "Продовження дослідження соціального конфлікту" (1967) обґрунтовує свою теорію позитивно-функціонального конфлікту, де, на противагу домінуючій у той час концепції структурного функціоналізму, яка рунтувалась на ідеях гармонії, єдності та безконфліктного розвитку суспільства, доводить, що немає соціальних

груп без конфліктних відносин і що конфлікти мають позитивне значення для функціонування соціальних систем та їх зміни. Стабільність суспільства, на його думку, залежить від кількості існуючих у ньому конфліктних відносин та типу зв'язків між ними. Чим більше конфліктів у суспільстві, тим складнішим є його поділ на групи, тим важче розколоти суспільство на два антагоністичних табори, що апіорі загрожує його єдності. Отже, чим більше незалежних один від одного конфліктів, тим міцнішою є соціальна єдність.

На думку Л.Козера постійним джерелом соціальних конфліктів є соціальна нерівність, що породжує напругу між індивідами і соціальними групами, зняття якої відбувається через різноманітні конфлікти.

Соціальний конфлікт - це боротьба за цінності та претензії на певний статус, владу та ресурси, у якій супротивники прагнуть нейтралізації, нанесення збитків або знищення один одного.

Л. Козер

Це визначення конфлікту є сьогодні найбільш розповсюдженим у західній соціології, а теорія Л.Козера фактично стала науковим обрешуванням моделі побудови суспільства "*конфліктного функціоналізму*". Вихідним принципом цієї теорії є принцип ненасильницького розв'язання існуючих у суспільстві конфліктів. Проте, на думку Козера, ненасильницькі способи розв'язання конфліктів можуть бути ефективними лише у відкритих, демократичних суспільствах, де конфліктам дається вихід, що пом'якшує соціальну напругу. У тоталітарних, недемократичних суспільствах які Л. Козер називає "*закритими*" конфлікти можуть руйнувати соціальні зв'язки, призводити до революцій та інших соціальних потрясінь, отже, мають деструктивний характер.

У середині 60-х рр. XX століття з обрешуванням нової теорії соціального конфлікту, яка отримала назву *конфліктної моделі суспільства*, виступив німецький соціолог Р.Дарендорф. Основні положення своєї теорії виклав у працях "*Класи і класовий конфлікт в індустріальному суспільстві*" (1959), "*Елементи теорії соціального конфлікту*" (1965), "*Конфлікт і свобода*" (1972) та ін. Будь-яке суспільство постійно соціальних змін, які породжують соціальні конфлікти. Головну причину конфліктів він, як і Л. Козер, також вбачає у нерівності соціальних позицій людей (наприклад, у розподілі власності та влади), що зумовлює відмінність їх інтересів і виникнення соціальних протиріч. Адже нерівність соціальних позицій означає неоднаковий доступ до ресурсів розвитку індивідів, соціальних груп та спільнот. Звідси - й протиріччя їх інтересів. Боротьба за володіння та розпорядження дефіцитними ресурсами, за лідерство, владу та престиж і зумовлюють неминучість конфліктів, які виступають як спосіб розв'язання протиріч.

Дарендорф розглядає конфлікти як джерело інновацій та соціальних змін, оскільки вони допомагають уникнути застою, консервації застарілих відносин, створюють у суспільстві постійну напругу, надають динаміки суспільним відносинам. За Дарендорфом, придушення конфлікту призводить до його загострення.

Той, хто вміє долати конфлікти шляхом їх визнання та регулювання, бере під свій контроль ритм історії. Той, хто упускає таку можливість, отримує цей ритм собі у супротивники.

Р.Дарендорф

На відміну від Л. Козера, який вбачав у соціальних конфліктах суспільне благо і головне джерело поступального розвитку, а тому вважав, що слід свідомо стимулювати їх позитивні функції, Дарендорф стверджує, що конфлікти - це не благо, а реальність, неминучий наслідок соціальних історичних процесів. Тому головне завдання полягає у тому, щоби контролювати конфлікт: він повинен бути *^легалізованим, ^інституційованим, ^розвиватися і ^Шрозв ^язуватися* за існуючими у суспільстві правилами.

Наступний етап дослідження соціальних конфліктів закономірно був пов'язаний з перенесенням акцентів з вивчення причин та ролі соціальних конфліктів у житті суспільства на дослідження їх загальних структурно-динамічних показників і характеристик. Така потреба була зумовлена необхідністю пошуку ефективних засобів регулювання соціальних конфліктів, а також відмінностями в емпіричних і теоретичних підходах до вивчення соціальних конфліктів, що склалися у рамках різних соціологічних шкіл. Це завдання блискуче вирішив відомий американський соціолог і економіст *К. Боулдінг*, який стояв біля витоків формування *загальної теорії конфлікту*. У праці *"Конфлікт і захист: загальна теорія"* (1963) він виходить з того, що більшість конфліктів мають спільні елементи і спільні риси у моделях свого розвитку, вивчення яких дає змогу зрозуміти феномен конфлікту у будь-якому конкретному вияві. Таке розуміння дає можливість суспільству ефективно контролювати і керувати розвитком конфліктів, передбачити їх можливі наслідки.

Ідеї Боулдінга отримали свій подальший розвиток у дослідженнях *Л.Крісберга*, одного з найавторитетніших дослідників соціальних конфліктів, автора наукової моделі соціального конфлікту як системи структурно-динамічних показників, що є методологічною основою діагностики і регулювання різноманітних соціальних конфліктів.

Суттєві зміни у концептуальному осмисленні конфліктів відбулися у 80-90-х роках минулого століття, коли у США та інших розвинутих країнах інтенсивно розпочався процес їх *інституціалізації* - створення нормативно-правової бази процесу врегулювання соціальних конфліктів, який супроводжувався різким зростанням попиту на послуги різноманітних посередницьких та консультативних агенств. Головним завданням соціальних досліджень стає розробка теорії і практичних технологій розв'язання соціальних конфліктів. Усвідомлення такого завдання відбувається не тільки у соціології, а й в інших науках - соціальній психології, теорії міжнародних відносин. Ініціатором об'єднання зусиль представників різних наукових дисциплін стає *Дж. Бертон* - американський політик і дипломат, який очолив Центр аналітичного вивчення та розв'язання конфліктів Національного інституту миру при університеті Дж. Мейсона (Вірджинія).

Бертон ставить за мету розробку *загальної теорії розв'язання конфліктів* на основі синтезу різноманітних класичних і сучасних концепцій конфлікту, теорії, яка може бути застосована на усіх рівнях соціальної взаємодії, від міжособистісного, до міжнародного. Спираючись, зокрема, на висновки теорії людських потреб, Дж.Бертон об'рунтовує положення проті, що головним джерелом усіх соціальних конфліктів є прагнення до задоволення базових потреб -у *безпеці*, *ідентичності*, *визнанні*, *свободі* тощо, які властиві як окремому індивіду, так і соціальним групам, суспільствам.

Принципи і підходи до аналізу і розв'язання конфліктів, запропоновані

Дж. БерТОНОМ : *необхідність ґрунтовного аналізу базових потреб різних соціальних груп та ступеню їх задоволення існуючими соціальними нормами та інститутами; зосередження уваги на аналізі джерел виникнення конфліктів і способів їх усунення, а не на стримуванні або частковому врегулюванні без відповідних структурних змін соціальної системи; урахування при розробці рішення як найближчих, так і довгострокових наслідків з метою запобігання виникнення конфлікту у майбутньому.*

♦ Теорія Дж. Бертона закладає основи нової дослідницької парадигми, яка передбачає розгляд конфлікту як багаторівневого феномену, елементами якого виступають, поряд із протиріччями у інтересах, цінностях і цілях, незадоволені базові потреби людей і соціальних груп, що дозволяє попереджувати виникнення конфліктів шляхом своєчасного розв'язання актуальних соціальних проблем. Становлення української конфліктології лише тільки відбувається, оскільки у радянські часи офіційна наука заперечувала наявність при соціалізмі антагоністичних протиріч, а отже - й під'рунтя для виникнення конфліктів.

Відповідно й наукові дослідження конфліктологічної проблематики практично не проводились.

Процеси демократизації та ринкового реформування вивели на поверхню конфліктний потенціал українського суспільства, яке знаходиться на шляху усвідомлення своїх дійсних потреб, інтересів, цінностей. Це потребує динамічного та інтенсивного розвитку українського конфліктознавства, активного продукування та розповсюдження конфліктологічних знань серед найширших верств населення.

13.3. Структура та динамічні показники конфліктів

Узагальнення та зіставлення різних конфліктологічних концепцій свідчить, що будь-який конфлікт має деякі спільні складові, до яких зазвичай відносять: ***Б** *суб'єктів конфлікту;*

*Б *стосунки між ними;*

^ *предмет (проблему, спірне питання), з приводу якого він виникає;*

*Б *соціальне середовище, у якому протікає.*

Розглянемо характеристики кожного з цих компонентів.

1- Суб 'єкти конфлікту (конфліктуючі сторони) — це безпосередні учасники конфлікту, які складають основні структурні елементи будь-якого конфлікту, оскільки своїми діями вони породжують сам конфлікт, надають йому того чи
СОЦІОЛОГІЯ КОНФЛІКТУ

іншого змісту та гостроти, визначають його тривалість та зміни. Чітке визначення суб'єктів конфлікту допомагає з'ясувати його предмет, спрогнозувати динаміку та можливі варіанти розв'язання.

Згідно К. Боулдінга, суб'єктами конфлікту виступають або окремі індивіди, або соціальні групи та спільноти, що з них складаються. На цій підставі, за своїми суб'єктами, як вже зазначалося, можна виділити наступні види конфліктів:

- => між окремими особистостями - *міжособистісні*;
- => між окремою особистістю та групою - *особистісно-групові*;
- ^> між групами - *міжгрупові*.

Окремим видом конфлікту за цією класифікацією можна вважати *внутрішньоособистісний* конфлікт, коли індивід немовби "*роздвоюється*" на протилежних суб'єктів і відчуває внутрішню боротьбу із самим собою за те, як йому діяти.

Для повної характеристики суб'єктів конфлікту недостатньо співвіднести (ідентифікувати) їх з тими чи іншими індивідами та групами. Необхідно також проаналізувати їх якісний та кількісний склад, рівень організації, обсяг ресурсів, а також здатність до ефективних дій в умовах конфліктного протистояння.

2. Характер відносин між конфліктуючими сторонами визначається ступенем їх взаємодії та взаємозалежності. Наприклад, у трудових та сімейних конфліктах конфліктуючі сторони пов'язані досить високою взаємозалежністю, а тому поводити себе зазвичай достатньо стримано, оскільки розуміють, що вимушені будуть спілкуватися і після завершення конфлікту. Якщо ж у суб'єктів конфлікту у попередній період були відсутні будь-які стосунки і вони не мають наміру підтримувати їх у майбутньому, вони мають більш широкий вибір лінії поведінки у конфліктній ситуації. Тому важливо встановити, які відносини між учасниками конфлікту були до його початку, у момент конфлікту, і які відносини між собою вони планують після його завершення.

За спостереженнями Л. Козера, якщо одна із конфліктуючих сторін має можливість оцінити силу протилежної сторони ще до початку розвитку конфлікту і визнає її достатньо високою, це може спонукати її намагатися врегулювати спірне питання неконфронтаційним шляхом. До того ж, співставлені сил дає можливість кожній із сторін обрати більш раціональні засоби досягнення поставлених цілей або взагалі відмовитись від подальшого "*розкручування*" конфлікту.

3. Предмет конфлікту є змістовною характеристикою конфлікту і передбачає з'ясування його *об'єкту*, тобто того, *що саме* зосереджує на собі увагу та прагнення учасників конфлікту, і, водночас, протиставляє їх один одному, а, отже, є об'єктивною основою виникнення між ними конфліктних відносин.

Та сукупність характеристик об'єкту, що робить увагу до них та прагнення кожного з учасників такими, що суперечать увазі та прагненням іншого, і становить *предмет конфлікту*.

Загальновизнано, що основними об'єктами більшості соціальних конфліктів виступають *ресурси, ІК статус та цінності*. До *ресурсів* відносять все те, що може бути ефективно використано для задоволення потреб суб'єкта, реалізації його інтересів та цілей - фінанси, техніка, технології, земля та її надра тощо (матеріальні ресурси), а також культура, наука, освіта та інші види духовних ресурсів.

На відміну від ресурсів, які переважно є *засобом* забезпечення нормальної життєдіяльності суб'єктів конфлікту, *статус*, як об'єкт боротьби між ними, є *умовою* її забезпечення. Саме від статусу залежить, яким - рівноправним або нерівноправним - буде положення суб'єкта у суспільстві, серед інших соціальних суб'єктів, наскільки вільними або примусовими будуть його взаємини з ними, у якій мірі буде збережене або принижено його почуття людської гідності.

Нарешті, *цінності*, які у даному випадку розуміються у вузькому сенсі: як те, що є принципово важливим для певного соціального суб'єкта та його життєдіяльності, виступає для нього самоціллю, виразом його розуміння самого себе, своєї власної природи, з втратою якої зникає він сам як власне суб'єкт, який гідний визнання та поваги інших суб'єктів. Конфлікти на ґрунті цінностей виникають, як правило, на ґрунті примусового нав'язування їх одним соціальним суб'єктом іншому.

♦ Отже, поряд із з'ясуванням об'єкту конфлікту надзвичайно важливим є визначення власне предмету, тобто проблеми конфлікту' (спірного питання або кола питань), яку суб'єкти прагнуть розв'язати вигідним для себе чином. Для аналізу предмету конфлікту надзвичайно важливим є використання таких показників, як *глибина спірних питань, їх кількість та взаємозв'язок, їх значущість для кожного з учасників конфлікту, а також ступінь та характер їх усвідомлення даними учасниками*.

4. Зовнішнє соціальне середовище має суттєвий вплив на виникнення та розвиток конфліктів через стандарти у оцінках соціальних ситуацій, стилі аналізу, моделі вирішення проблем, способи прийняття рішень, які сформувались у даному середовищі. До факторів зовнішнього середовища належать також засоби масової інформації, громадська думка, включення у конфліктний процес третьої сторони тощо.

Якщо структурні елементи конфлікту виступають його *статичними характеристиками*, то *динамічними показниками конфлікту* прийнято вважати стадії розгортання конфлікту і процес його розвитку від однієї стадії до наступної.

Стадії розвитку конфлікту: *конфліктна ситуація, коли формуються соціальні умови, що викликають розходження інтересів та цілей учасників конфлікту, відбувається усвідомлення такого розходження соціальними суб'єктами, формулюються цілі кожного з них та шляхи їх досягнення; конфліктна взаємодія, в межах якої відбувається перша сутичка конфліктуючих сторін - інцидент, наступне поглиблення конфліктного протистояння - ескалація конфлікту та досягнення вищої точки напруги — кульмінації; завершення конфлікту або вихід з нього конфліктуючих сторін шляхом обраного однією*

або двома сторонами способу - насильства, примирення або розриву. Обрання такого способу залежить передусім від цілей конфліктуючих сторін, засобів їх досягнення, співвідношення сил конфліктуючих сторін, а також ролі третьої сторони у конфлікті. Обмежені прагнення, як правило, підвищують ймовірність завершення конфлікту на компромісно-консенсусній основі. Ненасильницькі засоби сприяють завершенню конфлікту на консенсусній основі, водночас примус і насилля провокують розрив. Третя сторона може як змінити баланс сил на користь одного з учасників, так і відігравати нейтральну роль посередника, сприяючи завершенню конфлікту цивілізованими засобами.

До важливих характеристик конфлікту належать також наслідки конфлікту. Такі наслідки можуть бути відмінними

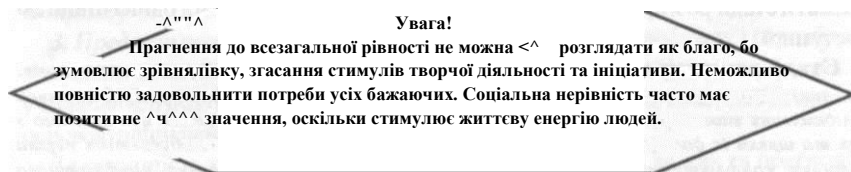
- для кожної з конфліктуючих сторін;
- для відносин між ними;
- для соціальної системи, якої ці наслідки торкаються.

Центральною ж проблемою аналізу наслідків конфлікту є з'ясування ступеня ймовірності виникнення нових конфліктних ситуацій, якщо результати завершеного конфлікту є нестабільними. Така ймовірність може бути послабленою або навіть вичерпаною за умов отримання сторонами додаткових компенсацій із сторонніх джерел, зміни гри пової структури конфліктуючих сторін (усунення колишніх лідерів, корегування цілей та позицій учасників конфлікту тощо), а також за перебігом певного часу після завершення конфлікту.

13.4. Причини й умови виникнення конфліктів

Соціологічний аналіз конфлікту як соціального явища передбачає виявлення його причин в їх системному зв'язку.

Найбільш загальною причиною соціальних конфліктів є **соціальна нерівність**, такий розподіл позицій в ієрархічній системі соціальних відносин, який робить неможливим досягнення своїх інтересів та задоволення своїх потреб у доходах, знаннях, інформації тощо. Спокійний розподіл людської спільноти, соціальних груп та колективів на тих, хто керує, приймає рішення, і тих, хто змушений підкорятися і виконувати накази згори, тобто на тих, хто наділений владними повноваженнями, і тих, хто таких повноважень не має, є невичерпним джерелом різноманітних соціальних конфліктів. Люди завжди очікують влади, яка здатна розв'язати усі їхні проблеми, але такі очікування ніколи не можуть бути задоволеними.

Іншою причиною конфліктів, що тісно пов'язана з першою, є **обмеженість ресурсів** (у тому числі - й статусних), на володіння якими висувують претензії. Людям властиво завищувати свій особистий внесок у загальні результати діяльності, у зв'язку з чим будь-який розподіл ресурсів на будь-якому рівні може призвести до конфлікту.

Більшість західних конфліктологів пов'язують виникнення конфліктів зі свідомістю людей. У такому контексті конфлікти трактуються як зіткнення "конфліктуючих свідомостей", а їх причиною є **невідповідність реальної дійсності суб'єктивним уявленням про неї**, зокрема:

^незбіжністю індивідуальних та суспільних цінностей;

^неадекватністю очікувань, практичних намірів та вчинків людей;

^нерозумінням людьми своїх вчинків один щодо одного;

^непорозумінням, логічними помилками та семантичними труднощами, що виникають у процесі комунікації; ^нестачею або неякісністю інформації.

Причинами конфліктів (зокрема, політичних) також можуть бути **етнічна або релігійна нетерпимість, ідеологічна зашореність**. Значна частина побутових та сімейних конфліктів зумовлена причинами психологічного характеру: **агресивністю, почуттям ненависті, заздрості тощо**.

Міжгрупові конфлікти у більшості випадків породжені **розходженнями у поглядах або інтересах**, хоча врешті-решт такі розходження зводяться переважно до боротьби за ресурси.

- ♦ Підсумовуючи, зазначимо, що при усьому розмаїтті причин, як і конфліктів, що ними породжуються, універсальним джерелом конфліктів є **несумісність претензій конфліктуючих сторін за умов обмеженості можливостей їх задоволення**.

Вже побіжний огляд причин соціальних конфліктів породжує закономірне питання: чому в одних випадках зазначені причини справді призводять до вішкієння конфліктів, а в інших - ні? Відповідь на це запитання пов'язана з об'рунтуванням ще одного важливого поняття соціології конфлікту - аналізом **умов виникнення конфлікту**. Зазначені причини конфліктів існують об'єктивно, незалежно від волі та бажання учасників соціальної взаємодії. Вони є скоріше причинами ймовірних конфліктів, аніж реальних. Проте, вони пересторююся на дійсні прігчиші конфліктів конкретних суб'єктів якщо, коли стають на перешкоді реалізації їхніх інтересів. Тоді, поряд із причинами, актуальними стають і умови виникнення конфліктів.

Умови виникнення конфлікту формуються на передконфліктній стадії, зміст якої становить **зростання соціальної напруги** у відносинах між потенційними суб'єктами конфлікту. **Соціальна напруга** - психологічний стан людей, до початку конфлікту має латентний (прихований) характер. Взагалі певний рівень соціальної напруги в оптимально функціонуючому суспільстві вважається природним і розглядається як захисна і адаптивна реакція соціального організму на соціальні зміни, що відбуваються. Перевищення ж цього оптимального рівня може призвести до виникнення конфліктів.

Дослідження напруги в Україні виявило такі характеристики соціальної ситуації:
Ч>високий рівень незадоволення населення умовами життя (насамперед матеріально-економічними); ^посилення недовіри до офіційних структур влади та політичних лідерів; ^зростання розчарування в легітимних засобах вирішення державних та особистісних справ.

З трьох складових напруги (проблема - суперечність, ставлення населення до влади та ситуації, готовність до активних форм протесту) остання є стимулом конфліктної поведінки. Українські соціологи, вивчаючи це питання, дійшли висновку, що нині населення має досить високий ступінь готовності до соціального протесту. Однак переважає підтримка ненасильницьких способів його прояву: якщо такі акції, як збирання підписів або законна демонстрація, підтримують більше ніж 4/5 усього населення, то захоплення будівель дістає підтримку лише 1/10 частини населення форм протесту свідчить про наростання у суспільстві *соціальної напруги*.

Важливою умовою переростання соціальної напруги у конфлікт є *посилення стану незадоволення* існуючим станом справ або розвитком подій та *усвідомлення* потенційним суб'єктом конфлікту *неможливості зміни ситуації* звичайними способами взаємодії.

Наступною умовою виникнення конфлікту є *пред'явлення учасниками конфлікту односторонніх або взаємних претензій*, прагнення довести їх правомірність, звинувачення опонента у небажанні вирішувати спірні питання законними, справедливими методами.

Обов'язковою умовою виникнення конфлікту є *руйнування традиційних структур соціальної взаємодії*, перехід до взаємних звинувачень та погроз, наростання агресивності, врешті-решт - формування *"образу ворога"* та установки на боротьбу з ним. Якщо ці умови визріли, необхідний лише формальний привід для початку безпосереднього зіткнення сторін, переростання конфліктної ситуації у відкритий конфлікт. Таким приводом є інцидент.

І Ця ля інциденту можливі три варіанти поведінки конфліктуючих сторін: > *Сторони (сторона) прагнуть владнати існуючі протиріччя і знайти компроміс.*

У *Одна із сторін робить вигляд, начебто "нічого особливого не відбулося" (втеча від конфлікту).* У *Інцидент стає початком відкритого протистояння і конфлікт проходить всі стадії свого розвитку.*

13.5. Управління соціальними конфліктами

Певних умов потребує не тільки виникнення, але й успішне розв'язання конфлікту. Набагато легше попередити конфлікт, ніж його розв'язати. Але якщо конфлікт виник, необхідно зробити все для його швидкого розв'язання.

Умови розв'язання Конфлікту: своєчасна і точна діагностика причин виникнення конфлікту, в ході якої виявляються об'єктивно існуючі протиріччя, інтереси, цілі сторін. На підставі такого аналізу визначається так звана "ділова зона конфлікту"; взаємна зацікавленість сторін у подоланні існуючих між ними протиріч. Це можливо лише за умови визнання інтересів кожної із сторін, подолання недовіри одна до одної; спільного пошуку шляхів подолання конфліктів.

Розв'язання конфлікту - це повне або часткове усунення причин, що його породжують, або зміна цілей та поведінки учасників конфлікту. Розв'язання конфліктів є головною, проте не єдиною складовою процесу управління конфліктами, який передбачає заходи і стратегії не тільки подолання, а й попередження конфліктів.

Управління конфліктами - цілеспрямований вплив відповідних державних органів, громадських організацій на характер відносин між соціальними суб'єктами з метою:

- > уникнення конфліктної взаємодії,
- > усунення чи мінімізації причин ймовірних конфліктів,
- > у разі їх виникнення - корегування поведінки учасників конфлікту для пошуку взаємоприйнятних шляхів його конструктивного розв'язання.

Увага!

Розробка технологій управління соціальними конфліктами, регулювання конфліктних відносин у суспільстві є однією з центральних проблем сучасної соціології конфлікту. Такі технології спираються на використання апробованих практикою науково об'рунтованих методів розв'язання конфліктів.

ФМетод уникнення конфлікту дає змогу виграти час, мобілізувати ресурси, об'єктивно оцінити ситуацію, скорегувати свої цілі, однак не усуває причини, а, отже - і ймовірності виникнення конфлікту у майбутньому. Застосовується за відсутності сил та часу для боротьби, небажання вирішувати проблему, труднощів у формуванні лінії власної поведінки.

* **Метод переговорів** дає змогу уникнути насильницьких методів, зняти гостроту конфлікту, зрозуміти аргументацію опонента, об'єктивно оцінити реальне співвідношення сил та умов примирення. Переговори дають змогу розглянути альтернативні ситуації, прийти до взаєморозуміння, відкрити шлях до співробітництва.

* **Метод використання посередництва.** Практика доводить, що вдало підібраний посередник може швидко врегулювати конфлікт там, де без його участі згода була б неможливою. Не випадково у складних соціальних конфліктах на Заході до посередництва залучаються найбільш авторитетні у світі люди - лауреати Нобелівської премії, видатні громадські та політичні діячі.

Використання зазначених методів або їх поєднання допомагає учасникам конфлікту успішно реалізувати ту чи іншу **стратегію виходу з конфлікту** - головну лінію їхньої поведінки на завершальному етапі конфліктної взаємодії.

Стратегії виходу з конфлікту:

КОМПроМІС — часткове досягнення своїх інтересів конфліктуючими сторонами на основі взаємних поступок, відмови від окремих вимог і претензій, часткового визнання вимог і претензій протилежної сторони. Ефективний, коли учасники усвідомлюють рівність своїх прав та обов'язків;

співробітництво — конструктивне розв'язання конфлікту на підставі взаємного корегування його суб'єктами своїх цілей, позицій, узгодження інтересів. Найефективнішим є за умов сильної взаємозалежності сторін та важливості конструктивного рішення для них обох;

домінування — задоволення інтересів однієї з конфліктуючих сторін за рахунок іншої шляхом нав'язування їй вигідного для першої сторони рішення. Виправдане, коли запропоноване рішення є конструктивним, а часу для переконання опонента обмаль;

приспонування — вимушена або добровільна відмова від боротьби однієї з конфліктуючих сторін за умов усвідомлення своєї неправоти, необхідності збереження добрих стосунків з опонентом або сильної залежності від нього, незначущості проблеми, з приводу якої виник конфлікт, загроза великих збитків у разі подальшого відстоювання своєї позиції тощо.

Алробаця зазначених методів та стратегій розв'язання конфліктів на практиці дозволила вченим сформулювати також **принципи поведінки суб'єктів конфлікту**, дотримання яких сприятиме прискоренню процесу його розв'язання.

ПРІНЦИПИ ПОВЕДІНКИ СУБ'ЄКТІВ КОНФЛІКТУ: предметом переговорів мають бути лише питання, що безпосередньо стосуються змісту конфлікту; всі учасники переговорів повинні демонструвати схильність до досягнення консенсусу; у процесі переговорів сторони повинні прагнути до зняття психологічної напруги; сторони мають демонструвати взаємоповагу та належний рівень культури спілкування; на переговорах їх учасники повинні прагнути до створення атмосфери публічного обміну думками, відкрито аргументовано аналізуючи позиції один одного,

^Зрозуміло, що конфлікт набагато легше попередити, аніж розв'язати, тому профілактика конфлікту є не менш важливою, аніж пошук шляхів його подолання.

◆ **Профілактика конфліктів** - сукупність напрямів, засобів та методів управління соціальними організаціями, що зменшують ймовірність виникнення конфліктів. **Основні напрями діяльності з профілактики конфліктів:** оптимізація організаційно-управлінських умов створення та функціонування організацій як можливих причин виникнення конфліктів; корегування поведінки членів організації відповідно до загальноприйнятих в організації норм та правил; створення сприятливого соціально-психологічного клімату.

Засоби та методи запобігання КОІфлКТи: переведення відкритого зіткнення у конструктивне співробітництво; функціональне розведення учасників конфліктної взаємодії, припинення їх спільної діяльності; чітке розмежування посадових повноважень; управління компетенцією співробітників шляхом підвищення кваліфікації, вдосконалення трудових навиків та навиків спілкування, залучення персоналу до прийняття управлінських рішень тощо.

Важливою складовою запобігання конфліктів є "навчання" співробітників **правилам безконфліктної поведінки**, дотримання яких зменшить ризик виникнення та поглиблення конфліктів в організації із суб'єктивних причин.

Правила безконфліктної поведінки: прагніть адекватно оцінити власну поведінку у конфліктній ситуації, уникайте упередженості в оцінці дій своїх опонентів; спробуйте оцінити ситуацію з позицій протилежної сторони, зрозуміти точку зору вашого опонента; уникайте звинувачень на адресу опонента, що може спровокувати включення психологічних механізмів захисту і потік звинувачень на вашу адресу; контролюйте свої емоції та закликайте протилежну сторону діяти аналогічно; спонукайте свого опонента до відкритого обговорення спірних питань, спільного розв'язання конфліктної ситуації; перевіряйте об'єктивність інформації, пов'язаної з предметом конфлікту, діями опонентів та своїми власними.

Важливою проблемою управління конфліктами є їх **інституалізація** -формування у суспільстві стійкого комплексу формальних і неформальних правил, принципів, норм регулювання конфліктних відносин, які визнаються суб'єктами соціальної взаємодії. Наявність інституційних механізмів, які забезпечують проведення консультацій, переговорів, залучення третьої сторони, пошук взаємоприйнятних рішень, вивчення можливих альтернатив тощо є запорукою мирного, ненасильницького врегулювання конфліктів. Перспективи застосування примусу, насильства значно зростають, коли інституційні механізми не задіяні.

Поряд із закріпленням у суспільній свідомості певних правил і норм конфліктної поведінки **інституалізація конфліктів також передбачає:**

> закріплення на ментальному рівні образу конфлікту як нормального, а не патологічного явища, його своєрідна легітимізація у суспільній свідомості; ^визнання альтернативності соціальних позицій - політичних, соціально-економічних, духовно-ідеологічних, соціокультурних, національно-етнічних, релігійних тощо;

Урозповсюдження загальновизнаних правил, норм конфліктної поведінки не тільки на дії суб'єктів конфліктів, а й їх закріплення у політико-правовій культурі суспільства, держави;

У наявність або формування спеціальних інститутів регулювання соціальних конфліктів:

біснування конституційних підходів до управління соціальними конфліктами.

Проте, за популярним серед політиків афоризмом, "*стаття конституції ще не відвернула жодного державного перевороту*", і тому нормативно-правове регулювання соціальних конфліктів є необхідною, але не достатньою умовою їх успішного подолання. Найкращий результат, як свідчить практика, досягається за умови раціонального поєднання інституційних механізмів із апробованими соціальними технологіями, стратегіями та методами розв'язання конфліктів.

Значну роль у попередженні та подоланні конфліктів відіграють також **соціологічні методи** їх вивчення, які дозволяють своєчасно діагностувати, всебічно аналізувати та прогнозувати розвиток конфліктів, виробляти обґрунтовані рекомендації управлінським органам і структурам. До таких методів, зокрема, належать:

Метод системно-структурного аналізу, за допомогою якого визначаються змістовні та просторово-часові параметри конфлікту, з'ясовуються його структурні елементи та характер зв'язків між ними, встановлюється їх ієрархія;

>МСПод системНО-функЦІОНОЛЬНОГо аналізу, який дозволяє зафіксувати зовнішні прояви конфлікту у суспільстві, його вплив на макро- і мікросередовище;

► *методи конкретних соціологічних досліджень, зокрема, метод вимірювання, за допомогою якого здійснюється регулярне вимірювання соціальної напруженості та її діагностика, методи збору та аналізу соціологічної інформації, що дозволяють узагальнити та систематизувати соціальні факти про розвиток конфлікту та поведінку конфліктуючих сторін та інші.*

У цілому ж, аналітичні зусилля соціологів спрямовані, насамперед, на те, щоби з'ясувати:

Бприроду та сутність різноманітних соціальних конфліктів;

Бїх функцій та механізм дії;

*Бумови виникнення та способи попередження;

^закономірності розвитку та фактори, що впливають на їх ескаляцію та деескаляцію;

^можливості передбачення та шляхи врегулювання;

*Бзапропонувати "соціальні технології" розв'язання конфліктів, що є адекватними їх внутрішній природі, особливостям розгортання у наявному суспільному середовищі та специфіці особистісної та групової поведінки конфліктуючих сторін.

13.6. Соціальні конфлікти у сучасній Україні

Започаткований проголошенням незалежності України процес демократизації та переходу до ринкових відносин, які передбачають *"вільну гру"* різноманітних соціальних та індивідуальних інтересів та прагнень, різко посилив дію конфліктогенних факторів в усіх сферах життя українського суспільства. Практичний досвід останнього десятиліття ХХ ст яскраво демонструє значне загострення боротьби за *Неладу, ^статус і ресурси, Справа і сфери* впливу найрізноманітніших соціальних суб'єктів ■=> від владних структур центрального і регіонального рівня до Трудових колективів, профспілок, політичних партій і громадських рухів, національних та релігійних спільнот, соціальних груп та окремих особистостей. Протиборство конфліктуючих сторін набуває різноманітних форм - від трудових суперечок, страйків до масових акцій соціального протесту з вимогами зміни існуючої системи влади, що супроводжуються внутрішніми розколами соціальних ^спільнот, *Брухів, Асоціальних інститутів.*

Провідною тенденцією розвитку соціальних процесів у сучасній Україні є наростання дезінтеграції традиційних соціальних структур та зв'язків і поступове формування якісно нового типу *інтеграції і диференціації суспільства*. Внаслідок глибоких економічних і соціальних перетворень від початку 90-х рр. ХХ ст. суттєво змінилась соціальна структура українського суспільства, формуються його нові соціальні групи, зокрема, власників та підприємців. Значно

зміцнилися і такі групи, як *номенклатурна бюрократія*, *представники "тіньового бізнесу"*, *фінансова олігархія*. Водночас, інтенсивно відбувається маргіналізація суспільства і "декомпозиція" його соціальної структури. Посилюється розходження між її елементами у характері праці, розмірах доходів, рівні освіти тощо. Внаслідок цього зростає соціальна нерівність, яка є головним джерелом реальних та ймовірних соціальних конфліктів.

За усього розмаїття факторів, що впливають на ступінь конфліктності у суспільстві, головну роль відіграють протиріччя між трьома головними суспільними структурами та всередині них. Йдеться про *Неладу* (законодавчу, виконавчу та судову), *підприємництво* (державне, колективне, приватне, спекулятивне, мафіозне, компрадорське) та *виробників матеріальних та духовних благ* (інтелігенція, службовці, робітники і селяни, фермери, студентство та ін.). Протиріччя між ними посилюються, деякі з них набувають форму соціальних антагонізмів. Антагоністичного характеру, зокрема, набуло протиріччя між прихильниками та супротивниками центральної виконавчої влади, що особливо яскраво виявилось підчас так званого "*касового скандалу*", парламентських виборів 2002 року, коли "*партія впади*", по суті, виявилась аутсайде-ром парламентських перегонів. Цей антагонізм охопив усі рівні соціального організму - *класи*, *соціальні групи*, *соціальні інститути*, *суспільство* цілому.

Посилюється конфлікт новонародженого класу буржуазії з іншими класами та соціальними групами, який розгортається навколо *розподілу кредитів*, *механізмів приватизації*, *податкового законодавства*. Наростають страйки шахтарів, працівників бюджетної сфери, організовані виступи трудящих у протест проти невиплати заробітної плати, заборгованостей з пенсій, підвищення цін на товари та комунальні послуги. Почастішали акції трудящих, пов'язані із відстоюванням свого права власності на майно підприємств. Поряд з економічними вимогами трудящі все частіше висувають політичні вимоги зміни існуючої системи влади, відставки уряду, переобрання президента України.

Загалом *трудові конфлікти* є реакцією на перекоси в економічній та соціальній політиці уряду і пов'язані з перерозподілом власності та становленням ринкових відносин, які неминуче призводять до поляризації соціальних груп.

Більшість *соціально-політичних* конфліктів виникають з приводу перерозподілу влади, домінування тих чи інших політико-бізнесових груп, прагненням розширення ними сфери свого впливу. Тут домінують конфлікти між різними гілками влади (зокрема, законодавчою та виконавчою), конфлікти між політичними партіями та блоками (як, наприклад, нинішній конфлікт між провладним блоком "За єдину Україну" та опозиційними політичними силами, представленими блоком "Наша Україна", Соціалістичною та Комуністичною партіями України та блоком Юлії Тимошенко), конфлікти між центральною та регіональною шіадою.

Суттєву роль у сучасній українській дійсності відіграють такий різновид політичних конфліктів, як конфлікти з приводу вибору стратегії та головних векторів суспільного розвитку, зокрема, між прихильниками ліберальної та

Увага!

N.

>^

Слід зазначити, що політичні конфлікти у х.

сучасній Україні відіграють домінуючу роль, оскільки х потреби, інтереси, цілі значної частини електорату не можуть х>^ бути реалізованими внаслідок фактичного усунення від важелів влади Х.

- V. партій та політичних рухів, що мають найбільшу підтримку виборців, і >^ перебувають в опозиції до існуючої влади. Такий стан справ сприяє у?
- х. конфліктному розвитку суспільно-політичної ситуації в Україні. Тому н усім суб'єктам влади слід прагнути до пом'якшення умов ут н протікання соціально-політичних конфліктів, пошуку N. компромісу, не допускати, щоб вони переростали у н. насильницькі дії тієї чи іншої сторони.

соціально-орієнтованої стратегії, європейської інтеграції та проросійської орієнтації, входження України в НАТО тЗ збереження позаблокового статусу української держави тощо. Розв'язання таких конфліктів можливе лише за умов досягнення широкого суспільного консенсусу шляхом проведення публічних дискусій, відкритого обговорення у засобах масової інформації, проведення референдумів з найбільш гострих проблем суспільного розвитку.

Особливістю сучасної ситуації в Україні є те, що значна частина конфліктів, причини яких знаходяться поза політики, набуває політичного забарвлення внаслідок спекулятивного використання політичними партіями та рухами історичних, соціокультурних, духовних проблем сьогодення у своїх вузькопартійних інтересах. Це, зокрема, стосується проблеми двомовності в Україні, оцінки окремих історичних подій та особистостей, міжконфесійних взаємин. Найбільш ефективним шляхом вирішення існуючих тут конфліктів видається їх інституалізація, переведення у правове русло, чітке дотримання їх учасниками букви і норми закону.

♦ Отже, конфлікти у сучасній Україні поступово стають нормою суспільного життя, починають сприйматися суспільною свідомістю не як соціальна патологія, а як нормальне явище. Завдання полягає у тому, щоб навчитися ефективно ними управляти, розв'язуючи їх з найменшими для суспільства втратами.

І•МіііМРa³

Резюме

1. Соціологія конфлікту - це галузь соціології, яка вивчає природу, механізми виникнення та розгортання, а також способи попередження та розв'язання соціальних конфліктів. Предмет соціології конфлікту становить коло наукових проблем, пов'язаних із: з'ясуванням соціальної природи та сутності конфліктів; принципів їх діагностики та прогнозування; соціологічним аналізом конфліктів; їх типологією та класифікацією; визначенням способів та механізмів управління соціальними конфліктами.

2. Конфлікт- це зіткнення протилежних цілей, позицій, поглядів суб'єктів соціальної взаємодії, які усвідомлюють суперечливість своїх інтересів. Конфлікт має соціальну природу, оскільки учасниками конфлікту завжди слугують певні соціальні групи та

3 Роль конфліктів у житті суспільства виявляється у їх функціях. До позитивних функцій конфліктів належать: соціально-діагностична, регулююча, інтегративна, інноваційна, комунікативна, соціально-психологічна.

4 Структурними елементами конфлікту є: суб'єкти конфлікту, відносини, що склалися між ними, предмет конфлікту (проблема, спірне питання), з приводу якого він виникає, а також соціальне середовище, у якому протікає.

5 У своєму розвитку конфлікт проходить такі стадії: виникнення конфліктної ситуації, конфліктна взаємодія (інцидент, ескалація і кульмінація) та завершення конфлікту.

6. Універсальним джерелом конфліктів є несумісність претензій конфліктуючих сторін за умов обмеженості можливостей їх задоволення. Головними причинами соціальних конфліктів є соціальна нерівність, обмеженість ресурсів та розходження поглядів та інтересів конфліктуючих сторін.

7. Управління конфліктами - це цілеспрямований вплив відповідних державних органів, громадських організацій на характер відносин між соціальними суб'єктами з метою: уникнення їх конфліктної взаємодії, усунення чи мінімізації причин ймовірних конфліктів, а в разі їх виникнення - корегування поведінки учасників конфлікту для пошуку взаємоприйнятних шляхів його конструктивного розв'язання.

8. До методів розв'язання конфліктів належать: метод уникнення конфлікту, метод переговорів, метод використання посередництва та метод третейського розгляду. До стратегій виходу з конфлікту належать - компроміс, співробітництво, домінування та пристосування.

9. Інституалізація конфліктів - формування у суспільстві стійкого комплексу формальних і неформальних правил, принципів, норм регулювання конфліктних відносин, які визнаються суб'єктами соціальної взаємодії.

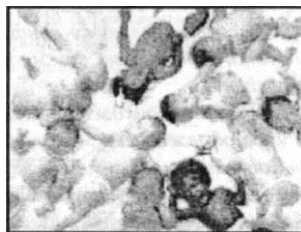
[?] Запитання для роздумів, самоперевірки, повторення

1. Що таке конфлікт?
2. Які види конфліктів існують?
3. Які функції конфлікту виконують у суспільстві?
4. Що вивчає соціологія конфлікту?
5. Як відбувалося становлення соціології конфлікту?
6. Які класичні теорії конфлікту Вам відомі?
7. У чому сутність сучасних концепцій конфлікту?
8. Які структурні елементи конфлікту виділяють у конфлікті?
9. Назвіть динамічні показники конфлікту.
10. Назвіть головні причини виникнення соціальних конфліктів.
11. На що спрямований процес у правління соціальними конфліктами? 12 Які методи розв'язання конфлікту Вам відомі?
13. З'ясуйте значення поняття "стратегії виходу з конфлікту"!
14. Яких принципів мають дотримуватися у своїй поведінці конфліктуючі сторони?
15. Як Ви розумієте поняття "інституалізація конфліктів"?
16. Які соціальні конфлікти домінують в Україні?

ТЕМА 14

ЕТНОСОЦІОЛОГІЯ

Етносоціологія надзвичайно важливий напрям як у вітчизняних, так і у зарубіжних соціологічних дослідженнях. Вона стосується досить складної сфери національно-етнічних відносин. Ці відносини стосуються практично всіх сторін життя етнічних спільнот. До того ж вони нерідко бувають досить суперечливими і навіть конфліктними. Вступ людства у ХХІ ст.

відбувається під знаком етнічного ренесансу, посилення інтересу до національної та етнічної проблематики. Це зумовлено наступними чинниками:

- розпадом СРСР та утворенням на його руїнах таких молодих національних держав;
- інтеграційними процесами у світі, які ставлять на порядок денний питання збереження унікальної національної самобутності народів і націй, їх культур;
- процесами модернізації та пожвавлення внаслідок цього національних почуттів у розвинутих країнах;
- зростанням національних рухів та посиленням націоналізму в країнах, що розвиваються.

Етнічний ренесанс доводить, що ані класова, ані професійна чи соціальна приналежність не в змозі витіснити із свідомості людини уявлення про свою національну приналежність та інтереси своєї етнічної спільноти.

СУТТЄВОІ?

Шат вивчення матеріалу теми Ви повинні:

- ^ місце етносоціології в соціології та в системі соціоуманітарних наук; ^ основні поняття цієї дисципліни та їх означення;
- 5 зміст функцій етносоціології та її роль у розвитку сучасних суспільств; ^ основні теоретичні підходи до розуміння етносу, народу і нації, вироблені в українській та зарубіжній соціології;
- ^ класифікувати головні концепції функціонування і розвитку етносів і націй у ХХ ст.;
- "Б інтерпретувати такі поняття, як "етнос", "нація", "народності",
- 5 "народ", "етнічна група", "національна меншина", "раса", "расизм",
- "націоналізм" та ін.; *Б пояснити, що етносоціологія відіграє важливу роль у виробленні державної національної політики України і сприяє процесам націо- і державотворення.

Ключові поняття та терміни	
• етносоціологія	♦ націократія
♦ функції етносоціології	♦ етнос
• український народ	♦ титульна нація
• національність	♦ етногенез
• етногенез	♦ нація
♦ націогенез	Ф соціологічна теорія нації
♦ національний розвиток	♦ національні інтереси
♦ національна ідея	♦ національне відродження
♦ плем'я	• етнічна група
♦ державна національна політика	

План (логіка) викладу і засвоєння матеріалу:

6.1. Етносоціологія та предмет її дослідження.

6.2. Основні підходи до вивчення етнічних спільнот.

6.3. Концептуальні схеми етносоціології і соціології нації.

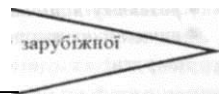
6.4. Національне відродження України та роль етносоціології в розбудові українського суспільства.

14.1. Етносоціологія та предмет її дослідження

Етносоціологія є порівняно молодого спеціальносоціологічною наукою, що виникла на межі етнографії та соціології. Сам термін "етносоціологія" складається з двох слів різного походження: *етнос* (від грец. *сібік* - народ) і *соціологія* (від лат. *зосієіаз* - суспільство і грец. *іоідоз* - вчення). Тому буквально цей вислів означає вчення про суспільство та місце в ньому народів.

* Етносоціологію визначають як науку, що досліджує походження, суть і функції різноманітних етнічних спільнот з метою виявлення основних тенденцій їх утворення, розвитку та взаємозв'язків з іншими етносами, а також- механізми їх входження у систему соціальних відносин. Для етносоціології етнічні і національні спільноти є складними соціальними системами, що динамічно розвиваються \ взаємозв'язку з динамікою соціальної структури суспільства, з політичними, економічними, соціокультурними процесами, які відбуваються у суспільстві. Р.тносоціологія досліджує також особливості етнічної ідентифікації людей, соціальну зумовленість національної свідомості і міжнаціональних взаємин.

Уваги!
 Термін "етносоціологія" впроваджений у науковий обіг
 —^соціології ще у 30-х рр. Х. ст. Р. Турнвальдом.

Саме тоді у західній соціології починає свою роботу перша когорта етносоціологів на чолі з *Х.Сетон-Вотсопом*, яка акцентувала свою увагу переважно на етнічних процесах в доіндустріальних та примітивних суспільствах. Але з часом виявилось, що індустріалізація та пов'язані з нею урбанізація і зростання впливу засобів масової комунікації не затушовують значення і ролі етнічності. Навпаки, вони посилюють прагнення людей до збереження етнічної самототожності. Утворення багатонаціональних держав не означає етнічного нівелювання і повної асиміляції етнічних груп, а навпаки, воші посилюють боротьбу за рівний доступ до соціальних і культурних благ, Оза досягнення рівноправного статусу у такому суспільстві, °=>за врахування прав національних меншин. В добу етнічного ренесансу зростаючого значення набувають гасла автономії або самоврядування аж до побудови власної незалежної держави.

Таким чином, *предметом* етносоціології є взаємозв'язок загальних соціальних явищ і процесів з явищами та процесами етнічними, а *об'єктом* - особливості етнічних виявів соціального.

----- Предметом етносоціології є соціальні аспекти

розвитку і функціонування етнічних спільнот і груп;

_____ ^ *формування їх ідентичностей, інтересів і форм самоорганізації;*

----- ^ *закономірностей їх колективної поведінки;*

----- ► *взаємодії етнічних груп;*

----- ► *взаємозв'язку особи, включеної до цих груп, і соціального середовища.*

Дослідники відзначають, що сфера етносоціологічного вивчення є надзвичайно широкою, а проблеми, які досліджуються етносоціологією, -вельми численними. Це - етнічні особливості наступних соціальних змін:

Ф динаміки розвитку основних етнічних груп як всередині тої чи іншої країни, так і в діаспорі;

Ф темпів соціальних переміщень в етнічних групах;

Ф внутрішньої і зовнішньої міграції етнічних груп і національних меншин; **Ф** тенденцій розвитку внутрішньосімейних стосунків;

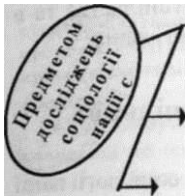
Ф напрямків змін у використанні мови титульної нації, мов національних меншин та мов діаспори різноманітними соціальними групами; **Ф** процесів взаємодії сучасної і традиційної етнічної/національної культури; **Ф** змінюваної ролі традицій у політичному житті і соціальній поведінці, процесах

модернізації, постіндустріальному розвитку; **Ф** міжкультурних взаємодій представників різних етнічних і національних груп; **Ф** зростаючої ролі релігії у житті суспільства взагалі та окремих його етнічних спільнот;

Ф формування етнічної самосвідомості, авто- і гетеростереотипів, етнічних установок і національних інтересів, вироблення національної ідеї; **Ф** розвитку націоналізму;

Ф виникнення та розв'язання міжетнічних конфліктів, послаблення міжетнічної напруги.

Етносоціологія має свою внутрішню структуру і поділяється на соціологічні субдисципліни, які вивчають певні етнічні спільноти - племена, народності тощо. Серед них особливе місце займає **соціологія націй**.

соціальні, економічні, політичні, духовні взаємовідносини між 'націями та національними меншинами як в окремих багато національних державно-територіальних утвореннях, так і у феодативній державі;

процеси формування і розвитку національних спільнот і груп, зміни в їх складі, відмінності у способі життя та культурних проявах;

сфера міжнаціональних напруг і конфліктів.

Роль соціології вбачається у виявленні таких точок напруги і недопущенні міжнаціональної конфронтації; в разі ж виникнення міжнаціональних конфліктів соціологи допомагають знайти шляхи їх мирного розв'язання, полагодження міжнаціональних стосунків.

З наведеного видно, що етносоціологія і соціологія нації покликані виконувати важливі **соціальні функції** у суспільстві. Серед таких функцій виділимо наступні.

- 1. Теоретико-шляхознавча** * Вона полягає у тому, що етносоціологічні дослідження дозволяють ^одержати знання про розвиток етнічних/національних спільнот у сучасних умовах, ^з'ясувати їх місце і роль у суспільному розвитку, ^виявити вплив соціуму на етнічні спільноти і групи тощо. Внаслідок цього модифікуються попередні уявлення, теорії і концепції щодо етнічних/національних спільнот і груп, а також твориться нове знання про ці феномени і шляхи їх гармонійного розвитку на зламі сторіч.
- 2. Опієко-інформаційна**, Гі суть в тому, що соціологами здійснюється систематичний опис і накопичення матеріалу про етнонаціональні спільноти і групи. На основі цього в подальшому Зробляється практичні висновки, Сприймаються управлінські рішення, законодавчі акти; виробляється державна національна політика. Інформація соціологів допомагає проаналізувати стан міжнаціональних стосунків і взаємин, визначити ступінь їх конфліктності, запобігти вибуху міжнаціональних конфліктів.
- 3. Функція соціального планування.** Соціологи надають результати своїх досліджень для *планування розвитку різноманітних сфер життєдіяльності нації та національних меншин, • сприяння планомірному розвитку титульної нації й інших етнічних груп, *забезпечення умов для всебічної реалізації національних інтересів як всередині країни, так і за її межами. Плануванню за допомогою етносоціології підлягають й етапи реалізації державної національної політики.
- 4. Прогностична функція.** Етносоціологія та соціологія нації здатні розробляти науково обґрунтовані пронози про тенденції розвитку етнонаціональних спільнот і груп в майбутньому, особливо в перехідні періоди. Соціологія допомагає визначати діапазон суспільних можливостей і вірогідностей етнонаціонального розвитку з вказанням на декілька можливих варіантів такого розвитку та їх наслідків, визначити побічні ефекти, а також довготермінові перспективи.

Можна виокремити й інші функції етносоціології та соціології нації, такі, як критична (суть якої полягає в критичному аналізі теоретичних положень і практики регулювання етнонаціональної політики), світоглядна (вплив теоретичних концепцій та етнонаціональної політики держави на формування

Н

ЕТНОСОЦІОЛОГІЯ

національної свідомості й культури, етнополітичш орієнтації та поведінки), *інтеграційна* (передбачає інтегрування знань, набутих іншими соціогуманітарними науками щодо етнонаціональних процесів) тощо. Всі вони засвідчують велику роль і значення етносоціології в житті суспільства та в забезпеченні гармонійного розвитку етнонаціональних процесів і явищ.

14.2. Основні підходи до вивчення етнічних спільнот

1 алойними рядоугворюючими категоріями етносоціології та соціології нації є *етнос* і *нація*. З приводу їх суті, утворення й функціонування існують різноманітні концепції і точки зору.

Теоретичні \ підходи до визначення суті етносив	• Соціобіологічний підхід	
	соціологічний	описує <i>етнос</i> з еволюційно-генетичних позицій як природну форму існування людини, як живий організм з певними віхами розвитку (народження, розквіт, занепад). Етнос як жива система працює на біохімічній енергії, поглинаючи її з довкілля.
	еволюційно-історичний	Надлишок енергії приводить до активізації етнічної системи. а дефіцит - до згасання її життєвих функцій і розпаду. В останньому випадку етнічна система переходить до
	інструментальний	
	конструктивістський	
	психологічний	

старечого живопису, поки не згине зовсім. Втім, руйнація тої чи іншої етнічної системи не означає її цілковитого знищення. Часто настає лише період розриву зв'язків між її компонентами і подальше їх входження до нової етнічної системи. Найбільш відомим представником такого підходу був російський вчений Л.Гумільов.

• *Еволюційно-історичний підхід* - пов'язує етнос не з біологічними аспектами існування, а з певними стадіями розвитку суспільства. Згідно з ним кожній такій стадії суспільного розвитку відповідає окрема стадія розвитку етнічності. Можна виділити такі стадії етнічності, як «плем'я», «народність», «нація». Існування етносів у формі *племени* вважається особливістю первісних (архаїчних) суспільств.

Плем'я - найбільш стародавня етнічна спільнота, життя і діяльність якої була засновано на родинних і соціальних зв'язках. Кожне плем'я мало ознаки етнічної спільності: вони різнились одне від одного своїм * походженням. ♦ мовою.

♦ сформованими традиціями і ♦ звичаями, ♦ поведінкою і ♦ духовною культурою.

У кожного племені формувалася своя етнічна самосвідомість. Ця спільнота мала (етнічною) назву. *Плем'я* - це форма організації первісно-общинного ладу, який в різні історичні епохи існував на різних континентах планети. Існують вони і зараз в деяких частинах азіатського, американського, африканського та австралійського континентів.

З переходом до *цивілізації* при якій розпались племена і на перший план вийшли не родові, а соціальні зв'язки між людьми, плем'я поступилося місцем іншому типу етнічної спільності - *народу*. На відміну від племені народи досягають в епоху цивілізації незрівняно більшої соціально-етнічної консолідації і більш високого розвитку своєї ♦ мови.

♦ матеріальної і ♦ духовної культури. Саме в цей період почали формуватися національні характери багатьох народів, що знайшло свій вираз в їх національній свідомості і самосвідомості.

Формування й існування народності пов'язується з суспільствами докапіталістичної стадії розвитку (рабовласництвом і феодалізмом). *Нація* в цьому ланцюгу виникає на

індустріальній фазі розвитку соціуму, в період становлення капіталізму; саме тому нація розі-
ядається як вища (для сучасності) форма існування етносу. Історико-стабільна типологія етнічних
спільнот розвивалася в працях іншого російського дослідника *Ю. Бромлея*.

• **Інструментальний Підхід.** Згідно з цим підходом потреба збереження етнонаціональних
спільнот зумовлена практикою сьогодення, а саме: розгортанням процесів інтеграції, асиміляції,
нищення етнічної ідентичності, а відтак виступає протипоказом цим процесам. Такий підхід
міститься в працях американського вченого *Дж. Девіса*.

• **Конструктивістський підхід.** Він полягає у твердженні, що етносів і націй насправді не
існує, що це - сконструйовані інтелектуальною елітою чи вченими поняття. Представники цього
підходу (зарубіжні вчені *Ф. Геккманн*, *Е. Геллчнер*) вважають, що етнічна спільнота - це об'єднання
людей, яке цілеспрямовано формується довкола певного ключового символу. Це може бути мова,
міф про спільне походження, спільна історична пам'ять тощо. За сприятливих умов етноінтегруюча
діяльність інтелектуальної еліти приводить до створення національної держави.

• **Психологічний Підхід.** Ного суть полягає у визнанні провідної ролі психічних чинників у
формуванні і функціонуванні етнічних спільнот. Поштовх до появи такого роду концепцій дає
наприкінці XIX ст. французький вчений *Е. Ренан*. Вся його увага концентрується на моменті волі,
бажання належати до певної етнічної спільноти, становити одну колективну цілісність (наприклад,
націю). Тому нація - спільнота, згуртована волею і бажанням людей належати до неї. Це окремий
суб'єкт історії з власним життям, волелюбністю та власною долею. Це логічно веде до висновку, що
в сучасну добу люди можуть самі обирати ту етнічну/національну групу, до якої вони прагнуть
належати. Як прояв такого підходу часто наводять слова Ренана: *нація - це щоденний племісцит*.

Рядоутворюючою категорією соціології нації виступає такий складний феномен, як
нація. З приводу суті нації точаться наукові дискусії і виникають різноманітні концепції.
Вагомий внесок у розвиток соціологічних концепцій нації зробили українські вчені,
особливо у період між Першою і Другою світовими війнами. Переважна більшість з них
працювала в еміграції, оскільки в радянській Україні будь-які спроби дослідження
національної проблематики мусили здійснюватися лише в межах марксизму-ленінізму. У
середовищі ж українських соціологів в еміграції були розповсюджені і представлені майже
всі відомі з західної науки концепції нації та націогенезу. Поразка у національно-визвольній
боротьбі 1917-1920 рр. зумовила концентрацію наукових інтересів українських доатдішпов
на першочергових за вагою для у країнців питаннях: Що таке нація? Що таке українська
нація, в чому полягає специфіка її творення? Чому у крайщі зазнали невдачі у боротьбі за
ичасну державу? Що слід зробити, аби сконсоліду ватиу країнців і досягнути основної мети -
побудови незалежної держави?

Формування націй, яке почалося з розкладу родоплемінного стану, завершилося з розвитком
машинного виробництва і капіталістичного ринку, який зв'язував всі райони і області тієї чи
іншої країни в єдиний економічний організм.

В. Лавриненко

Серед великого багатоманіття означень *націй та* її суті виділимо лише три групи
концепцій.

І.Об'єктивістська (або атомістична) концепція. її зміст полягає в розумінні нації як суми, як збірної назви для певної кількості людських одиниць-атомів, що відрізняються від інших спільними, притаманними їй прикметами чи ознаками. Серед даних ознак звичайно виступають *Фмова*, *^культура*, *^територія*, *Шісторичні традиції*, *^економічне життя* тощо. До цієї ірупи поглядів належать концепції одного фактору або ж багіттофакторності.

^ ^ ^ ^ ^ ^ ^ ^

Увага!

^ ^ ^ ^ ^ ^ ^ ^ Прикладом однофакторної концепції можна вважати ^ ^ ^ ^ ^ ^ ^ ^

■ ^ ^ ^ марксистське вчення про націю, де з чотирьох її ознак чільне і визначальне ^ ^ ^ ^ ^ ^ ^ ^

^ ^ ^ ^ ^ ^ ^ ^ «^місце відіграє ознака спільності економічного життя. - ^ ^ ^ ^ ^ ^ ^ ^

ББагатофакторні концепції нації в якості основних прикмет нації визнають сукупність різних ознак чи їх різноманітну комбінацію. В концепціях такого гагу нку жодна з ознак чи прикмет не відіграє доміну юної чи визначальної ролі.

В середовищі українських соціологів в еміграції найбільшого розповсюдження дістали власне концепції багатофакторності. Так, засновник Українського інституту громадознавства у Празі *М.Шаповал* аналізує процеси етногенезу та націогенезу і стверджує, що проміжними ступенями розвитку етносу були *Фплем'я*, *^народність* і *Шниція*. Плем"я характеризується чинниками мови, релігії і раси. Народність є верства мовно-територіальна.

Нація є складним соціальним скупченням, що характеризується чинниками мови, території та держави.

А/. Шаповал

Об'єктивні ознаки нації вигворюють складні комбінації, що розвиваються в історично-просторових формах, коли одна з них змінює іншу.

2. Суб'єктивістська концепція нації розглядає останню як єдність, самоусвідомлювану людьми. Серед багатьох прихильників цієї концепції можна назвати українських соціологів в еміграції *В.Старосольського* та *О.-І.Бочковського*.

Нація є спільнотою, основою якої є ірраціональна стихійна воля. Вона твориться інстинктом, психічною прихильністю та настроями членів гурту, що утримує її як зв'язану внутрішню цілісність.

В.Старосольський

* Отже, основна сутнісна характеристика нації - це національна свідомість, воля і бажання належати до певної спільноти. Джерелом творення національної спільноти та тією силою, якою вона існує, виступає стремління до політичної самодіяльності і самостійності, боротьба за суверенність і створення власної незалежної держави.

Основний мотив концепції *О.-І.Бочковського* збігається з положеннями *В.Старосольського* про визначальну роль психічного чинника - національної свідомості, який об'єднує і перетворює первісний народ у новітню націю. У

зв'язку з цим він розрізняє **етногенез** (тобто процес творення європейських народів з УШ по ХУШ ст.) та **націогенез** (тобто процес творення націй, розпочатий з часу Французької революції 1789 р). Націогенез завершується утворенням новітньої нації, яку Бочковський розуміє як окрему суспільно-культурну особовість, індивідуальність, постала шляхом масового усвідомлення себе як самості. Ним особливо підносяться національна свідомість і воля як. вирішальні сутнісні ознаки нації. Завершується праця Бочковського міркуваннями про відносини між нацією і державою.

Розвиток нації історично і неминуче приводить до утворення власної держави, <• якщо нація ще не в стані створити її, то держава може й має виплекати зі свого інонаціонального населення одну націю.

О.Бочковський

3.Синтезовані концепції націй характеризуються пошуками якогось проміжного підходу до нації, її нового, синтетичного поняття, яке включає комбінацію елементів суб'єктивістської та об'єктивістської концепцій. Таку спробу здійснює професор Колумбійського університету (США), українець за походженням *О.Мотилі*.

Націю сьогодні можна розуміти як сукупність людей, об'єднаних певною системою символів і знаків, які ними поділяються і відрізняють одну національну спільноту від іншої і які свідомі цього. До таких символів і знаків належать спільні способи і знакти комунікації, мова, спосіб мислення, поведінки, міфологія, символічні вартості тощо.

О.Мотилі

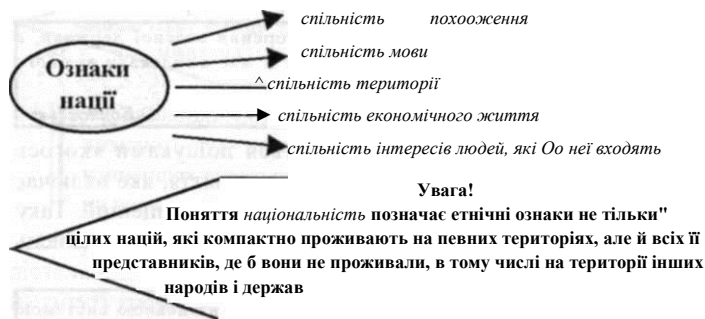
Як бачимо, тут міститься спроба поєднати певні об'єктивні характеристики нації (насамперед систему культурних вартостей і символів) з суб'єктивним прагненням належати до цієї спільноти. Такий підхід можна вважати найбільш поширеним у сучасній соціологічній думці - як західній, так і українській.

Незважаючи на існування різноманітних підходів і концепцій етносу і нації, уявляється можливим дати їх сучасні соціологічні тлумачення.

ФЕтнос - це специфічна природно-соціальна і антропологічна стала спільнота людей, яка виникає і розвивається на основі єдності природно-ландшафтних умов, кровної спорідненості, мови, особливостей зовнішнього вигляду, спільної культури і релігії, яка володіє самоусвідомленням себе як соціальної солідарності і відмежуванням себе від інших спільнот.

ШНація ж - це поліетнічна соціальна спільнота людей, що історично склалася, яка виникла і розвивається на основі спільності їх території, економічних зв'язків, особливостей національної самосвідомості, психічного складу, єдиної уніфікованої мови в її літературній формі, поліфонічної культурі з своєю системою цінностей і символів, державно-правового регулювання усіх сфер життєдіяльності.

Якщо етнос є спільнотою, утвореною на культурно-історичних та духовно-регулятивних засадах, то нація є утворенням політико-правовим і соціально-економічним. Єднає їх те, що нація є вищою формою існування етносу. Раса вказує на рідство за кров'ю, а нації можуть (і мають) існувати в процесі сумісного життя і "змішування" представників різних рас. Саме дана обставина характеризує нації всіх країн. По суті, немає нації, всі представники якої відносилися б тільки до однієї раси.

14.3. Концептуальні схеми етносоціології і соціології нації

Відповідно до розглянутих підходів до розуміння нації існують і основні концептуальні схеми її розвитку, або патогенезу, тісно пов'язані з соціальною практикою.

В межах **об'єктивістського напрямку** прибічники однофакторного перебільшують роль і значення одного чинника, зазвичай економічного. Це приводить до тверджень, що в сучасну добу економічне життя має тенденцію до інтеграції та створення світової економічної системи, де національні явища поволі втрачають своє значення і нація поступово відмирає. Прикладом такого роду процесів часто слугують глобалізація, створення Європейської Спільноти з руйнацією кордонів, об'єднанням економічного і політичного життя, запровадженням єдиної валюти тощо.

На думку вчених, які визнавали однаково важливу роль декількох факторів у національному розвитку, з часом переважна більшість об'єктивних ознак нації втрачає своє значення і у своєму розвитку людство прийде до якихось безнаціональних форм об'єднання. Як бачимо, в кінцевому підсумку прихильники «діофакторності і багатфакторності» приходять до майже тотожних висновків про повне занепад національних характеристик і поступового відмирання нації. Помірковавши позицію у поглядах на патогенез займав український соціолог *Чапюван*. Не заперечуючи інтеграційних тенденцій у сучасному світі, він і на подальшу можливість утворення в майбутньому "громади національних ід", в якій би органічно поєднувалися інтернаціональні та національні

чинники у рівній мірі. Нація тоді не має спрямування до зникнення, а шукає можливостей до співпраці і рівноправних стосунків між національними державами.

Погляди представників *суб'єктивістського напрямку* щодо розвитку і майбутнього націй є більш послідовними. *По-перше*, націогенез передбачає проходження нацією певних етапів розвитку і переходу від культурницької фази свою існування до державницької.

Культурна нація мусить переступити межі тільки культурним устремління, гноби стати **«повною» нацією**. Домагання нацією держави є сутнісним критерієм нації

В.Стірусольський

По-друге, створення національної держави не є тією висхідною точкою, від якої починається занепад нації чи її розчинення серед інших етнічних організацій.

Насправді людство знає соціальну інтеграцію і диференціацію - два рухи, які відбуваються рівнобіжно в людському розвитку. Вони не виключають, а доповнюють один одного. Звідси будь-яке штучне національне і культурне винищення у майбутньому неможливе.

(?-), Бочковський

Бочковський передбачає консолідацію людства через об'єднання і вільний розвиток націй. Він прогнозує появу нової політичної системи - *націократії*, в якій вільний розвиток націй-держав створить гармонійне єднання всіх народів і де не буде жодних національних утисків і несправедливостей. Вживаючи слова Старосольського, у минулому, сучасності і в майбутньому знаходить прояв *"величава ритміка історії"*, в якій національний чинник може часом послаблюватися, але згодом знову набирати сили. Тому нація для українських соціологів не є засудженою на загибель формою суспільства. Вона ще далеко не вичерпала усіх своїх внутрішніх ресурсів розвитку.

Синтезований чи символічний підхід до націогенезу наголошує на тому, що національний розвиток відбувається з використанням як традиційних символів і знакових мереж, так і виробництвом нових. У такий спосіб нація створює стимули до спільного життя своїх представників, адаптуючись до нових, змінених обставин. Особливу роль у співжитті членів нації нині відіграють різного роду політичні події, які набувають значення символічної вартості. В якості такої події для консолідації нової української нації, наприклад, виступає грудневий (1991 р.) референдум з питання про незалежність. На думку *О.Мотилі*, він, і особливо *Акт про незалежність України*, вже став складовою частиною семіотично-символічної мережі тих людей в Україні (незалежно від їх походження та національності), яку вони вважають своєю. Подібні приклади свідчать про творення нової української нації у значенні держави і громадянства.

Етнічна група - це та низка культурних ознак, які відрізняють одну групу від іншої. Головні визначальні ознаки етнічної групи - це мова, історія або походження, релігія, а також манера вбиратися та прикрашати себе. Етнічні ознаки повністю засвоюються в процесі культурного навчання, хоча іноді їх вважають **"природними"**.

Е.Гіденс

Увага!

∨∧

Нині серед соціологів, політиків, державних і громадських діячів домінує ідея української нації як тасамперед соціально-політичної спільноти, члени якої пов'язані єдиною територією, спільними економічними і політичними інтересами і усвідомлюють себе громадянами України незалежно від їх етнічної та релігійної приналежності, мови спілкування тощо. Те, що їх єднає, сьогодні є більш вагомим, ніж те, що їх розмежовувало в минулому: це - ідея побудови власної, незалежної держави особливої соціальної спільноти - Українського народу. Таке положення закріплене у Конституції України.

Таким чином, соціологія займається аналізом суспільства як органічної соціальної системи, утвореної з спільнот, до яких належить і нація. **Нація**, в свою чергу, виступає великою етносоціальною спільнотою, члени якої свідомі своїх спільних політичних, культурних, господарських та інших інтересів.

* Національні інтереси - це вибіркована скерованість нації на збереження своєї самобутньої життєдіяльності та її розвиток в усіх сферах суспільного життя у гармонії із загальнолюдськими цінностями та ідеалами.

Свій концептуальний вираз національні інтереси знаходять в національній ідеї, зміст якої зумовлений історичними епохами у житті нації та їх істотними соціальними характеристиками. Щодо суті національної ідеї, то в ній відображення й осмислення реального стану національного розвитку доведене до обґрунтування основної мети - досягнення національної незалежності і здобуття держави. Національні інтереси і національна ідея виступають збудником волі до практичних дій, особливо в часи національного відродження. Суть національного відродження полягає в усвідомленні нацією себе як активного дійового суб'єкта історії та сучасного світу.

14.4. Національне відродження України та роль етносоціології в розбудові українського суспільства

Кожний народ має душевний устрій такий же усталений, як і його анатомічні здібності. З цього "душевного устрою" виникають почуття, його думки, вірування, мистецтво, а також різного роду установи, які регулюють його суспільне життя.

Г.Лебон

Проблема національного відродження виступає однією з центральних в етносоціології включно з соціологією нації. Це зумовлено тим, що нині український народ, будуючи свою державу, відроджує досвід мшгулого з метою перетворення національного організму в масово свідому націю. Цей процес здійснюється ступенево. Професор Празького університету М.Грох вважає, що він для низки центрально- і східноєвропейських країн (до яких належить й Україна)

пкія лнгтгч у грчччтрчтту мотейт оенпштї фл-їч якої з нпступнттмн

Фази національного віл родженій я.	<i>академічна</i>	<i>УНа першій, академічній фазі певна нація</i>
	<i>культурницька</i>	<i>стає предметом уваги дослідників, які збирають</i>
	<i>політична</i>	<i>і публікують народні пісні і легенди, прислів'я, досліджують звичаї і</i>

вірування, складають словники, досліджують історію. РУ другій фазі -культурницькій-мова, яка раніше була предметом вивчення, стає літературної і загальнонавчальною у науці, технічній літературі, політиці, громадському житті, побуті і взагалі в місті (бо на селі нею користувалися здавна). ^Завершенням національного відродження і одночасно його політичною фазою є усвідомлення потреб політичного самоврядування та суверенності, висунення вимог власної держави та досягнення або реалізація цієї мети.

Своєрідність ситуації в Україні полягає в тому, що досягнення мети національного відродження - проголошення української самостійної незалежної держави - ще не означає остаточного вирішення завдань всіх трьох попередніх фаз відродження нації. В Україні не можна вважати повністю завершеною академічну фазу, бо нагромадження знань українського народу про себе лише розпочалося і триває. І Йдеться не тільки про повернення та очищення від фальсифікацій наукових здобутків українських соціогуманітарних наук. Слід нарощувати науковий потенціал сучасних соціогуманітарних дисциплін з метою одержання достовірної наукової інформації про націю- і державотворчі процеси в Україні. Дані сучасної науки мають стати основою державної національної політики в нашій країні.

Нині стоять і проблеми вирішення багатьох завдань культурницької фази: відродження культурних традицій, історичної свідомості, повернення в повному обсязі комунікативних функцій української мови в усіх регіонах України та на всіх шаблях суспільного життя - від Верховної Ради до школи і дошкілля, досягнення структурної повноти української культури та виведення її на світовий шабель. Нарешті, не знімаються з порядку денного завдання наповнення реальним змістом політичного самоврядування і суверенності, розбудова політико-правових норм національної свідомості як в окремих осіб спільноти, так і українського народу в цілому.

Отже, специфіка національного відродження в Україні полягає втому, що основні його фази не можна вважати завершеними із досягненням основної мети - здобуттям своєї власної держави. Консолідація української нації ускладнюється наявністю багатьох проблем етнонаціонального розвитку.

Звуження сфери вживання української мови.

Поділ населення України на три великі лінгвоетнічні групи: україномовних українців, російськомовних українців та російськомовних росіян. Навіть серед тих, хто вважає себе українцями, більше третини - російськомовні.

Існування різного ставлення до проблем державного суверенітету: прихильників входження України до міжнародного утворення на зразок союзу Росії та Білорусі нараховується значно більше у східному та південному регіонах, натомість в західному і частково у північному та центральному регіонах переважають прагнення до існування України як самостійної незалежної держави.

Наявність різних політичних симпатій населення у цих регіонах, коли на Сході традиційно підтримують ліві сили, а на Заході — праві сили і почасти центристів. Вибори до Верховної Ради у березні 2006 р. підтвердили поляризацію населення цих регіонів України за політичними уподобаннями.

Водночас наведені проблеми, багато з яких зумовлені сшдщиною радянських часів, не можуть перешкодити процесам поступової консолідації українського суспільства. Соціологи дедалі частіше фіксують факт поступового нівелювання різниць і відмінностей серед мешканців основних регіонів країни, тенденцію творення *єдиної політичної нації*, всі представники якої зможуть усвідомлювати себе українцями у сенсі громадянства, незалежно від своєї етносоціальної чи лінгвоетнічної приналежності. Цьому сприяє й виважена *державна національна політика* України, для вироблення якої великою мірою прислужилися й українські соціологи, досліджуючи проблеми етнонаціонального розвитку суспільства і постачаючи матеріал для його ініціювання законодавчих рішень і актів у цій сфері.

Етнополітика - це діяльність держави (або її структури) у сфері етносоціального життя суспільства, що передбачає розробку і здійснення заходів, спрямованих на регулювання міжетнічних стосунків та забезпечення функціонування існуючих етнічних структур.

В.Семух

Державна національна політика базується насамперед на Конституції України, Декларації про державний суверенітет України, Акті проголошення незалежності України, Декларації прав національностей України, а також на низці спеціальних законів. Зокрема, у Законі України "Про національні меншини" визначено статус, права та обов'язки осіб, що належать до титульної нації та інших етнонаціональних груп як колективних суб'єктів. Нині українське законодавство у цій галузі, і це визнано міжнародною громадськістю, є одним з найдосконаліших у Європі.

Одним з пріоритетів державної національної політики є збереження міжетнічного миру та стабільності у суспільстві. Україна - чи не одна з республік колишньої СРСР, де не відбулося міжетнічних та міжнаціональних конфліктів та зіткнень. До інших пріоритетів цієї політики відноситься віднайдення адекватних можливостей задоволення етнічних потреб як титульної нації (української), так й інших елементів етнонаціональної структури українського суспільства, тобто національних меншин, оскільки всі вони нині перебувають на стадії етно-політичного відродження. Завданням соціології нині є ґрунтовне дослідження проблем розвитку етнічної, культурної, мовної і релігійної самобутності етнонаціональних спільнот країни, вироблення науково обґрунтованих пропозицій] [резидентів, Верховній Раді, уряду України щодо формування і реалізації державної національної політики.

СУТТЄВО ІЙ^

Резюме

- ® *Етносоціологія - спеціальна соціологічна наука, що вивчає форми і закономірності життя етносоціальних спільнот (етносів, націй та етнічних груп). Їх спільне промивання, взаємодія та взаємозалежність. <2> Предметом етносоціології є взаємозв'язок загальних соціальних явищ і процесів з явищами і процесами етнічними, а об'єктом - особливості етнічних виявів соціального.*
- ® *Роль етносоціології в розвитку суспільства проявляється через реалізацію таких її соціальних функцій, як теоретико-пізнавальна, описово-інформаційна, світоглядна, критична, інтеграційна, функції шанування і прогнозування.*

- ® Основними поняттями етносоціології є етнос і нація. Етнос - це специфічна природно-соціальна і антропологічно стала спільнота людей яка виникає і розвивається на основі єдності природно-ландшафтних умов, кровної спорідненості, мови, особливостей зовнішнього вигляду, спільної культури і релігії, яка володіє самоусвідомленням себе як соціальної солідарності і відмежуванням себе від інших спільнот
- 3) Нація - це паліетнічна соціальна спільнота людей, що історично склалася, яка виникла і розвивається на основі спільності їх території, економічних зв'язків, особливостей національної самосвідомості, психічного складу, єдиної уніфікованої мови в її літературній формі, поліфонічної культури з своєю системою цінностей і символів, державно-правового регулювання усіх сфер життєдіяльності
- ® Основні тітання розвитку етносу і нації охоплюються поняттями етногенезу і націогенезу. Етногенез - це сукупність історичних явищ і процесів, пов'язаних з формуванням і функціонуванням етносів, що володіють сталими ознаками, які проявляються в особливостях господарювання, мові, культури, психології і поведінки членів і(их етносів.
- ф Націогенез - шлях розвитку нації як вищої форми етносу від етапу її дьормування до утворення власної держави ф Національне відродження - процес відновлення політичного, культурного, економічного життя нації в нових умовах, пов'язаних насамперед із здобуттям власної суверенної держави.
- ® Державна національна політика (етнополітика держави) - це діяльність держави (або її органів) у сфері етносоціального життя суспільства, що передбачає розробку і здійснення заходів, спрямованих на регулювання міжетнічних стосунків та забезпечення функціонування існуючих етнічних структур.

Т І Запитання для роздумів, самоперевірки, повторення

- 1.Яке співвідношення існує між соціологією, етносоціологією, соціологією націй? 2.Що Ви розумієте під поняттям етнічний ренесанс? В чому полягають його причини? 3.Коли і ким у науковий обіг вводиться термін етносоціологія? 4.В чому полягає відмінність між предметом і об'єктом етносоціології? 5.Як Ви розумієте співвідношення соціального і етнічного? Поясніть свої міркування. 6. Що таке соціологія націй та які процеси і явища вона вивчає? 7.Назвіть основні соціальні функції етносоціології та розкрийте їх суть. 8. Назвіть основні підходи до розуміння етносу та поясніть відмінності між ними. 9.Що, на Вашу думку, є основним у визначенні нації: а) суб'єктивні чинники; б) об'єктивні чинники; в) сукупність різноманітних факторів.
10. Що таке національне відродження? Поясніть, в чому полягає специфіка національного відродження України.

ТЕМА 15

ОРГАНІЗАЦІЯ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ, МЕТОДИ ЗБИРАННЯ ТА АНАЛІЗУ СОЦІОЛОГІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ

А попередніх розділах йшлося в основному про

і іом ініція і а іу:еві № *

соціологічні теорії Третім важливим рівнем у структурі соціологічних знань < знання, які одержують у наслідок первинного узагальнення Оаних конкретііо-соніо.нігічних досліджень іКСД). А сі три рівня і доповнюють один одного, що дає змогу одержати під час вивчення соціальних явіііі і процесів науково обґрунтовані результати.

Про те, у чому полягає конкретно-соціологічне дослідження, як його краще підготувати, організувати і провести, а, зібравши об'єктивний емпіричний матеріал, правильно обробити, проаналізувати його і оформити отримані результати у відповідних документах, і йдеться у цьому розділі.

С) План (логіка) викладу і засвоєння матеріалу:

- 14.1. Конкретно-соціологічне дослідження: поняття, етапи, види.**
- 14.2. Програма і робочий план конкретно-соціологічного дослідження. Вибірка.**
- 14.3. Методи збору та аналізу соціологічної інформації.**

15.1. Конкретно-соціологічне дослідження: поняття, етапи, види

* Під КСД зазвичай розуміють систему логічно послідовних методологічних, методичних і організаційно-технічних процедур, підпорядкованих єдиній меті: отримати точні об'єктивні дані про соціальне явище чи процес.

Поняття " конкретно-соціологічне дослідження" недоречно пов'язувати лише з гіркладною соціологією, наприклад, з вивченням * ціннісних орієнтацій особистості, ^проблем сім'ї, ^споживання або Сформування громадської думки. Такий підхід, на наш погляд, звужує можливість соціологічного пізнання, залишає в тіні його теоретико-методологічну спрямованість, апріорі обмежує

можливості соціології як науки, ігнорує одну з важливих сторін емпіричного пізнання - роль теоретичних концепцій у прикладних дослідженнях які визначають не лише якість соціологічного аналізу, а й висновки самих конкретно-соціологічних досліджень. У конкретно-соціологічному дослідженні не повинно бути суворої дихотомії: *теорія і емпірія*. Формальши поділ можестгюичшпгтг розрив між теорією і прикладними дослідженнями в соціології, завадити соціологам-практикам теоретично осмислити власні дані, примушуючи представішків теоретичного напрямку "*працювати*" на рівні абстракції, ідеалізованих об'єктів, що віддаляє їх від соціальної реальності.

Увага!

У 1949 р. побачила світ книга відомого американського соціолога-теоретика Роберта Мертона "Соціальна теорія і соціальна структура" де її автор виступив із заявою про необхідність взаємодії емпірії з теорією і зазначав, що кінець 40-х років є етапом реалізації цього побажання.

*Отже, КСД - це процес, який охоплює теоретико-методологічні й емпіричні рівні пізнання, тобто йдеться про діалектичний процес, у якому поєднуються дедуктивний індуктивний методи пізнання, що забезпечує цілісність пізнання і уявлень про соціальні явища.

Не треба ототожнювати і протиставляти одне одному такі різновиди соціологічного дослідження, як теоретичне й емпіричне, кожне з яких має свій гносеологічний статус і методологічну роль у структурі соціологічного дослідження:

я> для теоретичного соціологічного дослідження вирішальне значення має глибоке узагальнення нагромадженого матеріалу в галузі соціального життя;

•=> в центрі емпіричних соціологічних досліджень знаходиться само нагромадження, збір фактичного матеріалу у вказаній галузі (на підставі опитування, аналізу документів, спостереження, даних статистики і т. д.) і його первинна обробка, включаючи і початковий рівень узагальнення.

Що стосується відмінностей між фундаментальними і прикладними соціологічними дослідженнями, то основою для такого поділу є відмінність у цілях і завданнях, які ставлять перед ними: одні спрямовані на побудову і вдосконалення теорії та методології, на збагачення основ самої соціологічної науки, інші - на вивчення практичних рекомендацій у цій галузі. І ту й іншу спрямованість можуть мати як теоретичні, так і емпіричні дослідження.

Соціологічне дослідження треба відрізнати від соціального дослідження. Соціологічні дослідження складають "ядро" більш широких соціальних досліджень - суспільствознавчих досліджень.

І Соціальними є дослідження, які проводяться і в інших суспільних науках - в економічній науці, політології, правознавстві, етнографії, демографії, культурології, психології і т. д.

Соціологія ніколи не була і не є монополістом на такі дослідження, в тому числі і на конкретно-соціальні, емпіричні. На рівні емпіричних, конкретно-соціальних досліджень в інших суспільних науках і емпіричних соціологічних студій

виявляється тісний зв'язок і взаємодія цих наук і соціології (передусім, безпосередньо зі спеціальними і галузевими соціологічними теоріями).

Конкретно-соціологічне дослідження має ряд етапів свого здійснення, які різняться один від одного характером і змістом, формами і процедурами дослідницької діяльності.

Етапи кч) і ік-ре шо-со і ііо. і оі і • н і огодослі,тження

1. Розробка програми і робочого плану. Визначення предмета і завдань дослідження, робочої гіпотези, методів дослідження, виконавців і строків.

2. Підготовка до збору інформації. Розробка документів програмового збору інформації, пілотажне дослідження.

3. Збір інформації. Спостереження, опитування, експеримент, вивчення документів

4. Обробка інформації. Перевірка, групування, зведення, обчислення відносних величин, побудова статистичних рядів, складання таблиць тощо.

5. Оцінка результатів. Інтерпретація даних, формулювання висновків, оформлення звіту про дослідження, розробка пропозицій.

6. Реалізація результатів дослідження.

Розрізняють такі основні види конкретно-соціологічного дослідження: •=>за метою їх проведення - ♦теоретичні й *емпіричні;

Оза частотою проведення - * разове, * повторні (останнє може бути когортним, панельним і мошторійновим); ♦^■заглибиною вивчення проблеми - ^розвідувальні, *описові, *аналітичні; •=>за способом забезпечення репрезентативності - *суцільне, *локальне,

♦ вибіркове;

•=>за масштабом проведення - * міжнародне, * загальнонаціональне, ♦регіональне, *галузеве.

Вид конкретно-соціологічного дослідження визначається характером **Ц поставлених мети її завдань, глибиною аналізу соціального процесу і т.д.*

За умов **суцільного дослідження** об'єктом є вся сукупність респондентів, яка належить до якоїсь спільноти або групи. Найкрупніша з таких спільнот - населення країни. Але є і більш дрібні, наприклад: персонал підприємства, мешканці невеликого міста, села тощо. Різновидом суцільного дослідження є перепис населення. До речі останній перепис в Україні проводився у грудні 2001 р.

Монографічним є дослідження, спрямоване на вивчення певного соціального явища або процесу на одному об'єкті, який є представником цілого класу подібних об'єктів. При **вибірквому дослідженні** описується лише репрезентативна група.

* **Теоретичні дослідження** спрямовані на глибоке узагальнення зібраного фактичного матеріалу та отримання на цій основі нового знання про об'єкт пізнання. * **Емпіричні дослідження** спрямовані на розв'язання конкретної соціальної **проблеми**.

***Розвідувальне** (або пілотажне, зондажне) **дослідження** - найпростіший вид соціологічного аналізу. Йде випробування інструментарію, тобто методичних документів: анкети, бланк-інтерв'ю, опитувального листа, карток спостереження. карток вивчення документів та ін. І Іроірамата інструментарій такого дослідження

спрощен. Сукуганості, що обстежуються, невеликі: від 20 до 80-100 чоловік.

Розвідувальне дослідження, як правило, випереджає глибоке вивчення проблеми. Уточнюються мета, гіпотези, завдання, питання, їх формулювання. Проводити таке дослідження особливо потрібно у тих випадках, коли проблема вивчена недостатньо або ж взагалі постає вперше. Розвідувальне дослідження дає змогу отримати оперативну соціологічну інформацію.

♦ Найвагомішим видом соціологічного дослідження є *аналітичне дослідження*. Воно не лише описує елементи явища або процесу, що вивчається, але й дозволяє виявити причини, які лежать в його основі. Пошук причинно-наслідкових зв'язків - головне призначення цього дослідження. Якщо в описовому дослідженні встановлюється зв'язок між характеристиками явища, що вивчається, то в аналітичному з'ясовується, чи має цей зв'язок причинний характер і що є основною причиною, яка визначає те або інше соціальне явище. В аналітичному дослідженні вивчається сукупність багатьох чинників, що обумовлюють те або інше явище. Зазвичай їх класифікують як *основні і неосновні, постійні і тимчасові, контрольовані і не контрольовані* і т. д.

Аналітичне дослідження неможливе без детально розробленої програми і відпрацьованого інструментарію. Воно переважно завершує розвідувальне й описове дослідження, в ході яких збирають відомості, які дають попереднє уявлення про певні елементи соціального явища або процесу. Аналітичне дослідження найчастіше має комплексний характер. За методами, які використовують, це дослідження багатше, різноманітніше, ніж розвідувальне й описове дослідження.

^ *Описове дослідження* - більш складний вид соціологічного аналізу. З його допомогою отримують емпіричну інформацію, яка дає відносно цілісне уявлення про соціальне явище, що вивчається. До описового дослідження відносяться у тому випадку, якщо об'єкт аналізу - відносно велика сукупність, яка відрізняється різними характеристиками, наприклад, трудовий колектив великого підприємства, де працюють люди різних професій, статі, віку, стажу праці і т. д. Виділення в структурі об'єкта вивчення відносно однорідних груп (наприклад, за рівнем освіти, віку, професій) дає змогу оцінити, порівняти характеристики, що цікавлять дослідника, виявити наявність або відсутність зв'язків між ними. В описовому дослідженні може бути застосовано один або декілька методів збору емпіричних даних. Поєднання методів підвищує достовірність інформації, дає змогу зробити більш глибокі висновки і обґрунтовані рекомендації.

Для визначення видів КСД використовуються й інші критерії, пов'язані з формою і характером проведення дослідження. Залежно від того, у статичності чи в динаміці вивчається соціальне явище, виділяють два види соціологічного дослідження: *разове і повторне*.

* *Разове дослідження* дає інформацію про стан об'єкта аналізу, про кількісні характеристики якогось явища або процесу в момент його вивчення. Таку інформацію називають статичною, оскільки віддзеркалює нібито моментальний "зріз"

характеристик об'єкта і не дає відповіді на питання про тенденції його змiну часу.

* *Повторне дослідження* - це дослідження одного й того ж або різних контингентів, які проводять декілька разів, через певні проміжки часу, в однакових або відмінних соціальних умовах.

Розділяють когортні, панельні й лонгitudні повторні дослідження.

Об'єктом *когортного дослідження* є певна вікова група (когорта), яка залишається постійною в часі повторних досліджень.

За умов *панельного* дослідження обстежуються одні й ті ж люди через однакові часові інтервали (через певну кількість років, за умов здійснення якогось соціального заходу тощо).

Лонгitudним називають дослідження, момент повторення якого визначається з врахуванням генези сукупності, що вивчається, тобто з досягненням цією сукупністю певної стадії свого розвитку.

Новою і перспективною формою організації соціальної інформації є *Асоціальний моніторинг* - цілісна система, яка дає змогу фіксувати, зберігати і здійснювати первинний аналіз одержаних даних про динаміку соціальних процесів, що відбуваються у конкретному пункті, регіоні, країні в цілому. Збір даних у формі моніторингу передбачає наявність теоретичної бази і технічних засобів його здійснення.

Теоретичною базою моніторингу слугує програма збору інформації, розробка форм представлення і збереження цієї інформації, *технічною* - розгалужена мережа каналів зв'язку, яка охоплює всі об'єкти спостереження, головний обчислювальний центр та інші (обласні, районні, міські) обчислювальні центри.

Як правило, в системі моніторингу виділяють дві підсистеми: соціологічний і статистичний моніторинг. *Соціологічний моніторинг* є цілісною системою визначення змін у суспільстві на підставі аналізу масових уявлень про них. Для цього проводяться щомісячні і щоквартальні експрес-опитування з найбільш актуальних проблем. *Статистичний моніторинг* - це система одержання кількісних характеристик - статистичних показників і коефіцієнтів про різні сфери суспільного життя. Йдеться про збір показників соціальної, моральної і економічної статистики, необхідної для ефективного аналізу явищ в економічній, соціальній, політичній та інших сферах.

ОСНОВНІ риси соціального МОНИТОРИНГУ: охоплення найбільш значних соціальних явищ в суспільстві; наявність певного постійного складу показників та індикаторів (соціологічних і статистичних); наявність тимчасових показників, які доповнюють основну систему і які змінюються залежно від потреб користувача, що забезпечує гнучкість системи моніторингу; передача даних каналами зв'язку на центральний обчислювальний центр. їх обробка і збереження; проведення моніторингу з єдиного організаційного центру. організація доступу споживачів до наявної інформації.

ОСНОВНІ Правила Проведення СОЦІАЛЬНОГО МОНИТОРИНГУ: проведення соціологічних опитувань і статистичного спостереження на одних і тих же територіях або адміністративних одиницях; узгодженість термінів збору соціологічних і статистичних даних; цілісність і міждисциплінарність збору даних; відповідність даних критеріям

кореляції соціологічних і статистичних даних; наявність, збереження і поповнення єдиного банку соціальної інформації.

Зазначимо, що в Україні з 1996 р. центром "Соціальний моніторинг" при Українському інституті соціальних досліджень видається інформаційний бюлетень, в якому публікують дані моніторингу громадської думки.

Моніторинг громадської думки торкається соціально-політичних орієнтацій населення, його ставлення до різних суспільно-політичних інституцій, рівня життя та соціального самопочуття громадян України, їхньої думки щодо різних соціальних проблем та окремих подій суспільного життя, електоральної поведінки, рівня соціальної напруги та виміру конфліктного потенціалу населення України тощо. Матеріали інформаційного бюлетеня готують за підсумками щомісячного масового репрезентативного опитування населення України, яке проводять у дванадцяти регіонах, або усіх областях, м. Києві та АР Крим. Загальна істотність опитувань складає від 1800 до 3000 респондентів. Інформація подається у вигляді графіків і таблиць, які супроводжуються коментарем на підставі аналізу розбіжностей за статтю, віковими групами, рівнем освіти та регіональним розподілом населення. Деякі з видань були присвячені, наприклад, проблемам дитинства, жінок, молоді. Матеріали, розміщені в інформаційному бюлетені, широко використовують працівники державних структур, громадських організацій, політичні лідери, науковці-суспільствознавці, журналісти різних засобів масової інформації, широкий загал.

15.2. Програма і робочий план конкретно-соціологічного дослідження.

Вибірка

Програма конкретно-соціологічного дослідження

В практиці КСД надається особливо важлива увага складанню програми досліджень. Саме з неї, а не із складання питальника (*анкети*) починається підготовка соціологічного дослідження.

*Під програмою КСД розуміють документ, що вміщує методологічні та процедурні передумови наукового пошуку. В ній викладаються основні завдання дослідження, методика та техніка збору та обробки соціологічної інформації. У програмі КСД реалізується зв'язок між: У соціологічними методами;

У загальносоціологічною теорією та соціальними фактами, що вивчаються;

> суб'єктом та об'єктом соціологічного пізнання;

> структурними елементами, що складають програму;

У дослідницькими групами та окремими виконавцями, що взаємодіють у процесі вивчення об'єкту;

•*> дослідниками та практичними працівниками, що відпрацьовують рекомендації соціологів.

Увага!

У Розробка програми - обов'язкова умова соціоло- х. гічного дослідження. У ній відображена структурна х^ **У** організація соціологічних знань та навичок, необхідних для х. **У** проведення дослідження, закладається механізм отримання теоретичних **У** висновків дослідження та розробки практичних рекомендацій. Якщо соціолог. х. приступаючи до польового дослідження, має готову програму, то і його дії, і контроль за цими діями будуть логічними, послідовними. Програма х. соціологічного дослідження створює можливість оптимального **У** **Н.** зв'язку соціолога, як суб'єкта пізнання, з людьми, яких він **У** вивчає, та має значення при аналізі та корегуванні їх **У**

х. _____ Дій. _____

Програма КСД складається з двох частин (розділів): методологічної та процедурної. **Методологічна частина** починається з опису проблемної ситуації, де відбивається важливе завдання складання програми - визначення об'єкта та предмета дослідження. Потім формулюються цілі та завдання дослідження. Не зважаючи на ілюзію суб'єктивності, мета завжди є об'єктивною, тобто тісно пов'язаною з суспільною практикою, та виражає потреби людей. Розробка системи основних та неосновних завдань забезпечує комішескігий характер дослідження, чергування його теоретичних та практичних аспектів. Постановка завдань надає систематичності всьому дослідженню, дисципліну є дослідницький колектив. З метою використання єдиного понятійного апарату в ітїроїрамї визначаються основні поняття, їх емпірична **інтерпретація** та **операціоналізація**, тобто відбувається їх теоретичне уточнення, знаходження їх аналогів соціальній дійсності (емпіричних індикаторів) та засобів заміру чи фіксації індикаторів (індексів). Цей етап дослідження неможливий без попереднього визначення та системного аналізу об'єкта. Важливе місце в розробці програми дослідження займає формулювання **гіпотез**, які конкретизують ціль дослідження та є його головним методологічним інструментом. Окрім формулювання гіпотез, програма включає вказівку способів їх підтвердження та перевірки. Зупинимось детально на окремих структурних елементах нього розділу.

Ф Проблема і проблемна ситуація. Ці поняття не є тотожними, хоча й тісно пов'язані між собою. Іноді проблема є ширшою за проблемну ситуацію, а може бути й так, що проблемна ситуація включає декілька проблем. Проблемна ситуація може розглядатися в межах однієї проблеми, але може бути вузкою або ширшою за неї. Якщо проблема - це якесь нерозв'язане завдання, то проблемна ситуація - це квітєсенція проблеми (однієї чи декількох), протиріччя, яке підлягає емпіричному дослідженню. Розрізняють проблеми соціальні і наукові.

◆ **Соціальна проблема** - життєве суспільне протиріччя, яке потребує організації цілеспрямованих дій на його усунення. **Наукова проблема** - це стан "знання про незнання", коли фіксується протиріччя між знаннями про потреби суспільства в певних діях і незнанням способів і засобів здійснення цих дій. **Постановка наукової проблеми** - це завжди вихід за межі вивченого у сферу недослідженого. **Соціальні проблеми** мають різні масштаби: У проблеми невеликих соціальних груп (навчальних, професійних колективів);

> проблеми локальних територій (на рівні мікрорайону або невеликого поселення);

^ проблеми, що торкаються інтересів великих соціальних груп (наприклад, професійних, конфесійних, етнічних, вікових);

► проблеми соціальних інститутів (сім "ї, освіти, армії, релігії і т. д.);

► *проблеми цілих регіонів (західних областей України, автономної республіки Крим і т. д.); І**
проблеми, що торкаються потреб та інтересів всього суспільства (соціально-економічні, соціально-політичні та ін.).

Програма конкретно-соціологічного дослідження

Теоретико-методологічний *роїдін: обґрунтування проблеми, визначення об'єкта та предмету дослідження: визначення мети дослідження; логічний аналіз основних понять дослідження (теоретична, структурна та факторна інтерпретація, операціоналізація); формулювання робочих гіпотез та постановка завдань дослідження.*

Процедурний розділ: *обґрунтування системи одиниць обстеження, побудова вибірки; обґрунтування методів збору первинної соціологічної інформації; розробка логічної структури інструментарію; розробка логічних схем обробки та аналізу інформації.*

Формулювання, розробка соціальної проблеми потребує міждисциплінарного підходу (це відзначальна риса емпіричного соціологічного дослідження), використання соціологом знань інших дисциплін (соціальної філософії, економіки, політології, психології, права, педагогіки і т. д.), здійснення аналізу проблеми (системного і функціонального). Лише після логічного аналізу проблеми дослідник може сформулювати проблеми} ситуацію.

Елементи теоретико-методологічного розділу програми КСД

Проблема - це реальна життєва ситуація, що містить соціальне протиріччя, яке вимагає розв'язання.

Об'єкт - це частина об'єктивної реальності, на яку безпосередньо спрямований процес пізнання (соціальний процес, сфера соціального життя, трудовий колектив, певні суспільні відносини та ін.).

Предмет дослідження - ідеї, властивості, характеристики, притаманні об'єкту (наприклад: об'єкт - колектив, предмет соціально-психологічний клімат колективу), які потребують вивчення.

Мета дослідження - те, заради чого проводиться дослідження. **Задачі** - логічні етапи досягнення мети дослідження.

Логічний аналіз понять - структурно-логічне впорядкування основних понять дослідження, яке включає:

^теоретичну інтерпретацію, що дає змогу з'ясувати зміст понять;

У структурну інтерпретацію, завдяки якій можна визначити сукупність елементів того чи іншого поняття;

>факторну інтерпретацію, яка дає змогу з'ясувати систему зв'язків поняття із зовнішніми об'єктивними та внутрішніми суб'єктивними умовами, що впливають на основну властивість об'єкту дослідження;

У емпіричну інтерпретацію (операціоналізація), що дає змогу зафіксувати та заміряти емпірично якості та властивості об'єкта за допомогою сукупності об'єктивних та суб'єктивних показників-індикаторів.

Гіпотеза - очікуваний результат дослідження, наукове припущення, що висувається для пояснення фактів, явищ та процесів, пов'язаних з досліджуванним протиріччям реальної дійсності. У ході дослідження гіпотеза має бути або підтвердженою, або спростованою. Гіпотеза формулюється з використанням понять, які попередньо були інтерпретовані та операціоналізовані.

^Об'єкт дослідження. Під об'єктом в соціологічному дослідженні розуміється галузь соціальної дійсності: соціальні групи, інститути, процеси, відношення, які містять певні соціальні протиріччя, породжують проблемну ситуацію і на які спрямований процес наукового пізнання (В. А. Ядов). В широкому розумінні слова об'єктом соціологічного дослідження є люди, об'єднані в різні спільності, групи, організації або втягнуті у різні

соціальні процеси. Саме люди є носіями певної соціальної проблеми. Визначення об'єкта соціологічного дослідження передбачає фіксацію його основних ознак:

Ф просторової (країна, регіон, місто, підприємство і т. д.);

Ф часової (період і строки проведення дослідження);

Ф галузевої (вид діяльності, що вивчається, - промисловість, комерція, освіта, медицина і т. д.).

Важливо також зробити опис об'єкта дослідження як частини цілого (у цьому випадку здійснюється його функціональний аналіз) і як якогось автономного цілого, яке складається із частин (тобто проводиться аналіз внутрішньої будови об'єкта. Наприклад, студентська молодь як соціальний об'єкт може бути розглянута як цілісність, яка складається з чоловічої і жіночої статі, різних вікових груп, різного соціального походження і т. д. Під час аналізу об'єкта визначається хоча б приблизна величина генеральної сукупності.

ФПредмет дослідження - найбільш суттєві сторони об'єкта дослідження, які характеризують протиріччя, що в ньому виникли; ті або інші ідеї, властивості, характеристики об'єкта, пізнання яких необхідно для розв'язання проблемної ситуації. Один і той же об'єкт (наприклад, студентська молодь) може вивчатися з позицій різних молодіжних проблем і, отже, передбачає багато предметів. Якщо дослідника цікавлять лише форми дозвільної діяльності студентів якогось вищого навчального закладу, тоді об'єкт дослідження - студентський колектив, а предмет - форми дозвільної діяльності. Предмет соціологічного дослідження передбачає, але, як правило, не збігається з об'єктом. Об'єкт і предмет лише годі можуть збігатися, якщо необхідно пізнати всю сукупність закономірностей розвитку і функціонування конкретного соціального об'єкта. Наприклад, вивчити основні закономірності формування студентства як соціальної верстви. Але це вже виходить за межі прикладного соціологічного дослідження, це компетенція спеціальної теорії.

Як і об'єкт, предмет також вимагає обмеженості в просторовому і часовому відношенні. Предмет емпіричного дослідження є частиною предмета теоретичного дослідження. Перехід від теоретичного до емпіричного, і навпаки, здійснюється за допомогою операціоналізації виділених понять.

ФМета і завдання дослідження. Аналіз будь-якої проблемної ситуації можна провести в теоретичному або прикладному напрямках залежно від мети дослідження. Мета дослідження може бути сформульована як *теоретична*. Тоді при підготовці програми основна увага приділяється теоретичним і методологічним питанням: вивченню наукової літератури з проблеми, що цікавить, побудові концепцій предмета дослідження і т. п. У цьому випадку об'єкт дослідження визначається після того, як виконана попередня теоретична робота.

При постановці *прикладних* практичних завдань, перш за все, визначається, які конкретні цілі ставляться перед дослідником, після чого за допомогою наукової літератури з'ясовується: чи немає типового розв'язання цих завдань, віднаходяться варіанти типових рішень стосовно до конкретних умов.

Отже, мета - це загальна спрямованість дослідження, очікуваний кінцевий результат. Для більш чіткого з'ясування мети її деталізують, і в програмі на основі мети розробляється система основних і неосновних завдань дослідження. Головним може бути як теоретичне, так і практичне завдання. Це залежить від замовлення на дослідження, але головне завдання обов'язково повинно бути центральним питанням дослідження. Огж, завдання дослідження - це сукупність конкретних цільових установок, в яких формулюються вимоги до аналізу і розв'язання проблеми, це свого роду сходинки для сходження до мети.

ФГіпотези дослідження. Базою наукових узагальнень є факти, які соціолог може одержати в результаті соціологічного дослідження. Розвиток наукових знань свідчить, що одного лише опису того чи іншого об'єкта недостатньо для отримання достовірних даних і формулювання теоретичних висновків. Потрібне ширше бачення його у перспективі, а то і наукове передбачення, прогноз на майбутнє. Першою сходинкою до такого прогнозу є гіпотеза, яка висувується у будь-якій науці.

1+Гіпотеза в соціологічному дослідженні - це науково обгрунтована уява про структуру соціальних об'єктів, характер елементів і зв'язків, які утворюють ці об'єкти, про механізм їх функціонування і розвитку.

Наукова гіпотеза може бути сформульована тільки в результаті попереднього аналізу досліджуваного об'єкта. Вона повинна:

По-перше, узгоджуватися з новими теоріями, істинність яких підтверджена соціальною практикою.

По-друге, важливою вимогою є відповідність гіпотези існуючим і перевіреним фактам. Іноді останні вступають у суперечність з висунутою гіпотезою, що є сигналом щодо її переосмислення і висунення нової гіпотези.

По-третє, гіпотезу треба формувати так, щоб її можна було легко перевірити у процесі соціологічного дослідження. Перевірити її можна за допомогою спеціально розробленої методики, якою соціолог повинен вміло користуватися. Гіпотези відображають досліджуваний об'єкт у цілому, його структуру і механізм функціонування, які недоступні прямому спостереженню. Таку загальну гіпотезу отримують при попередньому аналізі досліджуваного об'єкта.

По-четверте, гіпотеза повинна піддаватися логічному аналізу, який встановлює її несуперечливість. До операцій, що встановлюють несуперечливість гіпотези, належать не тільки логічні правила, а й операційні визначення. Останні дають змогу соціологу позбутися довільного тлумачення термінів висунутої ним гіпотези.

В окремих випадках одна й та ж наукова гіпотеза підтверджується одними фактами і заперечується іншими. Тому факти потрібно правильно й однозначно пояснювати. Лише за цієї умови вони можуть бути засобом перевірки гіпотези. Використання фактів з метою перевірки адекватності гіпотези передбачає активну розумову діяльність і не зводиться до пасивного спостереження, простого сприйняття чуттєво даного. Якщо виведені з гіпотези висновки підтверджуються результатами дослідження і самою соціальною практикою, це свідчить про істинність запропонованої гіпотези, в іншому випадку гіпотезу відхиляють. Для підвищення підтверджуваності гіпотези рекомендується керуватися таким правилом: висувати кілька взаємопов'язаних гіпотез. Хоча таким шляхом не розв'язати проблему істинності гіпотези, однак підвищується ймовірність її обгрунтування.

Розрізняють описові та пояснювальні гіпотези. *Описові гіпотези* - це уявлення про структурні і функціональні зв'язки досліджуваного об'єкта. Вони можуть стосуватися і класифікації характеристик соціального об'єкта. *Пояснювальні гіпотези* являють собою уявлення про причинно-наслідкові зв'язки, що існують у досліджуваному об'єкті і потребують експериментальної перевірки.

Флогічний аналіз основних понять (їх інтерпретація і операціоналізація). При розробці програми важливо виділити основні поняття. Логічний аналіз понять потребує глибокого і точного пояснення їх змісту і структури. Потім визначається співвідношення елементів, властивостей соціального явища, що досліджується. Аналіз цих елементів і властивостей дає досліднику реальну уявлення про стан (статичну, динамічну) соціологічного явища, що досліджується. Наприклад, необхідно вивчити соціальну активність студентів (вузу, міста, регіону і т. д.). Логічний аналіз категорії "соціальна активність" потребує виділення більш дрібних понять, які є її складовими: активність навчальна, політична, культурна і т. д. Деталізуючи, розшифровуючи ці поняття, ми підходимо до визначення сутності окремих елементів дослідження. Ці поняття все більше наближаються до показників, які можна "закладати" в анкету у вигляді конкретних запитань.

Як правило, розчленування абстрактного поняття, що фігурує в дослідженні, здійснюється поетапно. Спочатку здійснюємо інтерпретацію, тобто розкриваємо зміст основного поняття, враховуючи різні варіанти його теоретичного трактування в різних наукових джерелах. Потім з основного поняття вичленовуємо часткові поняття, які мають менший рівень абстрактності. Наступний етап - операціоналізація понять, тобто подальше членування і деталізація понять до

рівня конкретних термінів, знаходження їх аналогів в реальному житті (іншими словами, емпіричних індикаторів).

У аналітичному дослідженні здійснюється два види операціоналізації (в описовому - лише структурна): *структурна і факторна*.

Структурна операціоналізація - це розчленування основного поняття на складові елементи - головні ознаки предмета дослідження, *факторна* - це вияв і аналіз причин, які визначають характер явища, що вивчається.

Процедурна частина програми включає методику та техніку дослідження, тобто *опис* прийомів збору, обробки та аналізу соціологічної інформації. 4

Особливість соціологічних досліджень полягає в тому, що більшість висновків ґрунтуються на інформації, отриманій у наслідок вибіркового обстеження. Це є можливим лише при дотриманні вимог репрезентативності. В програмі ці питання вирішуються шляхом визначення обсягу та характеру вибірки. Співвідношення вибіркової сукупності, яка є свосрідною моделлю об'єкта, з самим об'єктом (генеральною сукупністю) визначається в програмі за допомогою дослідно-статистичних та математично-статистичних методів.

Залежно від специфіки об'єкта, а також характеру інформації, про об'єкт, що досліджується, відбувається вибір методів збору соціологічної інформації - спостереження, анкетування, інтерв'ювання і т. п. І на цій основі розробляється інструментарій дослідження (анкети, аркуші для опитування, картки спостереження та ін.). У програмі відзначаються також методи обробки та аналізу отриманої інформації, що передбачає визначення, як це буде здійснюватися, з використанням яких пакетів прикладних програм для ЕОМ.

*Отже, переконаємось, що складання програми - це складніший процес, який потребує високої професійної кваліфікації, творчого ставлення і чималих витрат часу. Ретельно підготовлена програма - гарантія успіху прикладного соціологічного дослідження, обґрунтованості його результатів, їх теоретичної і практичної цінності.

Робочий план ю.ті їжі мни

Окремі програми, складають ще й *робочий план дослідження*. Зазвичай в план закладають основні організаційні (процедурні) заходи, які треба здійснити під час дослідження. У ньому всі науково-дослідницькі та організаційно-технічні процедури й операції групують у чотири блоки.

*Отже, в робочому плані визначаються основні етапи і підетапи всієї роботи, характеризується розстановка виконавців (з урахуванням того, в якій послідовності процедура передбачає застосування тих або інших методик), узгоджується в часі дії, які виконують члени дослідницької групи і визначається елементарний сітковий графік роботи. Робочий план - надзвичайно важливий документ дослідження.

Основні розділи робочого плану КСД.

Робочий план КСД

Перший розділ — ПІДГОТОВЧИЙ : > розробка програми дослідження,? підготовка інструментарію дослідження, сформування групи збору первинної інформації, > проведення пілотажного дослідження і т.д.

Другий розділ - організаційно-методичний: цей розділ передбачає з'ясування питань: >що треба зробити? >де? ^коли?>в які терміни?

Третій розділ - обробка отриманої соціологічної інформації: >вибіркування анкет. у яких немає відповідей на ключові питання, Шкодування запитань, ^введення інформації в

виділені підсукупності. Серед них вибирають одиниці аналізу. Цю операцію можна повторювати декілька разів, поки не будуть виявлені підсукупності, доступні для безпосереднього вивчення. Як правило, на останній ступені одиниці відбору збігаються з одиницями аналізу.

Систематичний відбір - це відбір із списку з певним "кроком" (наприклад, через 10,20,501 т. д. чоловік).

Стратифіковані вибірки застосовують до неоднорідних генеральних сукупностей і в тих випадках, коли списки об'єктів легше одержати частинами, ніж по всій генеральній сукупності в цілому. Під час стратифікованого випадкового відбору обсяг вибірки ділиться між стратами пропорційно до їх чисельності, згодом із кожної страти вибирають просту випадкову вибірку. Наприклад, вивчення студентства м. Києва стратифікується генеральна сукупність по вищих навчальних закладах, а всередині кожного з них - по факультетах.

У кластерному відборі одиницями дослідження є не окремі респонденти, а цілі групи або колективи. Наприклад із 15 студентських груп, у яких займається по 20 чоловік, відбирається 5, і в цих групах проводиться суцільне опитування. Кластерна вибірка дає науково об'рунтовану соціологічну інформацію, якщо групи максимально подібні за найважливішими ознаками (наприклад, за статтю, віком, видом навчання і т. п.).

У цілеспрямованій вибірці найчастіше використовують методи стихійної вибірки, основного масиву і квотної вибірки, "снігового клубка", доступні вибірки та ін. **Метод стихійної вибірки** - це звичайне поштове опитування телеглядачів, читачів газет, журналів. Тут наперед неможливо визначити структуру масива респондентів, які заповнять і відпрашійать поштою анкети. Тому висновки такого дослідження можна розповсюджувати лише на опитану сукупність.

Метод основного масиву зазвичай застосовують під час пілотажного або розвідувального дослідження на невеликих генеральних сукупностях, для яких недоречно проводити вибіркове дослідження. Він практикується при задаванні якогось конкретного запитання. Опитують до 60-70 відсотків респондентів, які опинились у відбірковій сукупності.

Метод квотної вибірки (снх) застосовується під час вивчення громадської думки. Ним користуються в тих випадках, коли до початку дослідження є статистичні дані про контрольні ознаки (наприклад рівень освіти, кваліфікації) елементів генеральної сукупності. Дані про ту або іншу контрольну ознаку є квотами, а їх числові значення - показниками квоти. Респонденти за таким методом відбираються цілеспрямовано, із збереженням показників квот. Число показників, дані про які відбираються як квоти, не повинно перевищувати чотирьох, бо за більшим числом показників відбір респондентів стає затрудненим. Цей метод спеціалісти не рекомендують використовувати в дослідженнях соціальної структури, стратифікації, мобільності.

Метод доступної вибірки застосовують для дослідження генеральних сукупностей, які є досить складними для дослідження іншими методами. Зазвичай це

гіпотетичні генеральні сукупності - аудиторія ЗІУП (яку опитують безпосередньо завдяки ЗМІ), споживачів певних товарів (опитують у точках торгівлі), членів релігійних конфесій, ірредставників яких опитують у місцях проведення культових заходів і т. п.

Метод "снігового клубка" застосовують до малочисельних гіпотетичних генеральних сукупностей (наприклад, експертів з якоїсь вузької проблеми). Кожного члена такої сукупності питають, кого із своїх колег він знає. Так складається основа вибірки, поки вона не буде оптимальною.

Який би метод вибірки не застосовувався у дослідженні, вимірювання якогось показника проводиться лише на частині генеральної сукупності, а це може зумовлювати певні помилки у вибірці. Помилкою вибірки (О) для якогось показника називається різниця між його середнім арифметичним значенням за вибіркою (х) і за генеральною сукупністю (т): $O = (x - \mu)$.

Випадкові помилки простої випадкової вибірки із безкінцевої генеральної сукупності мають розподіл, наближений до нормального, з нульовим середнім і дисперсією, яка дорівнює σ^2/n , де σ^2 - дисперсія ознаки за вибіркою, а n - її обсяг. Величина $\sigma_{\mu} = \sigma/\sqrt{n}$ називається **стандартною помилкою вибірки**.

Помилки вибірки (Інститут Геллапа): 200 чол. +/- 8%, 400 чол. +/- 6%, 600 чол. +/- 5%, 750 чол. +/- 4%, 1000 чол. +/- 4%, 1500 чол. +/- 3 %, 4000 чол. +/- 2%.

Теорія вибірки в соціологічних дослідженнях передбачає систему розрахунків і формул для оцінювання помилок вибірки і враховування необхідного обсягу вибірки, використання яких може забезпечити бажаний ступінь точності результатів дослідження.

15.3. Методи збору та аналізу соціологічної інформації

Соціологічна практика виробила цілий комплекс методів збору соціологічної інформації: опитування, інтерв'ю, спостереження, експеримент, аналіз документів, експертна оцінка, тестування, фокус-групи, ведення бесіди тощо.

І використання того або іншого методу, їх сукупності, залежить від умов, місця і часу, мети і завдань, виду дослідження.

Найдавнішим і найпоширенішим способом одержання соціологічної інформації є **метод вивчення документів**, які є в будь-якому цивілізованому суспільстві. Під **документом** в соціології розуміють ті або інші джерела, які містять інформацію про соціальні факти і явища суспільного життя, а також соціальні суб'єкти, що функціонують у суспільстві.

Аналіз документів дає змогу соціологу побачити важливі сторони соціальної дійсності, допомагає виявити норми і цінності, притаманні суспільству, одержати відомості, потрібні для опису тих або інших соціальних структур і систем, простежити динаміку взаємодії між різними соціальними групами і окремими

людьми. До речі, перша "канонічна" праця з емпіричної соціології в США - "Польський селянин в Європі і Америці" У.Томаса і Ф. Знанецького - ґрунтується на документах. Поряд з архівами і азети польських емігрантів у США, картотекою і офіційною документацією Союзу благодійності, історією церковних приходів у цьому дослідженні вперше використані для аналізу особистісні документи емігрантів: 50 комплектів (754 примірника) листів, а також життєпис якогось Владека Віхновського (300 сторінок).

Коло власне соціологічних документів, які віддзеркалюють різні сторони суспільного життя в наш час технізації та інформатизації настільки широке, що будь-яке емпіричне соціологічне дослідження не слід планувати, а тим більше виходити на польові дослідження, не проаналізувавши попередньо офіційні статистичні дані, не лише центральні, але й місцеві, не вивчивши минулі і сучасні дослідження з даної теми (якщо вони є), матеріали книг Гжурналів, звіти різних відомств і т. д. Наприклад, соціологічне дослідження, присвячене вивченню вільного часу жителів того або іншого міста (району), села можна розпочати з аналізу статистичних даних про відвідування бібліотек, кінотеатрів, театрів, концертів, музеїв і т. д.

Щоб добре орієнтуватися в багатоманітності документів, перш за все необхідна їх класифікація, підвалиною якої слугує форма, в якій той або інший документ фіксує зміщену в ньому інформацію. Від форми, в якій зафіксована інформація, залежать цілі його використання і методи аналізу.

За формою фіксації інформації розрізняють:

- * *письмові документи (відомості подаються у формі тексту):* **Ф**
статистичні дані (цифрова форма викладу);
- О** *іконографічна документація (кіно-відео-фотодокументація, картини);*
- * *фонетичні документи (аудіозаписи).*

Письмові документи - найбільш поширений вид документації. Джерелами цього типу документів дія соціолога є: державні та центральні архіви, архіви орієнтації і установ, підприємств, фірм, архіви емпіричних даних у машинописній ((юрмі, вт. ч. ПхТЕКІЧЕТ, наукові публікації, преса, особистісні документи (листи, автобіографії, мемуари, щоденники, промови і т. п.).

За **статусом джерела** документи ділять на **офіційні** і **неофіційні**. З точки зору спонтанності появи документи ділять на **мимовільні** (створені незалежно від дослідника); **задані** (створені спеціально на прохання дослідника). За **ступенем опосередкованості** виділяють **первинні та вторинні** документи - одні створені на основі безпосереднього досвіду автора, другі - на базі узагальнення первинних документів. За **критерієм авторства** документи класифікують на **індивідуальні**, створені одним автором, і **колективні**, створені декількома авторами, групою.

Методи аналізу документів. **Традиційні:** загальні (розуміння, спеціальні (джерелознавчі, інтерпретація, осмислення); психологічні, юридичні методи). **Формалізовані (контент-аналіз).**

У соціологічних дослідженнях найбільш поширеними є **традиційний** (ююсігапій) і **(рорналізований** (якісно-іо^тйкісішй) метод аналізу документів (див. схему).

Суттєво відрізняючись один від одного, вони не виключають, а взаємно доповнюють один одного компенсуючи наявні в кожному вади.

Піятрадиційним, класичним аналізом розуміють всю багатоманітність розумових операцій, спрямованих на інтеграцію відомостей, що містяться в документі з певного погляду, застосованого дослідником в кожному конкретному випадку. Традиційний аналіз документів дає можливість соціологу запропонувати свою інтерпретацію змісту документа, проникнути в сутність явища, що вивчається, виявити логічні зв'язки і протиріччя між ними, оцінити ці явища і факти з певних дослідницьких позицій. Найважливішим недоліком традиційного аналізу документа є суб'єктивність: як би соціолог-дослідник не намагався бути об'єктивним оцінюючи інформацію, яка міститься в документі, його інтерпретація завжди меншою чи більшою мірою буде суб'єктивною.

Бажання позбутися суб'єктивності традиційного аналізу обумовило появу принципово нового, *формалізованого* методу аналізу документів, який одержав назву "контент-аналіз". **Контент-аналіз**, або науковий аналіз змісту тексту (документа), - це метод дослідження, який застосовують у різних гуманітарних дисциплінах. Але розвиток цього методу переважно пов'язаний з соціологічними дослідженнями ЗМІ. З часом метод контент-аналізу став застосовуватися і при вивченні інших ішгузей соціальної реальності, іншого типу документів, зокрема, невербальних, іконоітіафічігих (портрети, фотоірафії і Т.Д.), а також відповідей на відкриті запитання соціологічної анкети. Цей метод дуже часто використовують різні спецслужби: до 80 відсотків таємної інформації здобувають за допомогою цього методу і сьогодні.

Суть цього методу зводиться до того, щоб виявити такі ознаки, риси, шіаєстивості документа (наприклад, частота вживання певних термінів), які віддзеркалювали б певні суттєві сторони змісту. Тоді зміст документа стає доступним для точних обчислювальних операцій. Разом з тим обмеженість контент-аналізу полягає в тому, що далеко не все багатство змісту документа може бути виміряне за допомогою формальних (кількісних) показників.

Умови, за яких застосування контент-аналізу в КСД є необхідним: *при вимозі забезпечити високий ступінь точності і об'єктивності аналізу; за наявності обширного за обсягом і несистематизованого матеріалу, коли безпосереднє використання матеріалу є затрудненим; при роботі з відповідями на відкриті запитання анкет і глибоких інтерв'ю, якщо категорії, важливі для цілей дослідження, характеризуються певною частотою появи в документах, що вивчаються; коли велике значення для досліджуваної проблеми має сама мова джерела інформації, що вивчається, його специфічна характеристика.*

♦Отже, **контент-аналіз** - це метод якісно-кількісного аналізу масива документів з метою одержання об'єктивної, систематизованої і узагальненої інформації про соціальну реальність. **Процедура контент-аналізу** полягає в алгоритмізованому виділенні в тексті певних елементів змісту, що цікавить дослідника, класифікації виділених елементів у відповідності з концептуальною схемою, наступним їх _____ підрахунок і якісним представленням результатів.

Основні напрямки використання контент-аналізу: виявлення і оцінка характеристик тексту як показників певних сторін об'єкта, що вивчається; виявлення причин, що обумовили повідомлення; оцінка ефекту впливу повідомлення.

Коли дослідник-соціолог закінчив побудову схеми ключових понять або категорій аналізу, здійснив їх інтерпретацію і структуризацію, настає етап "накладання" названої схеми на конкретний текст, або, іншими словами, знаходження для всіх категорій і підкатегорій адекватного вираження на мові документів, що досліджуються. Таким їх виразом є одиниці аналізу: 1) окреме слово; 2) судження, закінчена думка, логічний ланцюг, 3) персонаж повідомлення. Фрагменти тексту, які відповідають різним одиницям аналізу, можуть коливатися від мінімального розміру (слово) до максимального (логічний ланцюг, життєва ситуація), які фіксуються в межах цілого повідомлення або навіть декількох повідомлень.

Для здійснення контент-аналізу соціологу треба мати такі документи:

- > таблицю контент-аналізу;
- > інструкцію кодувальника;
- > кодувальну картку (див. табл.).

Таблиця контент-аналізу містить список категорій і підкатегорій і присвоєні їм коди.

Номер документа	Категорії і підкатегорії аналізу															
	тема (код)				шлях інформації (код)				географія повідомлень (код)				автор повідомлень (код)			
№	1	2	3		i	2	3		i	2	3		1	2	3	
1																
2																
п																

Інструкція кодування містить опис одиниць у рахунку, в ній закладені правила кодування, обумовлюються можливі труднощі. Реєстрація одиниць аналізу здійснюється у спеціальних таблицях, **кодувальник карток**. Які включають всі класифікаційні одишші - категорії і підкатегорії. Одишші аналізу, виявлені в документі, фіксуються у відповідних графах коду вальної картки.

У контент-аналізі передбачається своя вибірка. Масив документів, об'єднаних загальною ознакою, представляє генеральну сукупність, яку треба вивчити. Якщо перед аналітиком-соціологом стоїть завдання провести контент-аналіз кампаній по виборах Президента України, то в межі генеральної сукупності треба включити всі документи, які опубліковані у зв'язку з виборами з моменту початку кампанії до її завершення.

Для формування вибіркової сукупності документів для контент-аналізу зазвичай використовують суцільний і вішадковий відбір. Застосування скерованого типу відбору

недоцільне через відсутність даних про розподіл у генеральній сукупності документів.

Робота з документами потребує від соціолога, окрім спеціальних знань, великої **ВИСНІДЛИВОСТІ**, вона завжди є дослідишким пошуком.

Серед розповсюджених методів опитування респондентів важливе місце займає **метод анкетного опитування**. Популярність цього методу зумовлена його доступністю і якістю соціологічної інформації, яку можна одержати за його допомогою. Цей метод ґрунтується на висловлюваннях окремих осіб і проводиться з метою виявлення нагальніших нюансів думок респондентів.

Анкетне опитування починається з формулювання програмних питань, звернення до респондентів. Іноді опитуваний взагалі не знає значення того або іншого поняття. Отже, якщо не враховувати особливостей формулювання запитань в анкеті, то навіть при дотриманні всіх останніх вимог методики анкетного опитування, можна одержати помилкові результати.

В процесі переведення дослідницьких (програмних) питань вашого запитання мета соціологічного дослідження стає все менш ясною. До речі, науковці-соціологи вважають, що чим краще гіпотеза, тим менш ясною є тема дослідження для читача, отримувача чи замовника. Але саме в цьому й полягає наукова майстерність соціолога, який бажає одержати об'єктивні відповіді. Як кажуть, хитрим повинен бути і дослідник, а інтерв'юер.

Анкета, як правило, починається з *пreamбули* - звернення до респондента, у якій вказано, хто проводить дослідження, описано мету дослідження, характер використання результатів, підкреслюється анонімний характер, спосіб заповнення анкети, а також висловлюється подяка (іноді в кінці анкети) за участь в анкетуванні. Далі йде *основна частина* анкети, яка містить блоки запитань до опитуваних, і третя частина - *паспортичка*, в якій представлені відомості про опитуваних (стать, вік, освіта, місце мешкання, соціальний стан і т. д.).

ВИМОГИ ДО самої анкети при анкетному опитуванні: опитування не повинно тривати більше 30-40 хвилин, оскільки респондент втомлюється, і останні запитання залишаються зазвичай без повноцінних відповідей, за цей час опрацьовується 25-30 запитань; важливо, щоб інтерес до предмету опитування не спадав, а поступово підвищувався. Тому складніші за змістом (і розумінням) запитання треба ставити за більш простими; перше запитання не повинно бути ні дискусійним, ні насторожливим, воно може бути нейтральним; важкі запитання доцільно вмістити в середині анкети, щоб респондент "включився" в тему; запитання повинні бути ясними, чіткими і зрозумілими всім респондентам; запитання повинні відповідати логічним вимогам: спочатку мова повинна йти про встановлення того чи іншого факта, події, а потім вже про його оцінку.

Якщо в анкеті з'являється новий розділ, то необхідно "підвести" опитуваного до нової теми. Зазвичай це роблять за допомогою звернення у певній формі до респондента, наприклад: "А тепер ми просимо Вас висловитись про те-то..."

За предметним змістом запитання анкети поділяють на:

* **запитання про факти**, за допомогою яких отримують інформацію про соціальні явища, про стан справ у колективі, про поведінку і дії самого респондента, його вік, стать, освіту, соціальне становище і т. д.;

* **запитання про знання**, мета яких - з'ясувати, що знає і що може повідомити

ти респондент. Як правило, це запитання, які мають мету виявити рівень поінформованості респондента і його знань у певній галузі. Такі запитання можуть містити завдання, експериментальні та ігрові ситуації;

* **запитання про думку респондента** мають на меті зафіксувати факти, побажання, очікування, плани на майбутнє і можуть торкатися будь-яких проблем і особистості самого респондента;

* **запитання про мотиви** зумовлюють суб'єктивне уявлення людини про мотиви своєї діяльності.

За своєю логічною природою запитання класифікують так:

> **основні запитання**, відповіді на які є основою побудови висновків про явища, що вивчаються. Саме вони становлять більшу частину анкети;

> **запитання-фільтри** ставлять для **того**⁴, щоб відсіяти некомпетентних осіб при опитуванні з проблем дослідження або ж для того, щоб виділити частину респондентів із всього масиву за мовною ознакою;

У контрольні запитання використовують для перевірки стійкості, правдивості і несуперечливості відповідей, визначення їх достовірності, щирості. Контрольні запитання зазвичай розташовуються в анкеті на деякій відстані як від основного, так і один від одного. Різновидом контролю може бути повторне запитання із збереженням тих же умов - на увесь обсяг вибірки (панельне опитування) або на 5-10 відсотків осіб вже опитаних раніше;

> **запитання, які наводять на думку**, допомагають респонденту у правильному осмисленні основного запитання, знайти точну відповідь.

За своєю психологічною функцією, яка визначає ставлення респондента до самого факту анкетування і до тих запитань, на які йому треба буде відповідати, останні діляться на:

% контактні запитання, які передбачають встановлення контакту з респондентом, їх мета - створити інтерес до дослідження, надихнути взяти в ньому участь. Як правило, це перше або одне з перших запитань анкети, яке за формою повинно бути досить простим і торкатися самого респондента, ніби налаштовувати його на зацікавлену участь в анкетуванні.

буферні запитання, як правило, починаються із загальної формули: "Як Ви думаєте?" - далі йде опис нової проблеми. Мета цього виду запитань - перевернути увагу респондента з однієї проблеми на іншу;

Ч> **прямі запитання** спрямовані на виявлення ставлення респондента щодо проблеми, яка вивчається, її оцінку з його власної позиції;

Ч> **опосередковані запитання** дають змогу респонденту ніби приховати свою власну позицію і посилити критичний акцент своїх висловлювань: Респондент відповідає на запитання від імені групи, колективу в безособовій формі. Такі затішайгія сталять у разі, коли прямі заготтання незручно ставити або є пересторога, що па них не буде одержана щира відповідь.

За характером відповідей на поставлені запитання останні розподіляються на такі види:

• **відкриті запитання** передбачають вільну форму відповіді: "Скажіть, будь-хаска, що могло б сприяти підвищенню Вашого інтересу до політики?";

• **запитання закритого типу:** " Чим Ви займаєтесь у вільний час? Просимо відповісти на ті із нижче перерахованих варіантів, які збігаються з Вашою думкою: Ф відвідую рідних і знайомих; © зустрічаюся з друзями; Ф слухаю радіо; ® читаю книгу; ® займаюся рукоділлям";

• **запитання напівзакритого типу** рунтуються на додаванні до списку відповідей фрази: "Вкажіть інші види занять". Запитаніи дає можливість не лише вказати варіанти відповідей, які наводяться в анкеті, але й висловити щось своє.

• **запитання-меню** пропонує респонденту вибрати будь-яке поєднаніи варіантів запропонованих відповідей;

• **шкальні запитання** - відповідь на це запитання дається у вигляді шкали, в якійі потрібно відзначити той або інший показник;

• **дихотомічні запитання:** "Чи вірите Ви у гороскопи й астрологічні прогнози?" Відповідь: "Так-ні".

Після того, як дослідник визначився із змістом запитань, особливу увагу треба надати упорядкуванню анкети. Верстка анкети передбачає не лише добірку запитань і їх послідовність, а також і художньо-техіічне оформлеш анкети. Розділи анкети можна виділити різними шрифтами, зокрема це стосується запитань і відповідей, доречно використати кольоровий друк. Можна використати малюнки для підвищення інтересу до анкети, зняття психологічної втоми респондента. Ілюстративно можуть бути оформлені і деякі запитаніи, що урізноманітнює техніку заповнення анкети.

Коли анкета складена, треба здійснити пробне (пілотажне) опитування, вході якого перевіряється зміст анкети, формулювати і послідовність запитань та варіантів відповідей і т. д. Пробне опитування охоплює невелику кількість осіб (20-30 чоловік), відібраних за основними характеристиками, які визначаються темою, метою і завданнями дослідженіи. Після ретельного аналізу результатів пілотажу і випраатешіи помилок в анкеті можна переходити до масового опитуваніи.

За способом розповсюдження анкет розрізняють опитування:

• **роздавальні**, коли анкетер особисто вручає анкету і чекає, поки її заповнюють, і тут же одержує її - **очне роздавальне опитування**, або одержує заповнену анкету через декілька днів - **заочне роздавальне опитування**;

• **Ф" поштове** - анкета за попередньою домовленістю висипається і одержується поштою;

"Ф" пресове - анкету пропонують заповнити читачеві газети чи журналу і надіслати в редакцію;

■ **Ф" телеайні** (за цим способом розповсюдження і збір анкети здійснюється через електронний зв'язок).

За типом дослідницьких завдань виділяють опитування:

• **стандартизоване** - спрямоване на одержання статистичної інформації.

- > **фокусоване** - збираються дані за умов конкретної ситуації;
- > **глибинне** - спрямоване на одержання пошукової інформації. За рівнем компетентності респондентів розрізняють:

- * **масове опитування** (думка неспеціалістів з тої чи іншої теми);

- * **масове опитування у співробітництві з дослідником** (передбачає інформаційну допомогу респонденту з боку анкетера в осмисленні **ситуації**, що аналізується);

- * **симптоматичне опитування** (достатнє знання у респондента загальної інформації без глибокого осмислення цілей і завдань дослідження);

- * **експертне опитування** (опитування спеціалістів з проблеми, що вивчається).

* Отже, за допомогою методу анкетного опитування можна зібрати основну масу соціологічної інформації, але щоб вона була більш достовірною, можна поєднувати його з іншими методами: анкетування і спостереження, анкетування і вільне інтерв'ю.

Наявність анкети-питальника, характер її заповнення, вимоги до контакту з опитуваним - ці та деякі інші ознаки дають підставу вважати соціометричний метод, не зважаючи на відмінні риси, одним із видів опитування. Його особливість та відмінність від інших традиційних методів опитування (анкетного та інтерв'ю) полягає у цілеспрямованій орієнтації дослідження особливостей міжособистісних відносин у малих групах.

■ **Соціометричний метод** - це метод опитування, спрямований на виявлення міжособистісних відносин шляхом фіксації взаємних почуттів і симпатії і неприязні серед членів групи (наприклад, студентської групи).

Соціометричний метод або просто соціометрію в арсеналі соціологічного дослідження пов'язують з іменем американського соціального психолога і соціолога Як. Морено (1892-1974 рр.). Термін "соціометрія" походить від двох латинських слів: "іосієз" - друг, товариш і "тегіт" - вимірювання, міра, тобто в буквальному сенсі "соціометрія" означає вимір ступеня дружніх відносин і є своєрідним способом кількісної оцінки міжособистісних відносин між індивідами в групі.

Повсякденний життєвий досвід свідчить про те, що в процесі сумісної діяльності індивіди завжди наявними є почуття симпатії і антипатії один до одного. Одні індивіди прагнуть (позитивний вибір) співпрацювати з певними людьми в якійсь конкретній ситуації, в процесі якогось досить визначеного виду діяльності, інші висловлюють небажання (негативний відбір) взаємодіяти з цими особами. Процес інтерперсональних позитивних або негативних виборів є невід'ємною характеристикою повсякденної життєдіяльності групи. Соціометричний тест якраз і має своєю метою виміряти почуття симпатії або антипатії, що виявляються у міжособистісних відносинах. Отже, цей тест являє собою спеціальну техніку виміру досить конкретного виду міжособистісних відносин, які виражаються в різних оцінках і судженнях одних членів груп щодо інших в плані бажання або небажання взаємодіяти один з одним. Соціометричний тест дозволяє дати кількісну оцінку виборів індивідів стосовно один одного в процесі виконання певного виду діяльності. Він є достатньо ефективним методом опису і оцінки соціально-психологічного стану міжособистісних відносин, психологічної структури групи і її загального психологічного клімату.

За допомогою соціометричного тесту можна одержати оптимальну інформацію про позиції індивідів у групі (наприклад, про ступінь популярності, про

типи міжособистісних відносин, про наявність підгрупи, неформального лідера в групі, про групову згуртованість і т. д.) і на цій підставі виявити позитивні, конфліктні, напружені або індіферентні ділянки, що має дуже велике значення для корегування міжособистісних відносин у фупі.

Інтерперсональні вибори можуть вивчатися на двох рівнях:

поведінковому, коли дослідник безпосередньо спостерігає поведінку індивідів у якихось конкретних ситуаціях, реєструючи дані своїх спостережень, а потім аналізуючи їх;

■ а. вербально-проєктивному, коли дослідник за допомогою опитування на основі спеціальної анкети-інтальника виявляє бажані типи відносин між індивідами, ті, яким вони надають перевагу.

Соціометричний тест формується у вигляді запитань, відповіді на які і слугують під'рунтям для встановлення структури взаємовідносин (наприклад: "Зким із членів студентської групи Ви бажані б відзначити свій день народження?", "Разом з ким Ви бажали б проживати в одній кімнаті гуртожитку?", "Хто із членів студентської групи, на Ваш погляд, повинен бути старостою?" і т. п.). Вибір того чи іншого способу конструювання тесту визначається як завданнями дослідження, так і характеристиками групи, що вивчається. Згідно Як. Морено, тест має відповідати таким вимогам:

- ▶ межі групи, в якій проводиться тест, мають бути чітко визначеними;
- ▶ індивіди повинні робити необмежене число виборів,
- ▶ індивіди повинні бути опитані з метою виявлення їх вибору в термінах певного критерію;
- ▶ результати соціометричного тесту повинні бути згодом використані для того, щоб реконструювати групу;
- ▶ всі вибори членами групи повинні відбуватися самостійно;
- ▶ питання повинні формулюватися так, щоб вони були зрозумілими всім членам групи.

Найчастіше соціометричний тест застосовується до вивчення малих груп (до 10-25 чоловік), де він дає найбільший ефект, хоча з його допомогою іноді вивчають і структури відносин та зв'язків у великих групах. Соціометричне опитування можна проводити лише в колективах, які мають деякий досвід сумісної діяльності (три і більше місяців), на основі якої вже виникли певні сталі взаємовідносини між його членами. В іншому випадку дослідження зафіксує випадкову структуру.

Процедура **СОЦІОМЕТРИЧНОГО** опитування: визначення проблеми, вибору об'єкта дослідження, ознайомлення з величиною і різними соціально-демографічними характеристиками групи: входження дослідника в прямий контакт з членами колективу і вияву довіри до себе, а також з встановлення змісту соціометричних тестів; власне опитування (інструктування респондентів, роздача соціометричних карток, заповнення їх респондентами, збір карток); обробки інформації і представлення її в аналітичному вигляді; формулювання висновків і рекомендацій.

Соціометричне опитування може проводитися як у формі анкетування на місці, так і у формі своєрідної анкети - інтерв'ю. В першому випадку дослідник просто роздає респондентам анкети, контролює їх заповнення, а

потім збирає їх. У другому випадку дослідник зачитує питальник респондентам, кожний з яких на чистому аркуші, нумеруючи черговість запитань, одразу ж відповідає на них.

Соціологи використовують чимало різних методів обробки даних соціометричного опитування, які можна поділити на дві ірупи: 1) *графічні методи* (соціограми); 2) *кількісні методи* (індекси, статистичний аналіз, факторний аналіз).

Соціограма є графічним зображенням структури міжособистісних відносин у групі. Для побудови користуються такими графічними символами:

A----->Б - взаємний позитивний вибір

A----->■ Б - однобічний позитивний вибір

A^— ^Б - взаємний негативний вибір

A----- - однобічний негативний вибір

A^----- ^Б - несумісний вибір (Б заперечує А, А вибирає Б)

A   Б - взаємна байдужість.

Першим етапом обробки результатів соціометричного опитування є побудова соціоматриці, тобто зведення всіх результатів опитування в таблицю. Байдуже ставлення індивідів один до одного зазвичай позначають нулем або взагалі не позначають (тоді клітинка в таблиці залишається порожньою). На підставі даних соціоматриці визначають індивідуальні й групові індекси, за допомогою яких здійснюється характеристика статусу індивіда в групі і його ставлення до інших членів групи, а також групова інтеграція, групова стійкість і групова експансивність.

Отже, за допомогою соціометричного опитування можна досить швидко зробити моментальний знімок з динаміки внутрішньої гри пових відносин - встановити типи взаємовідносин, виявити підгрупи, охарактеризувати позицію кожного члена групи, соціально-політичний клімат у групі і т. д.

Достатньо розповсюдженою формою соціологічних опитувань є *інтерв'ю* (інгл. Interview). Найбільш характерна його особливість як специфічного виду опитування полягає в тому, що інтерв'юєр (той, хто опитує) і *респондент* (той, кого опитують) зводяться обличчям в обличчя. Інформація, яка цікавить дослідника, міститься у відповідях індивіда на задане йому в усній формі запитаннях (згадайте хоча б телепередачу "П'ятий кут" українського телебачення).

* Інтерв'ю - це метод одержання необхідної інформації шляхом безпосередньої цілеспрямованої бесіди інтерв'юєра з респондентом. Напрямок бесіди визначається тією проблемою, яка цікавить інтерв'юєра і є предметом прикладного соціологічного дослідження.

Характер спілкування, ступінь контакту, взаємодії, взаєморозуміння інтерв'юєра і респондента особи багато в чому визначають глибину і якість одержуваної інформації про той чи інший соціальний факт або явище. Під час інтерв'ю соціолог, спостерігаючи за поведінкою співрозмовника, може одержати ту

		a	5	B	z	o	в	жс	T.	T.	£
	a	III	©	©					2	0	2
	B	ф			+	+			3	0	3
	в		+	III					2	0	2
	i	+		+	III				2	1	3
	o	+						©	1	1	2
	e						III		0	0	0
	м					©			0	2	2
	7.	4	2	2	i	i	V	0			
	П	/	0	0	0	1	0	?			
	I'	5	2	z	1	?	0	2			

Позначення: + - позитивний вибір -
- негативний вибір О- взаємний
позитивний вибір О - взаємний
негативний вибір

інформацію, яку б він навряд чи одержав анкетування. Інтерв'юеру відводиться роль ініціатора в організації і проведенні бесіди, тоді як с джерелом інформації. Дослідник запитує, респондент відповідає, дослідник, оперуючи запитаннями, скеровує бесіду, респондент у своїх відповідях дотримується його.

Сфера застосування Інтерв'ю: його можна використати на ранній стадії оостдження з метою уточнення загальної проблематики і формулювання дослідницьких гіпотез; часто використовують інтерв'ю для розробки методики великих опитувань-обстежень;інтерв'ю можна застосовати як основний метою одержання інформації при обмеженій або малій вибірці;інтерв'ю застосовують як додатковий метод отримання інформації разом з анкетуванням, спостереженням і т. д.; інтерв'ю використовують у так званих контрольних дослідженнях для уточнення і перевірки даних, отриманих іншими методами.

Види інтерв'ю:

вільне інтерв'ю, коли, як правило, немає плану і завчасно сформульованих запитань. Ного проводять не інтерв'юери, а соціологи, які самі визначають течю бесіди, формулюють запитання, їх послідовність, уточнюють тему і т. д. Таке інтерв'ю є незамінним методом на ранніх розвідувальних стадіях дослідження,

глибинне інтерв'ю має за мету отримати інформацію, яка засвідчує не лише наявність того чи іншого соціального факта, явища, але й пояснює причини появи даних фактів, явищ; фокусоване спрямоване інтерв'ю — вивчення громадської думки відносно конкретної події, факту, ситуації;

стандартизоване (формалізоване) інтерв'ю, коли формулювання запитань, їх порядок, кількість і перелік можливих альтернативних відповідей. їх кодування і форма запису передбачаються заздалегідь і суворо фіксуються в своїй одноманітності. Цей вид інтерв'ю - найбільш поширений, найчастіше його застосовують при переписі населення.

Важливий вплив на достовірність і повноту інформації, яку одержують за допомогою інтерв'ю, здійснює фактор часу. Якщо інтерв'юер прагне одержати інформацію у людини, яка тільки-но повернулась із нічної зміни або з тривалого відрадження, то можливості одержати об'єктивну інформацію будуть мінімальними, навіть якщо респондент завчасно був проінформований про мету і значення

опитування. Час інтерв'ю має бути найзручнішим не для інтерв'юера, а для респондента.

На сам процес інтерв'ю впливають також **вік** і **стать** його учасників. Результати інтерв'ю кращі, коли його учасники приблизно одного віку. В інтерв'ю з багатьма запитаннями, які мають за мету виявити ціннісні орієнтації опитуваного, доцільно, щоб інтерв'юер і респондент були однієї статі і приблизно одного віку. **Жінкам-інтерв'юерам** вдається, як свідчить соціологічна практика, одержувати більш щирі відповіді, ніж чоловікам.

Для стимулювання відповідей респондентів, одержання найбільш повної і точної інформації існує чимало засобів, деякі застосовуються більшістю інтерв'юерів.

> Вираз згоди (уважний погляд, хитання головою, усмішка, підтакування). >•

Використання коротких пауз.

5* Повторення основного запитання.

> Часткова згода, наприклад: *"Ви говорите, що... Проте деякі люди вважають, що..."*.

> Прохання пояснити, наприклад: *"Мені не зовсім зрозуміло, як... Чи не могли б Ви пояснити, що маєте на увазі..."*, *"Отже, Ви щойно сказали, що... Уточніть, будь-ласка..."*.

> Уточнення за допомогою неправильного повторення відповіді, наприклад:

- Ви зауважили, що зазвичай виникають суперечки в сім'ї з питань розподілу домашньої праці?

- Ні, я сказав "іноді".

- Пробачте, я, мабуть, не розчув.

> Вказівки на протиріччя у відповідях, наприклад: *"Ви щойно говорили про те що... А тепер зазначили дещо інше. Можливо, я неправильно Вас зрозумів?"*.

> Повторення останніх слів респондента (метод "луни"), наприклад, респондент говорить: *"Я приймав цей курс лікування протягом шести місяців і не відчув полегшення"*. Інтерв'юер: *"Ви не відчули полегшення?"*.

> Нейтральна вимога додаткової інформації, наприклад: *"Це дуже цікаво, я хотів би знати більше про ~~шляхи~~ раціонального використання Вами вільного часу. Чи не могли б Ви розповісти про це дещо детальніше?"*

> Вимога певної додаткової інформації, наприклад: *"Чому Ви вважаєте саме так? Як Ви дійшли до цього висновку? Коли?"*

Після будь-якого висловленого сумніву або незгоди і одержання на них роз'яснення інтерв'юер повинен висловити своє розуміння, згоду, схвалення: *"Так, так, з Вами погоджуюсь. Зараз мені зрозуміло. Це дуже цікаво"* і т. д.

Якщо в процесі інтерв'ю одержано відповідь тішу "не знаю", то перш за все інтерв'юер повинен з'ясувати, що криється за ним: а) чи справді незнання; б) нерозуміння змісту запитання; в) невміння висловити свою думку; г) побоювання висловити це вголос; д) побоювання дати "неправильну" відповідь. Залежно від цього інтерв'юер повинен обрати оптимальну поведінку.

Ресструвати відповіді треба в процесі інтерв'ю (за допомогою диктофона,

магнітофона). В кінці бесіди інтерв'юер може повернутися до деяких запитань, на які одержані неповні відповіді. Можна запросити респондента до участі в наступних соціологічних опитуваннях, потрібно подякувати йому за участь у соціологічному дослідженні.

Зауважимо, що успіх інтерв'ю багато в чому залежить від *підготовки інтерв'юерів*. Вона передбачає:

ознайомлення із загальними принципами вимірювання, роз'яснення ролі і значення збору первинної соціологічної інформації; ^> засвоєння основних принципів поведінки в процесі опитування; ^> навчання техніці інтерв'ювання;

надання можливості пройти практику проведення інтерв'ю; набуття вміння ретельно аналізувати і оцінювати процедуру інтерв'ю.

#Фокусоване групове інтерв'ю - якісно-кількісний метод збирання соціологічної інформації, що виник у середині XX ст. у США. Його передвісником були так звані **вільні інтерв'ю**, що їх застосовували в американській соціології кінця 30-х і в 40-х роках. У таких інтерв'ю заздалегідь задавалася загальна тема бесіди і певне коло відкритих питань.

Першим узагальненням, присвяченим власне фокусованому груповому інтерв'ю, стала праця Р. Мертона "Фокусовані інтерв'ю" (1956 р). Цю розробку адаптував П. Лазарсфельд та ш. для **маркетингових досліджень**. Саме в цій галузі фокусоване групове інтерв'ю знайшло свій подальший розвиток і широке застосування. Пізніше метод фокусованого групового інтерв'ю активно переіптюали, атасне, соціолога. Він дав їм змогу одержувати глибшу інформацію про думки, сподівання і досвід людей, ніж кількісні методи. Метод фокусованого групового інтерв'ю має спільні риси з деякими варіантами опитування, скажімо - з груповим інтерв'ю. Проте фокусоване групове інтерв'ю є не просто чергуванням запитань інтерв'юера і відповідей респондентів, а своєрідною дискусією. Респонденти мають більше свободи у виборі форми виразу своїх почуттів і думок щодо заданої теми. Застосування фокусованого групового інтерв'ю стимулює виникнення нових запитань, а предмет розмови може набувати несподіваних обрисів (у цьому виявляється гнучкість методу). Особливістю методу фокусованого групового інтерв'ю є те, що дискусія має фокусований характер: тема дискусії, логіка і форма запитань (кількість яких не повинна перевищувати десять) визначаються заздалегідь і фіксуються в інструкції ведучому. Важливо, щоб кожен учасник фокус-групи не був скутим, обмеженим часом, відчував увагу до себе, зумів настроїтися на тему, що цікавить дослідника, мав можливість трохи відпочити в ході дискусії тощо. Збирання інформації відбувається у процесі спостереження за обговоренням пропонованих питань, а також за невербальною поведінкою. Зазвігчай з однієї теми проводять три-чотири фокус-групи. У поєднанні з іншими методами фокусоване групове інтерв'ю може бути гішотажним або додатковим дослідженням для перевірю! результатів, одержаних за допомогою інших методів.

^Спостереження як метод збирання соціологічної інформації не можна віднести до специфічних методів соціології. Остання запозичила його ще з часів перших соціологів із раніше сформованих галузей емпіричного знання із природничих наук. У соціологічно-природничому симбіозі спостереження можна в першому наближенні визначити як планомірне цілеспрямоване сприйняття явищ, результати якого в тій або іншій формі фіксуються дослідником і потім перевіряються.

При цьому збирається і фіксується за допомогою технічних приладів (кінокамера, фотоапарат, магнітофон, телевізійна та інша техніка) лише та інформація, яка може бути використана для опису, а потім і пояснення проблемної ситуації, яка досліджується.

Характерним прикладом включеного спостереження є проведене американським соціологом Я. Андерсеном і викладене ним у книжці *"Волоцюги"* (1923 р.) Для збору матеріалу про життя волоцюг Андерсен сам протягом багатьох місяців блукав з ними країною. Кішіл/. і сл7ш« "Суспільство вуличних кутів" (1937 р.) присвячена життю одного із кварталів американського міста. Автор поставив мету- вивчити зсереданій процес виникнення рекету. Дослідник працював три з половиною роки.

Перевага такого спостереження полягає в тому, що воно дає можливість розкрити приховані для зовнішнього ока сторони об'єкта, що досліджується. Разом з тим, йому притаманні певні негативні моменти: 1) спостерігач, адаптуючись до ірупи, 'за якою він стежить, сам починає реагувати у відповідності з її стандартами, втрачаючи тим самим об'єктивний кут зору; 2) дуже важко знайти виконавця цього методу;

Розрізняють також *відкрите спостереження*, яке характеризується тим, що членам досліджуваної групи факт спостереження за ними відомий, від групи він не приховується, і *спостереження інкогніто*, коли члени групи не підозрюють, що за ними ведуть спостереження.

Можна також виділити спостереження: 1) *нестандартизоване*, у якого немає чіткого плану дій, приписуваних ззовні і 2) *стандартизоване*, у якого є чітко фіксовані приписи щодо предмета і процедури спостереження.

Кожний вид (тип) спостереження має свої позитивні і негативні сторони.

Спостереження є *надійним* якщо, будучи *повтореним* у тих же умовах з *тіш* самим об'єктом, воно зможе дати один і той же результат незалежно від того, ким спостереження повторюється.

Спостереження (спостережуєальна процедура, результати спостереження) називаються обґрунтованими, якщо вони фіксують саме те, що іовинно фіксуватися згідно мети соціологічного дослідження. З метою одержання об'єктивно інформації про явище, соціальній) факт, що вивчаються, використовуються такі способи контролю: 1) спостереження за спостереженням; 2) контроль іншими методами; 3) звернення до повторного спостереження; 4) вилучення із списків оціночних термінів і пі. п.

Соціологічне спостереження - це планомірне цілеспрямоване простежування за розвитком явищ, результати якого в тій або іншій формі фіксуються дослідником і потім перевіряються.

Особливості застосування соціологічного спостереження : > воно зазвичай застосовується в комплексі з іншими методами збору інформації, такими, як аналіз документів, опитування і т.д.; > його специфіка в порівнянні з іншими методами полягає у здатності давати багаті конкретними деталями, живі, безпосередні враження про об'єкт, що досліджується, а не в спогадах та інтерпретації респондента; > спостереження дає змогу одержати дані незалежно від вміння респондента описати словами свою поведінку, а також від того, чи бажає він взагалі щось говорити про свою поведінку

Види спостережень за умовами організацій: > польове спостереження - спостереження, яке здійснюється у реальній життєвій ситуації; > лабораторне спостереження - спостереження, умови проведення якого створюються спеціально дослідником.

За місцезнаходженням дослідника: > не включене спостереження - спостереження, під час якого дослідник перебуває поза процесом чи явищем, котрі вивчає, тобто є зовнішнім спостерігачем; > включене спостереження - спостереження, під час якого дослідник тією чи іншою мірою безпосередньо включений у досліджуваний процес

За тривалістю здійснення: ^ систематичні - проводяться за заздалегідь розробленим планом вивчення об'єкта протягом певного часу; > несистематичні (короткочасові) проводяться іншими способами (за допомогою опитувань, документів тощо) .

Як основний метод збирання первинної інформації метод спостереження є досить ефективним у монографічних дослідженнях, тобто дослідженнях окремого випадку, а також у дослідженнях, які не вимагають великого обсягу вибірки.

* Експеримент - це загальнонауковий метод одержання нового знання.

Соціологічний експеримент - це спосіб одержання інформації щодо кількісних і якісних змін показників діяльності та поведінки соціального об'єкта внаслідок впливу на нього деяких керованих і контрольованих чинників.

Етапи соціологічного експерименту: ^ збирання емпіричних даних. > визначення вихідного стану досліджуваного об'єкта; >> виявлення тенденцій його розвитку; ^ розробка теоретичних концепцій та умов експериментування. > створення експериментальної ситуації: > контроль і спостереження за перебігом експериментальної ситуації, > визначення й аналіз підсумків експерименту; впровадження висновків експерименту в життя.

Різновиди експерименту. За умовами проведення. > Польові - коли соціальний об'єкт перебуває у природних умовах свого функціонування. > Лабораторні - коли експериментальна ситуація і сам об'єкт формуються штучно.

За специфікою завдання. > Науково-дослідні - в ході яких перевіряється гіпотеза, яка містить нові елементи наукового знання. > Практичні - мають на меті запровадження корисної новизни в масових масштабах.

За специфікою доведення гіпотези. ^ Паралельні - у яких існують як експериментальна, так і контрольна група, і доведення висунутих гіпотез здійснюється на підставі порівняння стану двох об'єктів (експериментального і контрольного) в один і той же час. > Послідовні - у яких контрольна група як самостійно існуючий, розташований поруч з експериментальною групою об'єкт, відсутня.

Джон Стюарт Мілль не вважав можливим здійснення експерименту в

суспільних науках. Сьогодні ми бачимо, що соціальний експеримент - це світова практика. Його основною метою є одержання нового, більш точного знання про соціальну реальність. Зміна соціальної дійсності відбувається тут опосередковано, головним чином через розвиток теорії або через підтвердження істинності окремих її положень у конкретних специфічних умовах.

Експертне опитування - це одержання інформації щодо стану і прогнозування зміни соціального явища, процесу від осіб-експертів, які мають глибокі знання про предмет чи об'єкт дослідження. Головний серед усіх критеріїв відбору експертів - компетентність. Для визначення її рівня використовують два методи: *самооцінку експертів* і *колективну оцінку авторитетності* кожного з кандидатів в експерти.

Метод експертної оцінки поширений^у розвідувальних монографічних дослідженнях. Процедура опитування експертів може бути очною і заочною. Для експертної оцінки використовують також і атестацію, коли експертами є керівники закладу, колективу чи спеціальна атестаційна комісія.

Одержані в ході соціологічного дослідження (спостереження тощо) емпіричні дані підлягають інтерпретації. Соціолог має зробити висновки, виявити тенденції, перевірити гіпотези. Одержану первинну соціологічну інформацію йому треба узагальнити, проаналізувати, науково пояснити, згрупувати одержані дані, скласти таблиці, графіки, діаграми і т. д. Тобто скласти підсумковий документ аналізу соціологічної інформації.

* Підсумковий документ аналізу соціологічної інформації - це вид I звітності про хід і результати соціологічних досліджень, який (якщо I дослідження було замовленим) передається замовнику дослідження.

У практичній діяльності соціологи використовують такі підсумкові документи соціологічного дослідження: інформацію, інформаційну записку, аналітичну записку, звіт про науково-дослідну роботу. В *інформації*^у зміст результатів дослідження подається без їх інтерпретації. Вона включає:

- *короткий виклад проблемної ситуації,*
- *перелік цілей і завдань дослідження;*

>■ *опис соціально-демографічних характеристик вибіркової сукупності;* >■ *розподіл відповідей на запитання анкети або інтерв'ю, результати аналізу документів і спостережень у відсотковому викладі. Кількість розділів у звіті зазвичай відповідає кількості гіпотез, сформульованих у програмі дослідження. Інформаційна записка, як і інформація, містить ті ж підрозділи, а в підрозділах, подаються результати досліджень, підсумкові дані коментуються, тобто описуються, цифровий матеріал може групуватися і співставлятися. В заключенні даються висновки з позначенням тенденції, що виявилися.*

Аналітична записка, як різновид підсумкового документа соціологічного дослідження, може завершити важливий етап дослідження або виступати основним підсумковим документом невеликої науково-дослідної роботи. Вона може бути

значною за обсягом і мати таку структуру: 1) вступ; 2) основна частина; 3) заключення. У вступі обґрунтовується необхідність проведення дослідження, вказуються причини використання тих чи інших методів збору, обробки і аналізу інформації, описуються мета і завдання дослідження, його об'єкт і предмет, доводиться репрезентативність вибірки, дається характеристика проблемної ситуації. Основна частина включає аналіз зібраної інформації (здійснюється групування і співставлення результатів досліджень). Увесь цифровий матеріал інтерпретується і аналізується, наводяться таблиці, графіки, діаграми тощо, виводяться закономірності функціонування тих чи інших соціальних процесів і явищ. У заключенні подаються основні висновки дослідження і обґрунтовується шлях розв'язання соціальних проблем.

Головним підсумковим документом соціологічного дослідження є **звіт** про науково-дослідну роботу. Він включає ряд обов'язкових розділів: титульний лист, список виконавців, реферат, зміст, перелік умовних позначень і символів, вступ, основна частина, заключення, список використаної літератури, додатки. Загальними вимогами до цього документу є: чіткість і логічність викладу, аргументованість основних положень, висновків, точність формулювань, конкретність викладу результатів роботи, обґрунтованість рекомендацій і пропозицій.

. і, мі■ »кт^р

Резюме

1. Соціологічне дослідження є досить складною справою, потребує спеціальної підготовки тих, хто його проводить. У проведенні соціологічного дослідження виділяють шість послідовних, логічно і змістовно взаємопов'язаних етапів: розробка програми і робочого плану; підготовка до збору інформації; збір інформації; обробка інформації; оцінка результатів; реалізація результатів дослідження. Розрізняють такі основні види соціологічних досліджень: за метою їх проведення теоретичні і прикладні; за частотою проведення - разові і повторні; за глибиною виявлення проблем - розвідувальні, описові, аналітичні; за способом забезпечення репрезентативності - суспільне, локальне, вибіркове; за масштабом проведення - міжнародне, загальнонаціональне, регіональне, галузеве.

Перспективною формою організації соціальної інформації є соціальний моніторинг - цілісна система, яка дає змогу фіксувати, зберігати і здійснювати первинний аналіз одержаних даних про динаміку соціальних процесів, що відбуваються в конкретному пункті, регіоні, країні в цілому. Збір даних у формі моніторингу передбачає наявність теоретичної бази і технічних засобів його здійснення.

2. Підготовка до проведення соціологічного дослідження починається з розробки його програми і робочого плану. Програма соціологічного дослідження є науковим документом, що містить описання проблемної ситуації і соціальної проблеми, визначає мету, завдання, об'єкт, предмет, гіпотезу дослідження, логічний аналіз основних понять, які використано в дослідженні, методи і техніку здобуття соціологічної інформації тощо. У робочий план дослідження закладають основні організаційні (процедурні) заходи, які треба здійснити при дослідженні за певною послідовністю і хронологією.

3. У етнологічній практиці використовують залежно від умов, місця і часу, мети і завдання дослідження такі методи збору інформації, як опитування, інтерв'ю, спостереження, аналіз документів, є тому числі контент-аналіз, експертна оцінка, тестування, фокус-групи, соціометричний метод тощо.

Одержані після проведення соціологічного дослідження дані підлягають інтерпретації. Соціолог має підготувати підсумковий документ аналізу соціологічної інформації: звіт, інформаційну записку, аналітичну записку, звіт про науково-дослідну роботу.

Соціологія не лише своєю теоретичною частиною, алей методологією проведення соціологічних досліджень збагачує арсенал наукових досліджень інших наук, які вдаються до таких досліджень з метою оперативного одержання об'єктивних даних про різні сторони соціальної дійсності. Конкретні соціологічні дослідження слугують теоретичним узагальненням і висновкам, виробленню рекомендацій і пропозицій для соціальної практики на всіх рівнях. Особливе значення для соціології, для різних соціальних і політичних структур має вивчення громадської думки, тобто одержання відомостей про ставлення населення (в тому числі окремих соціальних груп) до тих або інших подій суспільного життя, їх думки щодо якихось соціальних проблем, способів їх розв'язання і т. д. Дані цих досліджень можуть бути серйозною підвалиною для вироблення рекомендацій щодо вирішення поточних і перспективних завдань суспільного і державного життя, діяльності різних соціальних груп, трудових та інших колективів, політичних партій і рухів. Вони можуть бути осмислені на рівні спеціальних, галузевих і загальносоціологічних теорій і використані у вирішенні актуальних, часом досить суттєвих, проблем розвитку суспільства.

Здобуваючи об'єктивну інформацію про ті або інші сторони суспільного життя, конкретні соціологічні дослідження можуть допомогти соціологу виявити суттєві суперечності, а також тенденції розвитку певних соціальних явищ і процесів. Те і інше дуже важливе для наукового розуміння і вирішення соціальних проблем, регулювання суспільних процесів або, у всякому випадку, для їх всебічного врахування. Головне в конкретному соціологічному дослідженні - одержати об'єктивну інформацію про те, що відбувається в суспільстві, якійсь його сфері і як це сприймається людьми.

Запитання для роздумів, самоперевірки, повторення

1. Що таке соціологічне дослідження?
2. Яке значення мають соціологічні дослідження в житті сучасного суспільства?
3. Яке місце посідає програма і робочий план соціологічного дослідження у його підготовці, організації та проведенні?
4. У чому полягає специфіка опитування як методу збору первинної соціологічної інформації?
5. За яких умов застосовують у соціології експертне опитування?
6. Поясніть, що таке соціометричне опитування?
7. Які, на Вашу думку, питання можна вирішити за допомогою аналізу документа?

8. У яких випадках доцільно застосовувати контент-аналіз?

9. Для чого і як здійснюється опис інформації, обчислення та оформлення узагальнюючої інформації?

ЛІТЕРАТУРА

Щіручіпінкн і навчальні посібники

1. Арбешша В.П. Етносоціологія. - Харків 2007.
2. Арон Р. Етапірозвитку соціологічної мислі. Пер. с англ. М., 1992
3. АрутюганЮЛЗ., ДробижеваЛ.П., Сусоколом АА. Опіосоціологія. М., 1999..
4. Балущок В. Етнічне і національне: динаміка взаємодії//Соціологія: теорія, методи-маркетині: 1999.-№ І.
5. Бергер І.І. Іриглашення в соціологію. І уманістическая перспектива. М, 19%.
6. Бочковський(). Вступ до патології. К.,1998.
7. Бурчачу к О., Молчанов М., Степаненко В. Біля витоків соціологічної думки в Україні/Під ред. В. Танчера. К., 1995.
- Х. Воецкая Т.В., Клин іл х Т.К >. І [практикум по соціолопш. Метод, пособие по проведенію самостоятс.ібноіосоціологическоіо иследования. ()десса. 1997.
9. Ет понаціііальнійрозвиток України. Терміни, визначення, персоніії. К. 1993.
10. Етносоціологія //Соціологія: І Підручник для с'удентів вищих навчальних закладів /за редВ.І Хородяненка. К.,2002.
11. Життя етносу : Соціокультурні нариси. К., 1997.
12. Захарченко М.В., І Іогорілій (). І Історія соціології (від античності до початку ХХст). К. 1993.
13. Мотиль О. Держава і нація // (>іо уасііз, Україно? Одеса, 1992.
14. Національні процеси в Україні: Історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч.К., 1997.
15. Основи соціології: Курс лекцій / Под ред. Е.Н. Мануйлова, В.А. Соболева. Харьков, 1994.
16. Основи соціології: Хрестоматія: Учеб. пособие дія студ. преп. /Харьк. гуманит. ин-т"Народ укр. акад", сост. В.И. Астрахова идр. Х.: 1997.
17. ПавличенкоП.П. Соціологія. Курс лекцій. Кременчуг, 1995.
18. ПанінаН.В. Технологія соціологічного дослідження. К., 1996.
19. Пилипенко В.Е., Шевель І.П. Соціологія підприємництва. К, 1997.
20. ПіренМ.І. Етносоціологія. Чернівці, 1996.
21. ПірснМ.І. Основи конфліктології. К., 1997.
22. ПічаВ.М. Радостьсемейногообщения.К.. 1991.
23. ПічаВ.М. Соціологія сім'ї. Львів, 1994.
24. Піча В.М., ЧертішНІЙ.,КондратикЛ.Й. З історії української соціологічної думки. Львів, 1995.
25. Піча В.М.,ВовканичС.Й., Маковецкий В.М. Як підготувати, провести і узагальнити результати соціологічних досліджень. Львів, 1996.

- 26 І Юбеда Н.А. Социология культуры. Одесса, 1997.
27. Погорілий О.І. Соціологічна думка ХХ століття. Навч. посібник. К., 1996.
28. Рудницька Т. Етнос і нація: спроба понятійно-термінологічного розмежування//
- 29 Ручка А.А.ДанчерВ.В. Очерки историисоциологической мысли. К., 1992. ЗО. Ручка А.О.ДанчерВ.В. Курс історії теоретичної соціології. Навч. посібн. К.,1995.
- 31 Соціологія: теорія, методи, маркетинг 1998. -№ 3.
32. Соціологія: терміни, поняття, персоналі!. Навчальний словник-довідник /За загред ІШ.Пічі. К.Львів,20(12
- 33 Соціолога. Курс лекцій / Підред. І.ф. Безродного. К., 1994.
34. Соціологія. Навч. посіб. / Упорядник ІІ.ІІ.Марчук. - Тернопіль. 1998.
35. Соціологія: Підручник. - 3-тє видання, перероблене, доповнене// За редакцією доктора історичних наук, професора В.Г. Городяненка. - К.: Видавничий центр "Академія", 2008.
- 36.СмітЕ. І Іаціональна ідентичність. К.. 1994.
37. СтаросольськийВ. Теорія нації //В.Старосольський. Записки ІІТІ Ц.Т.210. -і Іью-Іорк-І Іариж-Сідней-Торогао, 1991.
38. Степико М. Буття етносу: І витоки, сучасність, нєрспекі тівн. - К. 1998.
39. Черниш ІІ. І. Соціологія: Курс лекцій. - Вид. третє, переробленє і доповненє. - 2003.
40. Черниш Н. Етносоціологія і соціологія нації/Н.Черниш. Соціологія: Курс лекцій. 4 вид. Львів, 2004.
41. ІШш вал М. Загальна соціологія.-К., 1994.

Довідники і словники

1. Аберкромби Н., Хилл С, Тернер Б. Социологический словарь / Пер. с англ. под. ред. С.А.Ерофеева. Казань, 1997.
2. Алан Г. Джонсон. Тлумачний словник з соціології - Пер. з англ. за наук, ред. В. Усагва і А. Хоронжого. - Львів, 2003.
3. Карманньш социологический словарь / Под ред. Г.В. Дыльного. - Саратов, 2000.
4. Краткий словарь по социологии / Под общ. ред. Д.М. Гвишиани, ІІ. І. **Лапина.М.,** 1998.
5. Российская социологическая энциклопедия / Под общей редакцией академика РАН Г.В. Осина. - М., 1999.
6. Словник-довідник термінів з конфліктології / За ред. Пірен М.І., Ложкіна Г.В. Чернівці-Київ, 1995.
7. Современная западная социология. Словарь М., 1990.
8. Социологи России и СНГ XIX-XX вв. Библиографический справочник. -М., 1999.

10. Социологи Украины и России: Библиографический справочник. - 2-е изд., доп., и перераб. /Под редакцией профессора В.Г. Городаненко. - К., 2004.
11. Социологический словарь. Сост. А.Н. Елсуков, К.В. Шульга. 2-е изд., перераб. и доп. Минск, 1991.
12. Социологический справочник /Под общ. ред. В.И. Воловича. К., 1991.
13. Социология организаций. Словарь-справочник. М., 1996.
14. Социология: Словарь-справочник. В 4 т. М., 1990.
15. Соціологія праці та управління: Термінологічний словник-довідник. /Відп. ред. В.А. Полторак. К., 1992.
16. Соціологія: Короткий енциклопедичний словник. Уклад: В.І. Волович, В.І. Тарасенко, М.В. Захарченко та ін.; Підзаг ред. В.І. Воловича. К., 1998.
17. Соціологія: Терміни поняття персоналі: Навчальний словник - довідник / Укладачі В.М. Піча, Н.М. Хома та ін. За заг ред. В.М. Пічі. - К., Львів, 2002.
18. Тадевосян ЗВ. Словарь-справочник по социологии и политологии. М., 1990.
19. Учебный социологический словарь / Под общ. ред. С.А. Кравченко. М., 1997.
20. Хто є хто в західній та вітчизняній соціології. Навчальний соціологічний словник для студентів/Наук, ред В.М. Піча. Львів, 1999.

Навчальне виданіє

Володимир Маркович Піча (керівник авторського колективу) Віктор
Петрович Савельєв Андрій Гнатович Хоронжий Віктор Євгенович
Савка Володимир Абрамович Полторак Ірина Петрівна Магазинщикова
Лариса Дмитрівна Климанська Наталя Йосипівна Черниш Ніна
Вікторівна Мельникова Олександр Миколайович Семашко

СОЦІОЛОГІЯ

Підручник

4-те виданіє, виправлене

Керівник видавничого проекту *В.М. Піча* Дизайн,
комп'ютерна верстка та оформленіє обкладинки *О.М.*
Безотосний

Підписано до друку з оригінал-макета 30. 10.2007. Формат
60x84/16. Папір офсетний. Гарнітура Тип Тайме. Умови, друк.
арк. 16,11.

ПП"Магнолія2006" а/с 2623, м. Львів-60,79060, Україна. Тел. /факс: 240-54-84; E-mail:
a1exaogio1ia@or8.K'iv'.peI Свідоцтво про внесеніє суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції:
серія ДК № 2534 від 21.06.2006 року, видане Державним комітетом телебачення і
радіомовлення України

Віддруковано у друкарні видавництва "Магнолія 2006 79035,м.
Львів, вул. Зелена, 238 Д

Етика

Савельєв В. П.

Навчальний посібник - 2-ге вид., випр. і доповн. 2007. - 256 с. ІЗВМ 966-8340-56-6 "Магнолія 2006"

У посібнику, побудованому у відповідності з навчальною програмою, зат

верженою Міністерством освіти і науки України, коротко викладено основні питання курсу етики: предмет етики і особливості функціонування моралі, найбільш систематичні етичні вчення, експлікація етичних категорій і понять моралі, етика національних відносин, релігійна етика, етика сім'ї, біоетика. Розглядаються головні чинники функціонування і роль професійної етики і етикету як в житті суспільства, так і в соціалізації і розвитку особистості. Значну увагу автор приділив осмисленню моральних проблем сучасного глобалізованого світу та найгостріших моральних колізій розвитку України у період незалежності.

Матеріал посібника викладено в популярній формі, автор звертається до відомих фактів і цікавих аналогій з історії і сучасності. Основні етичні

категорії, ідеї, концепції представлено за допомогою схем, що сприяє їх унаочненню і кращому засвоєнню. Завдяки цьому навчальний посібник можна рекомендувати не тільки студентам і аспірантам, а також всім, хто не байдужий до проблем моралі.

Гошф надано Міністерством освіти і науки України (Лист № 14/18.2 - 2024 від 08.09 2005 р.)

Стислий зміст

Тема 1. Предмет етики. Особливості функціонування моралі

Тема 2. Основні етичні вчення

Тема 3. Етичні категорії

Тема 4. Етика у різних сферах людського буття

Тема 5. Основні етичні проблеми сучасності

Тема 6. Професійна етика та етикет

Тема 7. Тести

Короткий термінологічний словник

Культурологія

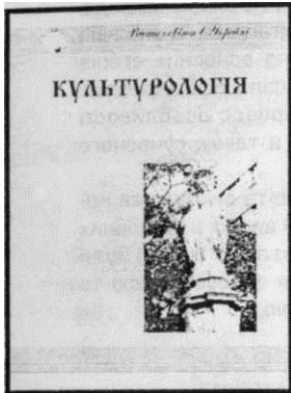
Петрушенко В. Л., Пинда Л. А., Подольська С. А. та ін.

Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів I - IV рівнів акредитації. - 3-тє видання, виправлене /За заг. ред. проф. В. М. Пічі - 2006. - 360 с. ISBN 966-8340-44-2

Згідно з навчальною програмою, затвердженої Міністерством освіти і на

уки України, у посібнику вдало поєднано панорамне висвітлення культурологічної проблематики з чіткістю і послідовністю викладення основних понять і принципів. Розглянуто питання статусу "Культурології" як науки і навчальної дисципліни, проблеми сутності культури, співвідношення культури і цивілізації та провідні тенденції сучасного світового і вітчизняного культурного розвитку.

У зв'язку з достатньою популярністю викладу ця книжка може бути рекомендована не тільки студентам, але й тим, хто займається самоосвітою, цікавиться культурологічними знаннями.

Гошф надано Міністерством освіти і науки України (Лист № 14/18.2-259 від 10.02.2003 р.)

Стислий зміст

Тема 1. Специфіка культурологічного знання

Тема 2. Генеза первісної культури людства та розвиток європейської культури

Тема 3. Співвідношення культури та цивілізації

Тема 4. Техніка, культура, природа людини

Тема 5. Аполлонічні та діонісійні засади європейської культури

Тема 6. Кризові явища в культурі

Тема 7. Культура. Контркультура. Субкультура

Тема 8. Роль культурних орієнтацій у розвитку суспільства

Тема 9. Ідея рівноправності культур у сучасному світі

Тема 10. Проблема культурної ідентичності

Короткий термінологічний словник

Теми рефератів

Основи філософських знань: Курс лекцій

Петрушенко В. Л.

Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти I-II рівнів акредитації, 3-тє видання, виправлене і доповнене, 2006. - 312 с. ІЗВИ 966-8340-29-9

Навчальний посібник складений у відповідності із програмою курсу "Основи філософських знань" для студентів вищих закладів освіти України I-II рівнів акредитації. Він в стислій і

Григор'єв О. М.

доступній формі подає розгляд основних етапів розвитку світової та української філософії, окреслює її провідні проблеми та розкриває особливості релігійного світосприйняття, а також сучасного релігійного життя України.

Призначений для студентів та викладачів не-філософських спеціальностей вищих навчальних закладів I-II рівнів акредитації; може бути корисним всім, хто цікавиться філософською та релігієзнавчою проблематикою.

Гриф надано Міністерством освіти і науки України (Лист № 14/18.-1456 від 11.07.2002 р.)

Стислий зміст

РОЗДІЛ 1. ФІЛОСОФІЯ

Тема 1. Філософія, її призначення, зміст і функції в суспільстві **Тема 2.** Європейська філософська традиція: Від античності до нових часів **Тема 3.** Традиції та особливості розвитку філософської думки в Україні **Тема 4.** Дух, матерія, природа, людина: Грані буття **Тема 5.** Свідомість як філософська проблема

Тема 6. Діалектика як загальна теорія розвитку і метод та її альтернативи

Тема 7. Теорія пізнання. Вчення про істину та її критерії

Тема 8. Проблема людини у філософії. Цінності та їхня роль у житті людини

РОЗДІЛ 2. РЕЛІГІЄЗНАВСТВО **Тема**

1. Релігієзнавство як наука **Тема 2.**

Світові релігії

Тема 3. Історія і сучасний стан релігійних вірувань та конфесій в Україні